

ISSN 2227-6521

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В.Н. КАРАЗІНА

Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University

Серія

“Соціологічні дослідження
сучасного суспільства:
методологія, теорія, методи”

Series

“Sociological studies
of contemporary society:
methodology, theory, methods”

Випуск 44

Заснован 1983 р.

Харків
2020

У Віснику опубліковані результати теоретичних та емпіричних досліджень сучасного суспільства відомих українських та зарубіжних учених, а також молодих науковців. Акцентовано увагу на актуальних проблемах та перспективах розвитку пострадянської соціології в умовах соціальних невизначеностей. Для науковців, викладачів, студентів та аспірантів соціологічних спеціальностей та всіх, хто цікавиться соціологічною проблематикою. Видання включено до Переліку наукових фахових видань України (спеціальність – 054) з присвоєнням категорії «Б» (згідно Наказу МОН №409 від 17.03.2020).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 10 від 23.06.2020 р.)

Головний редактор:

Філіппова Ольга Аркадіївна – кандидатка соціологічних наук, доцентка, доцентка кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна.

Відповідальний редактор:

Сокурянська Людмила Георгіївна – докторка соціологічних наук, професорка, завідувачка кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна.

Технічний секретар:

Остроухова Анна Сергіївна – факультет соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна.

Редакційна колегія:

Бакіров Віль Савбанович – доктор соціологічних наук, академік НАН України, професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій, ректор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна;

Батасва Катерина Вікторівна – докторка філософських наук, доцентка, професорка кафедри соціології Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія», Україна;

Голіков Олександр Сергійович – кандидат соціологічних наук, доцент, кафедра соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна;

Зелінська Марія – докторка гуманітарних наук в галузі соціології, професорка, Інститут соціології Університету Зеленої Гури, Зелена Гура, Польща;

Клочко Маріанна – докторка філософії в галузі соціології, професорка кафедри соціології, Державний університет штату Огайо, США;

Лисиця Надія Михайлівна – докторка соціологічних наук, професорка, кафедра економіки та меркетингу, Харківський національний економічний університет імені С. Кузнеця, Україна ;

Марценюк Тамара Олегівна – кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія», Україна;

Меншиков Володимир – доктор соціологічних наук, професор, Директор Центру соціальних досліджень Інституту гуманітарних та соціальних наук Університету Даугавпілса, Латвія;

Ніколасєвський Валерій Миколайович – кандидат філософських наук, доцент, кафедра соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна;

Ротман Давид Генрихович – доктор соціологічних наук, професор, Білоруський державний університет, Мінськ, Республіка Білорусь;

Рущенко Ігор Петрович – доктор соціологічних наук, професор, кафедра соціології та політології, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Україна;

Сердюк Олексій Олександрович – кандидат соціологічних наук, заступник завідувача науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності Харківського національного університету внутрішніх справ, Харківський національний університет внутрішніх справ, Україна;

Сорока Юлія Георгіївна – докторка соціологічних наук, професорка, кафедра соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна;

Титаренко Лариса Григорівна – докторка соціологічних наук, професорка, професорка кафедри соціології факультету філософії та соціальних наук Білоруського державного університету, Мінськ, Республіка Білорусь;

Щудло Світлана Андріївна – докторка соціологічних наук, професорка, завідувачка кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, Україна.

Адреса редакційної колегії:

61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, соціологічний факультет.

Тел.: 707-53-89; 707-54-90

e-mail: socioedition@karazin.ua

<http://periodicals.karazin.ua/ssms>

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21558-11458Р від 21.08.2015

The Visnyk presents the results of theoretical and empirical studies of modern society from well-known Ukrainian and foreign scientists, as well as young scientists. The attention is focused on the actual problems and perspectives of post-Soviet sociology development in social uncertainty conditions. It is intended for scientists, lecturers, students and postgraduates of sociological specialties and all those interested in sociological issues.

Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University Series «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory methods» is a specialized edition in sociology (Order of the Ministry of education and science of Ukraine from 17.03.2020, No. 409).

Published by the decision of the Academic Council of V. N. Karazin Kharkiv National University (Protocol № 10 dated 23 June 2020)

Chief Editor:

Filippova Olga – PhD in Sociology, Associate Professor, Department of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine.

Assistant Editor

Sokurianska Liudmyla – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Head of the Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine.

Technical secretary

Ostroukhova Anna – Department of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine.

Editorial Board

Bakirov Vil – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Corresponding Member of the Academy Pedagogical Sciences of Ukraine, President of the V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine;

Bataeva Katherina – Doctor of Philosophy Science, Associate Professor, Professor of Department of Sociology, Kharkiv Humanitarian University «People's Ukrainian Academy», Ukraine;

Golikov Oleksandr – Doctor of Sciences (Sociology), Associate professor, Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine;

Klochko Marianna – PhD (Sociology), Associate Professor, Sociology Department, The Ohio State University, Marion (USA);

Lysytsia Nadiia – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Department of Economics and Marketing, Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine;

Martsenyuk Tamara – PhD (Sociology), Associate professor, department of Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine;

Nikolayevskyy Valeriy – PhD (Philosophy), Associate professor, Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine;

Menshikov Vladimir – Doctor of Sociology, Professor, Director of the Center for Social Research, Institute of Humanities and Social Sciences, Daugavpils University, Latvia;

Rotman David – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Belarusian State University, Minsk, Republic of Belarus;

Ruschenko Igor – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Department of Sociology and Political Science National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Ukraine;

Serdiuk Oleksii – PhD (in Sociology), Deputy Head of Scientific-Research Lab of Crime Enforcement of Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine;

Shchudlo Svitlana – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Head of the Department of Law, Sociology and Political Science, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Ukraine;

Soroka Yuliya – Doctor of Science (Sociology), Associate Professor, Department of Sociology N. V. Karazin Kharkiv National University, Ukraine;

Zielińska Maria – PhD in Sociology, Associate Professor, Faculty of Pedagogy, Psychology and Sociology, Institute of Sociology, University of Zielona Gora, Zielona Góra, Poland.

Contacts:

6, Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

phones (+38-057) 707-53-89, (+38-057) 707-54-90; fax (+38-057) 714-14-08;

e-mail: socioedition@karazin.ua

<http://periodicals.karazin.ua/ssms>

The Peer-reviewed Journal

Registration license KB № 21558-11458P dated 21.08.2015

ЗМІСТ

Зміст	4
Содержание	5
Contents	6
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ	
Голіков О. С. «Порядок соціального» як категорія: можливості операціоналізації	7
Десенко Д. С. Трансформація структур включення/виключення у суспільстві, що глобалізується	14
Максимович О. В. Семіотичні моделі комунікації: можливості застосування в контексті студій прикордоння	24
РОЗДІЛ 2	
ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА	
Калашнікова Л. В. Безпека життєдіяльності та віктимність у сучасному світі: досвід емпіричного вимірювання	33
Попова О. О. Чинники неефективності соціальної комунікації вимушених мігрантів у приймаючому суспільстві	43
Дейнеко О. О. Соціологічний аналіз законодавства: ревізія традиційних підходів та пропозиції щодо сучасних напрямів	50
РОЗДІЛ 3	
ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ МОЛОДІ ТА ОСВІТИ	
Щудло С. А., Мірчук І. Шкільне середовище як чинник актуалізації/мінімізації ризикованої поведінки підлітків (за результатами опитування школярів львівської області)	59
Балакірєва О. М., Левін Р. Я. Концептуалізація нової суб'єктності та її прояви в освітній сфері України	66
Кононов І. Ф. Математика як знаряддя маніпуляцій в сучасному суспільстві (рецензія на книгу Кейт О'Ніл. Big Data. Зброя математичного знищення. Як великі дані збільшують нерівність і загрожують демократії)	75
Судаков В. І. Пізнаючи картину «незнайомого соціального» (рецензія на монографію Голікова О. С. «Фабрикація порядку. Знання в конституванні соціального»)	81
Вимоги до публікацій	85
Соціологічний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна	86

СОДЕРЖАНИЕ

Зміст	4
Содержание	5
Contents	6
РАЗДЕЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИОЛОГИИ	
Голиков А. С. «Порядок социального» как категория: возможности операционализации	7
Десенко Д. С. Трансформация структур включения / исключения в глобализирующемся обществе	14
Максимович О. В. Семиотические модели коммуникации: возможности использования в контексте пограничья	24
РАЗДЕЛ 2	
ЭМПИРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА	
Калашникова Л. В. Безопасность жизнедеятельности и виктимность в современном мире: опыт эмпирического измерения	33
Попова О. А. Факторы неэффективности социальной коммуникации вынужденных мигрантов в принимающем обществе	43
Дейнеко А. А. Социологический анализ законодательства: ревизия традиционных подходов и предложения современных направлений	50
РАЗДЕЛ 3	
ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМ МОЛОДЕЖИ И ОБРАЗОВАНИЯ	
Щудло С. А., Мирчук И. Школьная среда как фактор актуализации / минимизации рискованного поведения подростков (по результатам опроса школьников Львовской области)	59
Балакирева О. Н., Левин Р. Я. Концептуализация новой субъектности и ее проявления в образовательной сфере Украины	66
Кононов И. Математика как орудие манипуляции в современном обществе (рецензия на книгу Кейт О'Нил. Big Data. Оружие математического уничтожения. Как большие данные увеличивают неравенство и угрожают демократии)	75
Судаков В. И. Познавая картину «незнакомое социального» (рецензия на монографию Голикова А. С. «Фабрикация порядка. Знание в конституировании социального»)	81
Требования к публикациям	85
Социологический факультет Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина	86

CONTENTS

Зміст	4
Содержание	5
Contents	6
THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF SOCIOLOGY	
Golikov A. «The Order of the Social» as a Category: Operationalization Opportunities	7
Desenko D. Transformation of Inclusion / Exclusion Structures in a Globalizing Society	14
Maksymovych O. Semiotic Models of Communication: Possibilities of Applications in Terms of Borderlands Studies	24
EMPIRICAL RESEARCHES OF MODERN SOCIETY	
Kalashnikova L. The Life Safety and Victimization in Contemporary World: the Experience of Empirical Measurement	33
Popova O. Factors of Inefficiency of Social Communication of Forced Migrants in the Host Society	43
Deineko O. The Sociological Analysis of the Legislation: the Revision of Traditional Approaches and Proposals for Contemporary Directions	50
RESEARCHES ON THE PROBLEM OF YOUTH AND EDUCATION	
Shchudlo S., Mirchuk I. School Environment as a Factor of Actualization / Minimization of Adolescents' Risky Behaviour (According to the Survey of Lviv Region Students)	59
Balakireva O., Levin R. The Conceptualization of New Subjectivity and Its Manifestations in the Education Sphere in Ukraine	66
Kononov I. Mathematics as a Tool of Manipulation in Modern Society. Review of the book by Cathy O'Neil «Weapons of Math Destruction. How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy»	75
Sudakov V. Cognising the Picture of «Strange Social». Review of the monograph by A. Golikov «Fabrication of order. Knowledge in the Constitution of Social»)	81
The Requirements to the Publication	85
Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University	86

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.74:001

DOI: 10.26565/2227-6521-2020-44-01

«THE ORDER OF THE SOCIAL» AS A CATEGORY: OPERATIONALIZATION OPPORTUNITIES

Golikov Alexander – Doctor of Science (Sociology), Associate Professor, Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, email: a.s.golikov@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

The article reveals the heuristic potential of the category «social order», proposed by the author to study the complexity of social systems. Based on historical and sociological material and conceptual analysis, the author demonstrates the potential of this category from the sociology of knowledge perspective. The problem of operationalization of the category «social order» is analyzed. It is emphasized that the key heuristic in this problem is the isolation and construction of the concept «cardinality of the order», which, by analogy with set theory, is understood as a generalization of the number of elements of order, that is the number of existing or possible connections. The definition, systemic connections and methods of operationalization and indication of the categories «social», «order of social», «cardinality of order» are given and analyzed. A separate accent is placed on the analysis of how the category «cardinality of order» allows us to synthesize micro- and macro-issues of research on the social order. The connection of the social order with freedom as a social construct at the macro level, as well as the structures of order with the event processes at the micro level are the most important plots. In addition, an important plot is the ratio of production and consumption of the social order in terms of growth (differentiation) or decline (dedifferentiation) of order power. The figures of «normal actor» (involved in his daily occurrence), producer and consumer of order of social as factors of dynamics of this order are important in this plot. The possibilities of the sociology of knowledge in the study of the social order are investigated. Particular emphasis is placed on the role of imagination as a way of producing social and social order. The conclusion is formulated on the possibilities and limitations of operationalization and indication of the social order through micro- and macro-parameters.

Keywords: social, social order, regime, power of order, imagination, production of order, consumption of order, sociology of knowledge, knowledge.

«ПОРЯДОК СОЦІАЛЬНОГО» ЯК КАТЕГОРІЯ: МОЖЛИВОСТІ ОПЕРАЦІОНАЛІЗАЦІЇ

Голіков Олександр Сергійович – доктор соціологічних наук, доцент кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна, email: a.s.golikov@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

У статті розкривається евристичний потенціал категорії «порядок соціального», запропонованої автором для дослідження складності соціальних систем. Грунтуючись на історико-соціологічному матеріалі і концептуальному аналізі, автор демонструє потенціал даної категорії з позиції соціології знання. Аналізується проблема операціоналізації категорії «порядок соціального». Підкреслюється, що ключовим евристичним ходом в даній проблемі стає виокремлення та побудова ознаки «потужність порядку», під яким за аналогією з теорією множин розуміється узагальнення кількості елементів порядку, тобто кількості існуючих або можливих зв'язків. Наводяться і аналізуються визначення, системні зв'язки і способи операціоналізації і індикалізації категорій «соціальне», «порядок соціального», «потужність порядку». Окремий акцент зроблено на аналізі того, як категорія «потужність порядку» дозволяє синтезувати мікро- і макропроблематику дослідження порядку соціального. Тут найважливішим сюжетом виявляється зв'язок порядку соціального зі свободою як соціальним конструктом на макрорівні, а також структур порядку з подієвістю процесів на мікрорівні. Крім того, важливим сюжетом є співвідношення виробництва і споживання порядку соціального з точки зору приросту (диференціації) або занепаду (диференціації) потужності порядку. Тут важливими виявляються фігури щоденного діяча, виробника та споживача порядку соціального як чинників динаміки стану цього порядку. Досліджуються можливості соціології знання в дослідженні порядку соціального. Окремий акцент зроблено на ролі уяви як способу виробництва соціального і

порядку соціального. Формулюється висновок про можливості та обмеження операціоналізації і індикалізації порядку соціального через мікро- і макропараметри.

Ключові слова: соціологія знання, соціальне, порядок соціального, режим, потужність порядку, уява, виробництво порядку, споживання порядку, знання.

*Is this a court?
Where are the trustworthy witnesses?
Where are the fear-inspiring guards?
(Johann Baptist Straus II "Der Zigeunerbaron")*

Formulation of the problem. The sociological understanding of society as the central object of a disciplinary and disciplined study of the science of sociology at the end of the 20th century received a number of powerful blows. Many theoretical sociologists and academic teachers have abandoned attempts to comprehend the central systemic and discipline-forming category altogether, making attempts to shift the main emphasis to other sociological categories as basic for a disciplinary field and forming it. The most successful of these attempts include attempts to transfer to a systemic discourse performed by N. Luhmann [1], abandon society in favor of the «social» (J. Baudrillard [2]), and shift sociologists' views to microsocal framing phenomena (I. Hoffman [3]) and incorporation – objectification – institutionalization [4], introduce into sociology the traditionally philosophical (for example, P. Shtompka's «event» [5]), economic (for example, neo-institutional developments [6]) and mathematical-model (N. Kristakis with his chains of interactions [7]) research methods. The sheer multiplicity of such attempts at a relatively compact historical interval indicates an existing of a significant epistemological problem. Whereas initially sociology as a discipline arose precisely on the wave of interest in (explicitly or implicitly shown) systemic epiphenomena of society. Here, to illustrate, one can cite both O. Comte's identification of society and humanity [8], and G. Spencer's organismic allusion to the emergence of a social order comparable to the emergence of biological systems [9], and political economy borrowings of the study of equilibrium systems performed by V. Pareto¹, and the general philosophical Marxist search trying to separate the nature of the physical, chemical, biological, psychical and social as five different levels irreducible to each other [11], and – as the culmination of this process – the concept of sociology of E. Durkheim [12].

This contradiction between the original epistemological and theoretical mission of sociology and its current theoretical and methodological position is certainly problematic for sociology itself. It is precisely because of this contradiction that sociology is constantly losing its social position in the symbolic struggle on foreign fields (for more details see [13]), it is losing its original epistemological territories², is subjected to multiple and varied social and epistemological attacks. «A house divided in itself» becomes an easy scientific and social prey for interventionists. This process is manifested in the reprofiling of sociological faculties, in changing the subjects of sociological research, in eroding disciplinary identity, and in destroying the scientific sovereignty of sociology under the soothing melodies of multi-paradigmality and transdisciplinarity.

Without denying the importance of inter-scientific and transdisciplinary work, we note that any connection should be preceded by an unambiguous, categoric and categorical disengagement. It is this that determines the need for (re)(dis)tribution of not only sociological apparatus as is³ but also sociological subject. The epistemological side of the relevance of our study is determined by these motives.

Our previous developments were partially devoted to this problem [17], in which we carried out the preliminary construction of the categorical ladder «social – order of the social – social order regimes». However, it was, of course, impossible to uncover fully the heuristic potential of this category ladder within the framework of this publication cycle, which suggests further developments in this direction.

Based on all this, the **goal of** our article will be a theoretical and methodological substantiation of the operationalization of the systemic category «social order» as an important aspect of its heuristic potential.

Methodological basis. We'll recall that:

- the «social» we've defined as a way of nonrandomness of the joint action of people;
- «Order» – as a way of saving (effort, resources, time, attention) in the process (re)production of this randomness (at the micro level – predictability, «transparency» to a certain limit);
- finally, «regime» – as an order of implementation order (that is, in a sense, a derivative of an order) [18].

¹ We point out just in case that he carried them out from the development of his own teacher Leon Walras [10] as part of the Lausanne school of marginalism.

² Here we can recall about physicalist interventions [14], and about economizing [15] or geopolitical (and in fact geographic-reductionist [16]) attempts in modern humanitarian studies.

³ For example, pushing off from counter-sociological proposals like the «antisociology» of J. Baudrillard [2].

Over the past century and a half, sociology, overcarried away by various metaphors of social, and especially postmodern metaphors revolving around the game, has overlooked the fact that the production and reproduction of systems, including social systems, is always an effort to establish an order.

Generally speaking, social without the order is impossible, and in this sense our heuristic idea of distinguishing social and its order would be tautological. However, it is important for us to note that social is not reducing solely to order, on the one hand, that the order of the social is a structural dimension (G. Simmel would say the formal dimension [19]), – on the other, and, finally, that social is also the processuality of its own implementation – on the third. So, for example, in the nature of social, in addition to the social order (which is precisely its procedural nature), one can isolate the fabric of social, that is, the totality of specifics that distinguish society as a system from any other communication system, using N. Luhmann's language [1].

Analysis of recent research and publications. Sociologists are accustomed to the fact that the social, both in its tissue and in its ordinal dimension, is (re)producing unproblematically, latently⁴ and effective. However, a number of processes in (post)modern society have undermined this confidence. This is globalization as the establishment of a «society of flows» according to J. Urry [21], permeating traditional physical and social spaces, and, consequently, depriving them of centuries-old tools of (self)control of themselves and of (self)control of selection. This is the process of individualization, which, contrary to the hopes of N. Elias [22] expressed in his later work, is not accompanied by a deepening of the civilization process of all those involved in it⁵. This is the process of Weberian «spell» and «rationalization» of the world [23, p. 713], which turned to the state, as critics of neoliberal world argue [24], that the icy water of capitalist calculation gradually swallowed up the whole multiplicity of «cities of justice» by L. Boltanski and L. Thevenot [25]. The illusions of honor, the ecstasy of faith, philistine naivety, family sentimentality, the burning of service, and the virtue of duty. This is the «collapse of metanarratives» praised by postmodernists [26], which actually led to the triumph of the next metanarrative, and which at the same time only hides its own metanarrative nature. By the beginning of the 21st century it was exposed – by the efforts, for example, of S. Zizek [27], who showed the completely ideological character of the apparently non-ideological postulates of «anti-metanarrative» postmodern world.

Main material. Such erosion and destruction of the traditional, once indisputable (and therefore non-negotiable) foundations of (re)production of social and its orders poses a completely different question to sociology. It is in the process of «breakdown», as M. Heidegger would describe [28]. We'll recall that in such process the habitually and practically hidden phenomena and their structures reveal themselves: we can discover the habitually used thing during three possible «break-ins» of habit, one of which is breakdown. The «breakdown» of modern sociality with its usual, traditional, systemically organized orders and regimes gives sociologists a unique chance to look behind the scenes of the social without additional efforts.

And here we finally notice that social as an order is the result of (purposeful or not) efforts to (re)product⁶ the social. Of course, production differs from reproduction, and differs significantly. Reproduction is a secondary process, requiring the involvement (often no less than the production itself) of the actor, but the production of the plurality of possible⁷ is a much more important act. That is why the actors who have produced a new way(s) of establishing order (economy in production) are mystified, sacred, elevated to the status of ascetics, saints, icons, fathers-founders, leaders, lifecoaches, ideological inspirers, and so on. All these diverse (and often ethnographically specific) categories are united by the «hero» category. They are described as a figure superior in principle to a layman: the hero is the producer of order, the converter of Chaos into Space⁸. Sociologically, this means that a society is developing in the right direction⁹, elevates to the rank of heroes those who participated in the production of its complexity¹⁰ – material, symbolic, practical, memorial, communicative production of the whole variety of possible (and therefore conceivable and imaginable) methods of articulation and interaction¹¹. In the same way, an actor who manages to save, reproduce and extend this or that complexity, this or that imaginable and practiced method in non-trivial, atypical conditions is

⁴ This is precisely what T. Parsons, who blames this process on cultural institutions, refers to [20].

⁵ This is due primarily to the fact that individualization and civilization, which went hand in hand for a long time, demanded the involvement of personality structures, mental systems in these processes, addressing again N. Luhmann. Current state of the civilization process is characterized by its deep and sophisticated development, often carried out in spite of and without involvement of personality structures.

⁶ Note that this concept «surfaced» already earlier, at the level of the category of «social order».

⁷ Something possible is not purely theoretical, abstract, fetishized: something possible is conceivable, feasible, implemented by someone before in this society, functional for it.

⁸ Let us recall how act and who the heroes are in ancient mythology archetypal for all modern Western culture.

⁹ The direction that G. Spencer described as increasing connectivity with increasing diversity [9], and his distant epistemological descendant N. Luhmann – as differentiation and redifferentiation [1].

¹⁰ I.e. imaginable, «opened», invented, fixed way of communication, interaction, cooperation in this society.

¹¹ Note that it is here in fact the sociology of knowledge risks grow from the branch of sociology in a separate paradigm of general theoretical level with pretensions to universality: if society is the set of all possible (conceivable, imaginable, virtually affordable) ways of interaction and articulation, the sociology knowledge in its subject of research completely coincides with sociology as is.

declared a «hero». For example, a baker is not a hero in trivial conditions, but the baker of besieged Leningrad [28], who died of starvation cooking bread, is interpreted as a hero.

The «zero» figure in this (re)production is the (re)producing philistine, a typical actor described by R. K. Merton as a conformist [30]. This is a normal character in theoretical and sociological literature¹², well and correctly socialized, having mastered the basic arsenal of roles, adopted and accepted key social norms and rules, quietly juggling frames and transposing them. This character is actually a virtuoso of using orders, modes and regimes, filled with a huge number of protocols, knowledge, prohibitions, restrictions (making, in fact, his freedom possible). Social paths in the configuration of the order of this layman are not destroyed behind him; the social «transition» used by him (that is, speaking the language of P. Sztompka [4], an event) is not burned by him after use, but is confirmed, reproduced, and practiced steadily. The conformist is free, but free precisely in the sense in which his freedom was produced (systemically or personally, macro-socially or micro-socially). His freedom is determined by his being, that is, the trajectory that he has traveled at the moment. It is not determined, that is, it is not put uniquely into functional correspondence: it is namely defined, in Latin meaning of word «fine» (end; border). That is, a limit has been set for the freedom of the conformist, which the conformist himself is not aware of as the limit, since it is unimaginable and unthinkable for him, what is beyond this limit. In this sense, the process of social production and its order (that is, the ordering of production) is the process of expanding possible acts of joint (i.e. more than a single) action, and therefore, from the perspective of the sociology of knowledge, it is the process of expanding the catalogue of the imaginable and thinkable.

That is why we argue that the processes of social production at the macro level and the production of freedom at the micro level are synonyms in the conceptual sense. Freedom, which is ideologically reified and fetishized, is not absolute; it is a relativity of sociality, that is, the result of certain relationships, awarenesses, thinkings and imaginations. Hence, one of the key threats to the social as an order arises, namely the consumption of the social, arising as a result of fetishization and the reification of freedom.

Naturally, the concept of consumption turns out to be a paired concept to production / reproduction. However, this concept, in isolation from political economy, although it retains its essential characteristics, is changing somewhat. The main indicators of consumption (that are completely transposed from political economy) are the appropriation (i.e. partial or complete restriction of access for others) and depreciation (partial or full) of the consumed. In relation to such common and shared benefits (using the terminology of neoinstitutionalism [6]), as the possibility of joint action or set of conceivable co-actions, this means a number of possible manifestations: from the occupation of the right to nomination and the definition of a phenomenon to «destruction after use». For example, the prohibition of a certain action in public and in personal space is certainly different from the point of view of conformist reproduction and nihilist consumption; the prescription of a certain action in open and closed spaces. Fetishized individual freedom¹³ here turns out to be the main instrument, legitimation, and ideology of the consumption of social orders. Consumption, which ultimately (taking into account any of the two criteria for consumption above) implies a decrease in the number of generally available possible options for action and thinking. Such a fetishized freedom is precisely why it turns out to be freedom-at-the-expense-of-others, freedom of non-freedom and non-freedom of freedom.

Thus, the complexity of social systems, expressed in Luhmannian terms [1], or a set of nonrandom (that is, repeatable, that is, not singularly) conceivable and / or practiced actions of compatibility (that is, the actually order of social), expressed in the terminology of the sociology of knowledge, can grow, differentiate; may fall, dedifferentiate; and can remain at the same level, zero-differentiate. These outlined processes allow us to talk about such an important quantitative sign of the social order as *cardinality*, which, by analogy with set theory, can be understood as a generalization of the number of order elements, where the order element is a connection or the possibility of communication. The cardinality of the order of the social increases with the mass successful production of new ways of interaction, cooperation, co-action and co-being. The cardinality of the order of the social decreases with the mass effective destruction (including through consumption without compensatory production) of conceivable or fundamentally imaginable ways of coexistence, co-action and co-existence of people. The cardinality of the order of the social remains at the same level if these processes are in equilibrium or if R. Merton's conformists dominate in society.

This explains and operationalizes the famous Spinoza maxim «Freedom is a conscious necessity» [31] (albeit understood by B. Spinoza as exclusively deterministic, anti-emancipatory). It is precisely this, one can

¹² Note in brackets, that in sociology in that sense there is a curious paradox in general: the theory is often a reflection and systematization of the normal persons (where abnormal characters appear as the background and basis for comparison), whereas sociological empiricism often – description and typology of abnormal characters, the anomaly and anomie of which appears as a reason and basis for conducting such a study. Perhaps, including this discrepancy explains the huge distance between theory and empiricism in modern sociology?

¹³ Therefore, since it is fetishized, it is taken out of the context of its genesis, from the sum of the rights and obligations from which it grows and in which it is rooted; since it is fetishized and individualized, that is, it has severed all its ties with its collective, social origin, its support, its reproduction.

suppose, that N. Elias had in mind, linking the process of civilization as a person's entry into external requirements and the process of individualization as penetration and consolidation of external requirements in a person. That is why freedom cannot be absolute, because the «strategy of riding on the tram footsteps» [32; 33], the strategy of «appropriating the collective good» [34] is not freedom collectively and socially (re)produced, but arbitrariness opposing both freedom and collectivity, which does not increase the cardinality of the social, but «collapses» it. And the substrate causes and manifestations of this process – material, reifical, communicative, symbolic, discursive, practical, – are already completely secondary. People who have lost the possibility to freely move around their city without the threat of being robbed; tourists who refused to hike due to the threat of getting into the war zone; a scientist who was suddenly put before the limit of his right to comprehend the object of study; an artist deprived of his favorite theme for political reasons; an average man who, as a result of deception, has ceased to trust counterparties and now cannot painlessly and calmly carry out a trivial economic transaction, – all these actors are in a structurally identical situation. This situation is micro-socially defined through the categories of «restriction», «freedom», «distrust», «deficit of social capital», «destruction of the frame», «erosion of norms», and macro-socially – «anomie», «decrease in the power of the social order», «destruction social institute».

Conclusions and prospects for further research. Thus, sociology is faced with the challenge of researching social systems, and one of the possible options is our proposed concept of these systems as systems of social order. The sociological-knowledge approach to these phenomena allows us to understand them synthetically, that is, at the same time as macrophenomena and microphenomena, as processes and phenomena, as products of the system and as epiphenomena of actor's actions. This approach, of course, contains possible limitations and problems. For example, it returns to sociology a normative statement: it turns out that, contrary to the implicit ideology of the postmodern world, society still encounters both functional and dysfunctional phenomena¹⁴. This throws not only an epistemological challenge to many phenomena that have become established in recent years and decades, if not as normal, but as minimum as massively presented. However, mass does not always mean functionality for society, as evidenced by many examples of mass and dysfunctional or openly threatening society as a complex of possible and conceivable combinations.

In addition, at the current stage of conceptualization and operationalization of the social order, it is aimed primarily at quantitative distinctions, while the completely trivial evidence is the fact that the power of the social order is constituted by diverse, heterogeneous, complexities, thinkings and imaginariums. However, this is solely a matter of further development of the concept.

On the whole, it must be noted that sociology, if it is «on the side of society» (which, as we know, was advocated by M. Foucault [35], who called sociologists «to protect society»), will inevitably have to return to this formulation of the question, no matter how threateningly biased it is looked like. In this sense, the question of the objectivity of sociology will not consist in neutrality (which is simply impossible in the relationship between sociology and society), but in effectiveness, in the practice of applying and changing the power of the social order in one direction or another.

Bibliography:

1. Луман Н. Социальные системы. Санкт-Петербург: Наука, 2007. 644 с.
2. Бодрийар Ж. В тени молчаливого большинства, или конец социального. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2000. 96 с.
3. Гофман И. Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта. Москва: Институт социологии РАН, 2003. 752 с.
4. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва: Медиум, 1995. 323с.
5. Штомпка П. Социология социальных изменений. Москва : Аспект-пресс, 1996. 416 с.
6. Норт Д. К. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. Москва: Фонд экономической книги «Начала», 1997. 180 с.
7. Кристакис Н., Фаулер Дж. Связанные одной сетью. Как на нас влияют люди, которых мы никогда не видели. Москва: Юнайтед пресс, 2011. 362 с.
8. Конт О. Дух позитивной философии. Москва: Директ-медиа, 2002. 201 с.
9. Спенсер Г. Социальная статика. Изложение социальных законов, обуславливающих счастье человечества. Киев: Гама-Принт, 2013. 496 с.
10. Вальрас Л. Элементы чистой политической экономии. Москва: Изограф, 2002. 448 с.
11. Энгельс Ф. Диалектика природы. 9-е изд. Москва: Прогресс, 1982. 403 с.
12. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. Москва: Канон, 1995. 352 с.
13. Бурдьё П. О телевидении и журналистике. Москва: «Прагматика культуры», Институт экспериментальной социологии, 2002. 160 с.
14. Карнап Р. Философские основания физики. Введение в философию науки. Москва: Прогресс, 1971. 390 с.
15. Нуреев Р. М. Экономический детерминизм и его критика институционалистами. URL: <http://ecsocman.hse.ru/text/16212175/>

¹⁴ Which we in our everyday life often, although not always, designate as «good» and «bad», reproducing the banal social intuitions of the ratio of the phenomenon and processes of (de)differentiating the order of social and its cardinality.

16. Комаров М. С. Натурализм в социологии // Российская социологическая энциклопедия. Москва: Норма-Инфра-М, 1998. 672 с.
17. Голиков А. С. Метапорядок категорий vs/and Метакатегория порядка // Український соціологічний журнал. 2019. Випуск 22. С. 16-25. DOI: <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2019-22-02>
18. Голиков О. С. Фабрикация порядку. Знания в конституировании социального. Харьков : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2018. 592 с.
19. Зиммель Г. Избранное. Том 1. Философия культуры. Москва: Юрист, 1996. 671 с.
20. Парсонс Т. Социальная система. Москва: Академический проект, 2018. 529 с.
21. Урри Дж. Мобильности. Москва : Праксис, 2012. 576 с.
22. Элиас Н. Общество индивидов. Москва: Праксис, 2001. 336 с.
23. Вебер М. Избранные произведения. Москва : Прогресс, 1990. 808 с.
24. Делёз Ж., Гваттари Ф. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения. Екатеринбург: У-Фактория, 2007. 672 с.
26. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна. Санкт-Петербург: Алетейя, 1998. 159 с.
27. Жижек С. Возвышенный объект идеологии. Москва: Художественный журнал, 1999. 234 с.
28. Хайдеггер М. Бытие и время. Москва: Ad Marginem, 1997. 452 с.
29. Ралот А. Перстень Ванदेи. Москва: Ridero 2017. 165 с.
30. Merton R.K. Social Structure and Anomie// American Sociological Review. 3. October, 1938. P. 672-682.
31. Спиноза Б. Этика, доказанная в геометрическом порядке // Спиноза Б. Избранные произведения в двух томах. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1957. Том 1. 727 с.
32. Opp K.-D. Theories of Political Protest and Social Movements: A Multidisciplinary Introduction, Critique, and Synthesis. London and New York: Routledge, 2009. XVII+403 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203883846>
33. Kemmer L. Free Riding Rio: Protest, Public Transport and the Politics of a Footboard // City & Society. 2020. 32(1). P. 157-181 DOI: <https://doi.org/10.1111/ciso.12245>
34. Тарандо Е. Е. Общественные блага: политэкономический подход // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 5: Экономика. 2005. № 2. С. 38-43.
35. Фуко М. Нужно защищать общество: Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1975-1976 учебном году. Санкт-Петербург: Наука, 2005. 312 с.

«Порядок социального» как категория: возможности операционализации

В статье раскрывается эвристический потенциал категории «порядок социального», предложенной автором для исследования сложности социальных систем. Основываясь на историко-социологическом материале и концептуальном анализе, автор демонстрирует потенциал данной категории с позиции социологии знания. Анализируется проблема операционализации категории «порядок социального». Подчеркивается, что ключевым эвристическим ходом в данной проблеме становится вычленение и построение признака «мощность порядка», под которым по аналогии с теорией множеств понимается обобщение количества элементов порядка, то есть количества существующих или возможных связей. Приводятся и анализируются определение, системные связи и способы операционализации и индикализации категорий «социальное», «порядок социального», «мощность порядка». Отдельный акцент сделан на анализе того, как категория «мощность порядка» позволяет синтезировать микро- и макропроблематику исследования порядка социального. Здесь важнейшим сюжетом оказывается связь порядка социального со свободой как социальным конструктом на макроуровне, а также структур порядка с событийностью процессов на микроуровне. Кроме того, важным сюжетом является соотношение производства и потребления порядка социального с точки зрения прироста (дифференциации) или упадка (дедифференциации) мощности порядка. Здесь важными оказываются фигуры обывателя, производителя и потребителя порядка социального как факторов динамики состояния этого порядка. Исследуются возможности социологии знания в исследовании порядка социального. Отдельный акцент сделан на роли воображения как способа производства социального и порядка социального. Формулируется вывод о возможностях и ограничениях операционализации и индикализации порядка социального через микро- и макропараметры.

Ключевые слова: социальное, порядок социального, режим, мощность порядка, воображение, производство порядка, потребление порядка, социология знания, знание.

References:

1. Luhmann, N. (2007) Social systems. Saint-Petersburgh: Nauka [in Russian]
2. Baudrillard, J. (2000) In the Shadow of the Silent Majorities, Or, the End of the Social Ekaterinburg : Ural University Press [in Russian]
3. Goffman, E. (2003) Frame analysis: An essay on the organization of experience. Moscow : Institut of Sociology of RAS [in Russian]
4. Berger, P., Luckmann, T. (1995) The social construction of reality. A Treatise in the sociology of knowledge. Moscow: Medium [in Russian]
5. Sztompka, P. (1996) The Sociology of Social Change. Moscow: Aspect-Press [in Russian]
6. North, D. C. (1997) Institutions, institutional change, and economic performance. Moscow: «Nachala» [in Russian]
7. Christakis, N. A., Fowler, J. H. (2011) Connected: The Surprising Power of Our Social Networks and How They Shape Our Lives – How Your Friends' Friends' Friends Affect Everything You Feel, Think, and Do. Moscow: United Press [in Russian]
8. Comte, A. (2002) A Discourse on the Positive Spirit. Moscow: Direct-Media [in Russian]
9. Spencer, H. (2013) Social Statics, or The Conditions essential to Happiness. Kiev: Gama-Print [in Russian]
10. Walras, L. (2002) Elements of pure economics. Moscow: Isograph [in Russian]

11. Engels, F. (1982) *Dialectics of nature*. 9th pub. Moscow: Progress [in Russian]
12. Durkheim, E. (1995) *The rules of sociological method*. Moscow: Canon [in Russian]
13. Bourdieu, P. (2002) *On Television and Journalism*. Moscow: «Pragmatics of culture», Experimental Sociology Institute [in Russian]
14. Carnap, R. (1971) *Philosophical foundations of physics. An Introduction to the Philosophy of Science*. Moscow: Progress [in Russian]
15. Nureev, R. M. (2004) *Economical determinism and its critic by institutionalists* [online]. Available at: <http://ecsocman.hse.ru/text/16212175/> [in Russian]
16. Komarov, M. S. (1998) *Naturalism in sociology* // *Russian Sociology Encyclopedia*. Moscow: Norma-Infra-M [in Russian]
17. Golikov, A. S. (2019) 'Metaorder of categories vs/and Metacategory of order' *Ukrainian Sociology Journal*. Vol. 22. pp. 16-25 DOI: <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2019-22-02> [in Russian]
18. Golikov, A. S. (2018) *Fabric of order. Knowledge in constitution of social*. Kharkov: V. N. Karazin Kharkov National University [in Russian]
19. Simmel, G. (1996) *Selected Works*. Vol. 1 *Philosophy of culture*. Moscow: Judicial [in Russian]
20. Parsons, T. (2018) *Social system*. Moscow: Academic project [in Russian]
21. Urry, J. (2012) *Mobilities*. Moscow: Praxis [in Russian]
22. Elias, N. (2001) *Society of individuals*. Moscow: Praxis [in Russian]
23. Weber, M. (1990) *Selected works*. Moscow: Progress [in Russian]
24. Deleuze, G., Guattari, F. (2007) *Anti-Oedipus. Capitalism and schizophrania*. Ekaterinburgh: U-Factory [in Russian]
26. Lyotard, J.-F. (1998) *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Saint-Petersburgh: Aleteia [in Russian]
27. Zizek, S. (1999) *Sublime object of ideology*. Moscow: Art journal [in Russian]
28. Heidegger, M. (1997) *Being and time*. Moscow: Ad Marginem [in Russian]
29. Ralotte, A. (2017) *Vandei's ring*. Moscow: Ridero [in Russian]
30. Merton, R. K. (1938) 'Social Structure and Anomie' *American Sociological Review*. 3. October pp. 672-682.
31. Spinoza, B. (1957) 'Ethics, Demonstrated in Geometrical Order' *Selected works* in two volumes. Moscow: State politic literature press. Vol. 1 [in Russian]
32. Opp, K.-D. (2009) *Theories of Political Protest and Social Movements: A Multidisciplinary Introduction, Critique, and Synthesis*. London and New York: Routledge DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203883846>
33. Kemmer, L. (2020) 'Free Riding Rio: Protest, Public Transport and the Politics of a Footboard' *City & Society* 32(1). pp. 157-181 DOI: <https://doi.org/10.1111/ciso.12245>
34. Tarando, E. E. (2005) *Common goods: economic approach*. Saint-Petersburgh University Herald. Ser. 5: Economics. № 2. pp. 38-43 [in Russian]
35. Foulcaut, M. (2005) 'Society Must Be Defended' (*Lectures at the Collège de France*). Saint-Petersburgh: Nauka [in Russian]

УДК 316.42

DOI: 10.26565/2227-6521-2020-44-02

ТРАНСФОРМАЦІЯ СТРУКТУР ВКЛЮЧЕННЯ / ИСКЛЮЧЕНИЯ В ГЛОБАЛІЗИРУЮЩЕМСЯ ОБЩЕСТВЕ

Десенко Дарина Сергіївна – аспірантка соціологічного факультету харківського національного університету В. Н. Каразіна, 61022, Україна м. Харків, площа Свободи 6, email: darina.desenko@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1549-5766>

Стаття присвячена виявленню і розгляду основних структур включення / виключення, а також трансформаційних процесів, які характерні для сучасного суспільства. За аналогією з ідентичністю автор виділяє когнітивну, конативну і афективну структури включення / виключення. А ось варіативність прояви включення / виключення може бути різною і не завжди передбачає наявність всіх трьох структур. Когнітивний розглядається як психологічний рівень, тобто включеність в певний інформаційний простір. Когнітивна структура включає в себе судження оцінного характеру, думки про об'єкти. Конативний або поведінковий структура включає в себе як інтенціональну готовність до певної поведінки, так і реальні вчинки і дії по відношенню до локусу включення, а також участь в його (від) виробництві. Третя структура - афективна, тобто емоційно-оцінний рівень, апеляція до почуттів та емоцій, суб'єктивну значимість локусу для включеного суб'єкта, а також визначення позитивних і негативних установок по відношенню до «ми» і «вони». Апеляції до трьох цих структурам відбувається нерівномірно, тому варіативність прояви включеності може бути різною і не завжди передбачає наявність всіх трьох. Індивід репрезентує включеність як деякий шаблон поведінки, реалізуючи лише конативний аспект. Індивіди залучаються до певної діяльності до кінця, не усвідомлюючи сенсу або підґрунтя цієї дії. У глобалізованому суспільстві структури включення / виключення трансформуються в сторону нав'язливого безперервного потоку, який внаслідок своєї повсюдності «розчиняється», стає невидимим і недоступним для рефлексії й осмислення з боку індивіда. Виявлення структур дозволило припустити наявність відповідних елементів у всіх інструментах включення / виключення, незалежно від того, хто або що є об'єктом включення.

Ключові слова: включення, виключення, конативний, когнітивний, афективний.

TRANSFORMATION OF INCLUSION / EXCLUSION STRUCTURES IN A GLOBALIZING SOCIETY

Daryna Desenko – PhD student (Sociology), V. N. Karazin Kharkiv National University, 61022, Ukraine, Kharkiv, 6 Svobody Sq, email: darina.desenko@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1549-5766>

The article is devoted to the identification and consideration of the main structures of inclusion / exclusion, as well as the transformation processes that are characteristic of modern society. By analogy with identity, the author identifies the cognitive, conative and affective structures of inclusion / exclusion. The variability of the manifestation of inclusion / exclusion can be different and does not always imply the presence of all three structures. Cognitive is considered as a knowledge level, that is, inclusion in a certain information space. The cognitive structure includes evaluative judgments, opinions about objects. The conative or behavioral structure includes both an intentional readiness for a certain behavior, as well as real actions and actions in relation to the locus of inclusion, as well as participation in its (rep) production. The third structure is the affective, that is, the emotional-evaluative level, the appeal to feelings and emotions, the subjective significance of the locus for the included subject, as well as the determination of positive and negative attitudes towards «we» and «they». Appeals to these three structures are uneven, so the variability of the manifestation of inclusion can be different and does not always imply the presence of all three. An individual represents inclusion as a pattern of behavior, realizing only the conative aspect. Individuals are involved in a certain activity to the end, not realizing the meaning or background of this action. In a globalizing society, inclusion / exclusion structures are transformed toward an obsessive continuous stream, which, due to its ubiquity, «dissolves», becomes invisible and inaccessible to reflection and understanding on the part of the individual. The identification of structures allowed us to assume the presence of corresponding elements in all inclusion / exclusion tools, regardless of who or what is the object of inclusion.

Keywords: inclusion, exclusion, conative, cognitive, affective.

Актуальность темы. «Глобальное» и «локальное» – это дихотомия, которая все больше «захватывает» современные общественные процессы. Пересборка локального под влиянием глобального, создание глобальных гибридов и ответные выпады против глобализирующих тенденций в виде консервации и архаизации. Преломленные отражения мировых тенденций накладываются и на украинские

реалии, ведь Украина также пытается интегрироваться в глобальные сообщества и пространства. «Текущая современность» [1] кроме пространства новых потенциальных возможностей (за которыми еще нужно успеть) также предполагает и включенность в разрастающиеся глобальные изменения и трансформации. Главное отличие современного проекта глобализации – в качественном отличии от предыдущих этапов, что отражается в повседневной жизни индивидов, реконструирующейся под влиянием глобализационных тенденций. Мир современного индивида становится не только более «текучим», но и более «ненадежным». Некоторые философы видят в этом определенную возможность эмансипации: «Жить в этом многообразном мире означает иметь опыт свободы, ощущать его как непрекращающееся колебание между причастностью и потерянностью» [2, с. 93]. Другие усматривают новые пространства и измерения дискриминаций и эксплуатации. С одной стороны, Мишель Маффесоли пишет о неонемадах, примерами которых в Украине являются фрилансеры и айтишники, которые при превышении субъективно воспринимаемого уровня опасности легко готовы перенести локус своего обитания туда, где безопаснее. С другой стороны, Джорджо Агамбен говорит о том, что глобализация в сфере человеческих прав и свобод приняла именно такие химерические очертания, что достаточно шепотом произнести слово «терроризм», как провозглашаемые либеральные свободы отодвигаются в сторону, а человек низвергается до *homo sacer* [3]. Капитал, лишенный необходимости в «земле, железе и крови», способен в современном мире легко ре- и делокализоваться, ре- и детемпорализоваться и даже ре-денационализироваться в случае непосредственной угрозы, в то время как большинству предлагается «гибкость» как универсальное средство для того, чтобы подстроиться под современные реалии. Таким образом, глобализационные процессы делят общество на тех, кто вписывается в основные тенденции, и тех, кто (само)исключается.

Проблемная ситуация. Онтологический аспект данной проблемной ситуации в том, что процессы и инструменты включения/исключения в современном обществе трансформируются как по горизонтали, так и по вертикали, затрагивая более глубокие, приватные слои повседневности индивидов. Одна из гипотез данного исследования заключается в том, что включение / исключение в большинстве случаев не рефлексивируется или даже воспринимается как самовключение и самоисключение (когда индивид даже не может помыслить о том, чтобы быть (не) включенным в какое-то сообщество). Господствующие дискурсы стали настолько навязчивыми и повсеместными, что, как ни парадоксально, стали невидимыми для невзыскательного взгляда. Как пишет Маурицио Лаззарато, «в конце беседы вы уже – субъект высказываемый, эффект семиотики машины коммуникации, верящий, что является субъектом высказывания, ощущающий себя абсолютной, индивидуальной причиной и источником высказываний, тогда как в действительности вы – продукт машинной обработки, не более чем конечная точка процесса» [4]. Так за индивида начинает говорить господствующий миф, принимаемый им за реальность. Гносеологическая сторона проблемной ситуации заключается в том, что стимулы к включению / исключению, таким образом, «залагают» настолько глубоко, что возникают определенные методологические трудности с тем, чтобы их выявить. Тем не менее, наблюдению доступны как внешние проявления, так и апелляции дискурсов, нацеленные на структурные элементы включения/исключения.

Целью данной статьи является выявление и анализ основных структур включения / исключения, а также трансформационных процессов, которые с ними происходят в современных реалиях.

Изложение основного материала. Рассматривая включение / исключение не с позиции традиционных административных решений и программ, а с точки зрения повседневных дискурсивных практик, целесообразно (пере)осмыслить данный концепт с точки зрения его структуры, а также того, как эти структуры задействуются в современном мире. Как пишет Жиль Делез, «структура определяется природой некоторых атомарных элементов, которым предначертано учесть одновременно формирование целостностей и вариацию их частей» [5, с. 134]. То есть рассматривать структуры включения / исключения нужно как соотношение устойчивых элементов и связей, а также как проявления в повседневных практиках индивидов. Даже причисление субъекта к определенному типу уже само по себе является включением в восприятие его в определенную категорию. Неопределенный субъект взаимодействия предполагает неизвестность и, соответственно, представляет возможную угрозу безопасности и социальному порядку. Индивид без ярко выраженных социальных маркеров представляет потенциальную опасность как на индивидуальном уровне, так и на уровне властных структур. Такими «определяющими маркерами» в современном мире, например, выступают профили в социальных сетях. Включая себя в определенную социальную группу, репрезентируя это досуговыми практиками, демонстрируемыми в фотографиях, индивид упрощает свою типизацию со стороны других субъектов взаимодействия. Это упрощение в условиях размывания культурных маркеров может не соответствовать реальному положению вещей, но подобное включение (как со стороны себя, так и со стороны других) снижает неопределенность. Множество кодов усваиваются индивидом в ходе социализации считываясь, включают/исключают индивида в/из определенный/-ого дискурсивный/-ого порядок/-ка. В глобализирующемся мире такие коды не только размываются, но и дифференцируются в больших плоскостях (не говоря уже о потенциальных конфликтных ситуациях на основе кодовой категоризации).

В рамках данной работы мы будем рассматривать включение / исключение как нерелексивируемую

(де)актуалізацію одної із множини ідентичностей, стереотипів, ідеологем, міфів, практик з метою виробництва і споживання (не)внимання і, відповідно, інспірування певного поведіння.

Мишель Фуко висловлює гіпотезу, що «в будь-якому суспільстві виробництво дискурсу одночасно контролюється, піддається селекції, організується і перерозподіляється з допомогою певної кількості процедур, функція яких – нейтралізувати його властні повноваження і пов'язані з ним небезпеки, обуздати непередбачуваність його подій, уникнути такої повної, такої загрозливої матеріальності» [6, с. 34], а процедури включення / виключення є неотъемлемими елементами в (вос)виробництві дискурсів, а також механізмами його (само)ограничення. Представлена вище трактування включення / виключення ширше того, що вперше підразумевав М. Фуко в «Порядку дискурсу», так як містить в собі якийсь заборони (говорити можна не все, не про всіх, не в будь-яких обставинах і не завжди), так і названих їм «процедур розділення і відкидання» [6, с. 35] передбачають соціокультурні засоби диференціації і дистанціювання один від одного, а також селекції індивідів по відповідному критерію. Цей тезис може бути застосований і по відношенню до включення / виключення.

Якщо говорити про структуру включеності як результату включення, то, проводячи аналогію з ідентичністю [7], можна виділити три структури: когнітивну, конативну і афективну, – варіативність і проявлення яких може бути різною.

Когнітивний – це знаннєвий рівень, тобто включеність в певне інформаційне простір. Когнітивний компонент включає в себе суждення оціночного характеру, думки об'єктах. Наприклад, в патріотических поглядах під певним кутом зору осмислюються ті чи інші соціальні відносини, намечаються шляхи і способи їх зміни в інтересах батьківщини. Патріотическі орієнтації знаходять концептуальне вираження в поняттях «патріотизм», «патріот», «Батьківщина» [8]. Семіотическе вимірювання цієї структури може бути здійснено через вивчення освідомленості відносно символіки, її міфологіческої і візуальної складової.

Когнітивний рівень передбачає знання і розуміння локуса включення, інформованість у процесах, що відбуваються в ньому, конкретні знання про себе як про члена спільноти, усвідомлення особливостей, тобто відмінностей від інших. Крім того ділення і семантическа окраска «своїх» і «чужих» може бути неявно виражена, так і на рівні ділення на «чисте» (сакральне) і «брудне» (заборонене). Це бінарне мислення властиво не тільки примітивним племенам, але і сучасному суспільству [9]. Різниця не в ступені раціональності мислення, як утверджував Люсьєн Леви-Брюль, а в диференціації соціальної організації. І якщо раніше для того, щоб позначити щось як «брудне» і «заборонене», достатньо було слова вождя або шамана, то сьогодні на місце цих «авторитетів» прийшли інші легітиматори. В епоху модерну це була наука і держава, в глобалізуючому ж суспільстві такої інстанції все більше стає система масмедіа щодня впливаюча на сприйняття.

Незважаючи на оптимістичні заяви про рухнувшіх метанарративах і про те, що при цьому ні один із центрів не може претендувати на те, щоб бути головним, об'єднуючим і координуючим [2], доступ до ресурсів в глобальній медійній мережі нерівномірний. Глобалізуючий світ – це не світ явно виражених «львів» і «лисиць», а світ «пчелиного роя», але не хаотичного броуновського руху, а скоріше упорядкованих точечних «ударів» дискурсів, з допомогою яких формуються і вирисовується бажана картина світу. Процеси (де)монументалізації, (де)сакралізації, (ре)історізації, (а)нормалізації, (ре)номінації і кодифікації – всі вони направлені (і в певній мірі використовуються) на формування і вплив на інформаційне простір сучасного індивіда. Будь це прагнення надати локальним об'єктам монументальний характер або створення якогось номінації, освячення або стигматизація символу, але так чи інакше за семіотическої системою завжди кроються відносини влади і інтереси в натуралізації певної картини світу. Мишель де Серто нагадує: «Від телебачення до газети, від реклами до всіх іпостасей ринку наше суспільство поглинається раковою опухлею зору, вимірює будь-яку реальність здатністю показувати або бути показаним, перетворює будь-яку комунікацію в подорож очей. Це епопея погляду і влечення до читання. Сама економіка, перетворившись в «семіократію», підтримує і годує цю гіпертрофію читання» [10, с. 52]. Як і багато постмодерністи, М. де Серто бачить потенціал в прочтенні нав'язуваного: наприклад, в повсякденних тактиках індивідів – русіванні мікроспротивлень, які переустановлюють подлинні межі розповсюдження влади над безликою толпою [10, с. 47]. При цьому М. де Серто не задається питанням, наскільки ці тактики передбачені і/або обмежені шаблонами, вихід за межі яких більшість не може навіть подумати. По суті, М. де Серто в якійсь ступені навіть легітимізує властні обмеження, так як для нього це основа творчості, креативності і пошуку нетривіальних шляхів досягнення мети. Він приводить на приклад індіанців Південної Америки, які піддавшись насильственому християнізації іспанськими колонізаторами, переінтерпретували пісні про нав'язаних «святих», тим самим спротивлялись асиміляції і зберігали свою культуру. М. де Серто фокусує свій дослідницький інтерес не на символіческому насильстві, якому піддалась корінна населення, а на способах «ускользання», які він внаслідок охарактеризує як «тайну»

свободу практик» [10, с. 53]. Но ведь от наличия запретов спектр возможных социальных практик не становится больше, в ответ просто изобретаются гибкие «пути обхода» (часто единичные или нелегальные). Так, например, коррупция и уклонение от налогов способны институционализироваться в тех случаях, когда были нарушены легитимные способы решения этих вопросов. Или же истории успеха в духе «self-made-(wo)man» становятся неповторимыми из-за уникального сочетания ансамбля капиталов «победителей», которых на самом-то деле единицы. Например, по данным Forbes, только 1% стартапов достигают хоть какого-то успеха [11], и бизнес-аналитики считают это «нормальным». Поэтому «индивидуальные тактики» по своей эффективности в современном мире статистически больше похожи на маргинальные, маловероятные случаи (которые имеют больше общего с выигрышем в лотерею), нежели на реальные жизненные возможности достижения успеха. В то время как прочтение и верификация навязываемых смыслов и знаний весьма ограничены способами выражения, которые заданы и ожидаются а priori в соответствующей культуре. В случае использования действительно нестандартных подходов система их коммодифицирует или же маркирует как «грязное» со всеми вытекающими последствиями для индивидов. Например, скандал с «Исповедью» Ж. Ж. Руссо обусловлен тем, что такая роль еще не была создана, что и породило ощущение нарушения правил игры.

Кроме латентного и повсеместного навязывания определенного когнитивного восприятия, для современного мира также характерна закономерная информационная перегруженность. Это приводит к травмам от переизбытка информации и делает забвение потребностью, как утверждает Пол Коннертон. «Воспроизводству забвения служат три фактора: масштаб городского поселения, скорость жизни и постоянное разрушение только что созданной среды» [12]. По мнению П. Коннертона, «забывчивость» современности проистекает из отчуждения социальной жизни от локальности в ее человеческом восприятии: глобализирующийся мир – мир высоких скоростей, чрезмерно разросшихся мегаполисов с их недолговечными ландшафтом и архитектурой. Символическое насилие (например, в виде переименования городских объектов) в этом плане оказывается также эффективной стратегией «забывания». На знанием уровне включенности/исключенности это упрощает для дискурсов возможность жонглирования фактами и смыслами.

И именно поэтому в кризисные периоды так обостряется вопрос символического насилия. При смене политического курса именно символы как носители коллективной памяти в первую очередь подвергаются (ре)конструированию. Переименования городов и улиц (например, в послереволюционной Франции) оказываются способом переписывания исторической памяти, не менее чем регламентирование ритуального движения индивидов в предписанных местах. Особенно такая регламентация свойственна при посещении таких религиозных объектов, как монастыри, церкви, мечети и т.д, хотя, заметим, даже пребывание в метрополитене предписывает посетителям негласные правила. В этом плане как идентичность, так и включенность / исключенность строятся на территориальности: перейти на другую территорию означает попасть в «другой» мир, а границами между мирами служат лимены. Данная «лиминальность продуцируется по правилам и инструментами индустриального производства, <...> дифференцируя отдельных индивидов (актеров, субъектов, агентов), индустриализированная пограничность при этом остаётся прозрачной для самой системы» [13, с. 49]. Тем самым задавая пределы того, что является знанием, а что – не-знанием, что следует помнить, а что – предать забвению. Глобализационные процессы способствовали усилению информационному давлению на индивидов таким образом, что «забвение», «отчуждение памяти» стало в современном мире востребованным товаром.

Подытоживая вышесказанное в отношении когнитивной структуры, можно сказать, что это включенность в информационное пространство, которая подразумевает не только осведомленность субъекта о локусе включения / исключения, но и (де)конструирование этого информационного пространства. Пределы пространства становятся и существуют именно как пределы знания, а в глобализирующемся мире (пере)установление всех границ фрагментирует индивида по множественным осям, проблематизируя его идентичность.

Второй структурой является конативная или поведенческая, то есть соответствующие действия и поступки. Она включает в себя как интенциональную готовность к определенному поведению, так и реальные поступки и действия по отношению к локусу включения, а также участие в его (вос)производстве. Например, при исследовании практик включения/исключения в политические партии Украины¹ было отмечено применение просветительских и образовательных программ как инструмента включения: все новые члены проходят обучение, существуют комплексные программы, постоянно происходят тренинги, мастер-классы, семинары, в рамках которых внедряется «взаимный процесс обучения», а для более опытных членов партий происходят периодические программы, нацеленные на повышение их компетенции, и другие. Как отмечали сами респонденты, это неотъемлемая часть существования политических партий: «Вполне естественный процесс политической жизни». То есть политическими партиями активно используется этот инструмент

¹ Исследование, проведенное в рамках магистерского проекта совместно с Ю. Пелюшок в январе 2018 года.

инклюзии в поле политики и политической партии. Таким образом, обеспечивается не только (вос)производство подходящей политической конъюнктуры, но и осуществляется защита собственного «поля». Политические партии «воспитывают» новых членов, ненавязчиво внося коррективы во взгляды, если они отличаются от дискурсивируемых внутри партии. Осуществляется селекция и (ре)маркирование социального пространства с точки зрения идеологических платформ.

Напомним, что, как отмечал еще Пьер Бурдьё, именно через систему образования насаждаются «общие когнитивные и оценочные структуры, создавая и воссоздавая их, заставляя признавать, усваивать их как нечто незыблемое» [14, с. 92]. В приведенном кейсе активно задействованы апелляции как к конативному, так и к когнитивному компоненту. Такие стратегии характерны не только для политических партий, но и для религиозных групп, молодежных организаций или каких-то иных культурных объединений. Так, уже упомянутый П. Коннертон отмечает влияние и значимость телесных практик в (вос)производстве коллективности. Он обращается к церемониям чествования памяти, ибо в них ярко проявляется телесный компонент. Общественная память в концепции П. Коннертона включает телесные практики, которые проявляются в одежде, привычках, традициях, ритуалах и других практиках, определенных общественной договоренности [15]. Еще в эпоху модерна национальные элиты начали изобретать и проводить ритуалы, через которые можно было бы заявить о связи с соответствующим отрезком исторического прошлого, а для этого началось производство церемоний, парадов и массовых собраний, а также строительство новых зданий, где бы разместились новые ритуальные пространства. Так, например, и во Франции во времена Третьей республики, и в Германии во времена императора Вильгельма II прилагали огромные усилия для создания нового символического порядка только что изобретенных традиций. Слияние в подобном коллективном теле национальных празднований, обеспечивает людей не символическими репрезентациями современных категорий и реалий, а символическими репрезентациями утопии, образа будущего государства, где и происходит «победа народа и празднования материального достатка, свободы, равенства и братства» [15, с. 42].

На данном этапе мы можем наблюдать схожие процессы и в современной Украине, когда некоторые национальные праздники лишаются соответствующего статуса, а взамен конструируются вроде бы релевантные замены, но, как и в случае с (пере)именованием городских объектов, *de facto* имеет место символическое насилие. Ведь «власть осуществляет символическое насилие, навязывая свою систему значений, иерархию ценностей, которые, в свою очередь, приобретают естественный, «само собой разумеющийся» для индивида характер. С помощью символического насилия проводится трансформация восприятия, кристаллизация отношений «господства – подчинения»» [16, с. 19]. Конструирование церемоний и ритуалов – это со стороны государства легитимный способ (вос)производства желаемых культурных смыслов и значений, но, с другой стороны, в результате подобной политики в жертву приносятся «отжившие» и «устаревшие» традиции. Нет ничего банальнее календаря, который, в свою очередь, темпорально регламентирует повседневность индивидов. Поэтому за право наименовывать, что является праздником, а что – нет, развертывается поступательная символическая борьба, как, например, сейчас происходит в Украине.

Несмотря на то, что основной акцент П. Коннертон делает на церемониях чествования памяти, его пример можно экстраполировать и на другие совместные телесные практики. Тимбилдинговые практики, которые широко распространены в корпорациях, имеют те же корни. В результате подобных практик не только (вос)производится корпоративный дух компании, но и индивиды, участвовавшие в нем, становятся как бы (со)участниками происходящего.

В целом, конативная структура подразумевает инкорпорирование практик в повседневность индивида. Чем глубже в телесности оседает какая-либо практика, тем менее проблематичной и нерелевантной она становится. Сформированный в результате *габитус* уже сам ненавязчиво диктует актору правила игры, а также выбор когерентных смежных полей: «Габитус производит практики и представления, поддающиеся классификации и объективно дифференцированные, но они воспринимаются непосредственно как таковые только теми агентами, которые обладают кодом, схемами классификации, необходимыми для понимания их социального значения ... Мы знаем также, что точки зрения будут разные и даже антагонистические, ведь они зависят от точки, с которой смотрят, поскольку для каждого агента видение пространства зависит от его положения в этом пространстве» [17, с. 73-75]. В данном отношении *габитус* является механизмом, с помощью которого акторы обобщают и инструментализируют свои действия, образуют структуры – и наоборот, благодаря которому целостность деконструируется и дифференцируется.

Наконец, третья структура – аффективная, то есть эмоционально-оценочный уровень, апелляция к чувствам и эмоциям. Она включает в себя выражение оценки и чувств по отношению к локусу, субъективную значимость локуса для включенного, а также определение позитивных и негативных установок по отношению к «мы» и «они». Проявляется этот компонент в виде эмоционально окрашенных коннотаций как позитивного (к «своим»), так и негативного (к «чужим») характера.

Некоторые исследователи считают, что именно к эмоциям и аффектам, в первую очередь, апеллируют современные жрецы медиа. В глобализирующемся обществе, насквозь пресытившемся видимостями,

возникает страсть по «реальному», как сказал бы Славой Жижек [18]. Однако в попытке как-то заполнить эту «Пустыню» индивиды зачастую востребуют квазиэмоции, которые и отличаются от реальных эмоций тем, что не востребуют каких-то конкретных практических действий или серьезных временных и финансовых затрат. «Некоторые негодующие по поводу нищеты в странах третьего мира и никогда не берущиеся за бумажник могут наслаждаться своим негодованием как потребительским товаром, потому что это позволяет им хорошо о себе думать. Точно так же очевидное наслаждение, с которым некоторые скорбели о смерти принцессы Дианы, не имело ничего общего с чувством настоящей скорби» [19, с. 78]. Подобные практики со-присутствия, которые могут, например, выражаться в маркировании своего виртуального тела траурной символикой, и были уже рассмотрены нами [20]. Оскар Уайльд писал о подобных индивидах как о людях, желающих наслаждаться роскошью испытывать эмоции, ничем за это не заплатив.

Такая постановка вопроса вполне подтверждает гипотезы о том, что эмоции (а также возможность их (вос)производить) становятся в современном обществе ходовым товаром. Собственно, данный тезис еще в конце XX века выдвинула Арли Рассел Хохшильд [21], констатируя возросший спрос на эмоциональный труд. Речь идет о коммерциализации чувств, когда эмоции – нередко бессознательно – переходят из частной сферы в публичную. Причем этот эмоциональный труд уже требует не просто дежурной улыбки, а глубокого исполнения и самоотдачи, в результате которого (само)отчуждение работников сферы услуг достигает катастрофических размеров. В современных обществах способность человека управлять эмоциями продается и регламентируется. Именно востребованность в современном мире аффективного труда делает апелляции к эмоциям эффективными в плане включения / исключения.

При таких тенденциях неудивительно, что эмоции становятся одним из основных триггеров для включения/исключения. Причем, в соответствии с нашей гипотезой, основные апелляции проходят по двум направлениям: страха и любви. В глобализирующемся мире производство этих эмоций достигло такого размаха (со своими производителями, потребителя и спецификациями), что уже можно говорить о соответствующих индустриях.

Так, в XXI веке инфраструктура любви разрослась, и Ева Иллуз даже предлагает говорить о «великой любовной трансформации» в интимной сфере, на которую не последнее влияние оказали интернет и постиндустриальный капитализм. Для неолиберализма и его идеологии свободного рынка и свободного выбора характерно проникновение даже в такие изначально нерыночные сферы, как любовь. Индивиды нерелексивно становятся участниками данного рынка отношений, репрезентируя собственные предложения и устраивая «охоту» за наиболее выгодными вариантами. Игроки этого рынка равны лишь на первый взгляд. Мужчины, которые, несмотря на эмансипирующие тенденции современности, по-прежнему контролируют важнейшие ресурсы и узлы социальной структуры (от капитала и насилия до власти), получают преимущества и на рынке чувств или, точнее, как пишет Е. Иллуз, – «сексуальном поле». «Уместнее говорить о «сексуальных полях», чем о брачных рынках, поскольку поля предполагают, что у субъектов есть неравные ресурсы для конкуренции на данном социальном месте» [22, с. 51]. По крайней мере, так аргументирует свою (термино)логику Е. Иллуз.

Эмоциональная сфера всегда была источником риска и неопределенности, а если базировать ее на рыночных принципах, то самый действенный способ минимизировать риск – это исключить его источник, что собственно, по версии Е. Иллуз, и приводит к тому, что все меньше мужчин готовы связывать себя какими-то обязательствами. А представительниц слабого пола такая ситуация вынуждает выставлять на «любовный рынок» свои лучшие ресурсы, самый важный из которых – «эротический капитал». Вводя это понятие, Е. Иллуз исходит не только из анализа положения женщин и мужчин, вступающих в конкуренцию за лучшего партнера, но и из наблюдений за историческим процессом сексуализации потребления, который заключается в предметном использовании женского тела для стимулирования динамики современного капитализма [23]. Как пишет Ж. Бодрийяр, «в этом смысле можно сказать, что все дискурсы сделались дискурсами соблазна: в них вписан недвусмысленный запрос на соблазн, но речь идет о соблазне мягком, о приглушенном процессе оболыщения, ставшем синонимом стольких других вещей – манипуляции, убеждения, удовлетворения, эмпатии, стратегии желаний, мистики отношений, легкой трансферной экономики, пришедшей на смену конкурентной экономике силовых отношений» [24, с. 240].

Можно выдвинуть гипотезу, что современная любовь все больше напоминает квазирелигию, которая активно пропагандируется обывателям, со всеми соответствующими регалиями и праздниками: День святого Валентина, сакральные символы в виде сердца и так далее. Капиталистическая система коммодифицировала человеческие взаимоотношения, превратив их в товар, который активно пропагандируется в современных средствах массовой информации и культурных продуктах. Конструируемые образы создают иллюзию неполноценности при отсутствии в жизни данного «товара», стимулируя тем самым спрос на сопутствующие траты. Искусственно раздувая человеческую потребность в любви, дискурсы делают индивидов более восприимчивыми для данной эмоции. Увеличивается спрос на эмоциональные услуги, когда потребителю предлагают почувствовать себя «как дома». Например, обратной стороной японского экономического чуда являются семьи напрокат, разговоры и селфи с

представителями противоположного пола за деньги и тематические хост-клубы [25]. Подобная коммерциализация интимной сферы выглядит аномально для отечественной культуры, но является вполне тривиальной в Стране Восходящего Солнца. Подобные перспективы актуализируют вопрос (пере)осмысления процессов происходящих в сфере интимного и в украинских реалиях.

Апелляция к страхам и потребность в безопасности распространена даже в большей мере. Дж. Агамбен пишет, что концепт, который сегодня вытеснил с пьедестала все прочие политические понятия – это «безопасность» [3]. Формула «по соображениям безопасности» сейчас употребляется повсеместно, начиная от сферы повседневной жизни и заканчивая обсуждением международных конфликтов, служа паролем для всех навязываемых мер, для принятия которых нет иных причин. Прикрываясь заботой о безопасности граждан, как щитом, и играя на базовых человеческих страхах, устраняются границы для многих политических решений. Эксплуатируя идею «чрезвычайного положения», сперва случайным и бессознательным образом, а затем все более эксплицитно и настойчиво, заинтересованные акторы опривычивают практики контроля, которые всегда считались исключаящими и бесчеловечными. «Всевозрастающее распространение на всех граждан тех технологий, которые были изначально задуманы для применения к преступникам, оказывает неизбежное влияние на политическую идентичность граждан» [26].

Легитимируются практики контроля, которые благодаря использованию таких электронных гаджетов, как кредитные карты и сотовые телефоны, превосходят все ранее мыслимые пределы. Управлять причинами в глобализирующемся мире становится все сложнее, поэтому политика все больше смещается к управлению последствиями. Это парадигма управления «рисками», которое мыслит безопасность не как предотвращение неприятностей, а скорее, как способ направлять их в нужное русло. Наоми Кляйн описывала, как легко кризисные ситуации в разных странах мира были использованы для построения антидемократических корпоративных экономик [27]. Управление хаосом невозможно, но можно устанавливать границы порядка. И пусть «общество контроля», которого так опасались в своих теоретических изысканиях М. Фуко и Ж. Делёз, все еще остается абстрактной моделью, но одностороннее опрозрачивание современного не только украинского общества движется именно в этом направлении.

Аффективная структура во многом является эффективным средством в практиках включения/исключения, так как эмоциональная сфера подавляет рациональное и критическое осмысление происходящего. Эксплуатируя подсознательные желания и страхи индивидов, машина капитализма производит послушных потребителей, готовых практически на все ради достижения (с)конструированной потребности.

Апелляции к трём этим структурам происходит неравномерно, поэтому вариативность проявления включенности может быть различна и не всегда предполагает наличие всех трех. Индивид репрезентирует включенность как некоторый шаблон поведения, реализуя лишь конативный аспект. Индивиды вовлекаются в определенную деятельность до конца, не осознавая смысла или подоплеку этого действия. Подобным примером может быть и маркирование себя с помощью георгиевской ленточки, без осмысления вопроса исторического происхождения данной символики. Включение/исключение в шаблонные практики часто строится на не сформированной субъектности индивидов – например, включение детей в волонтерские практики или в декларирование лозунгов, которые могут кардинально отличаться в темпоральной перспективе.

Другим примером является включение в конформизм: в 1930-е гг. многие граждане Германии ощущали полную несовместимость своего поведения и личных убеждений, причиной которой стало участие в мероприятиях, проводимых нацистами, ношение униформы и особенно приветствие «Хайль Гитлер». По словам историка Ричарда Грюнбергера, для тех немцев, у которых ещё сохранялись сомнения относительно Гитлера, «немецкое приветствие» было действенным способом создания соответствующих условий. «Решившись однажды произнести его вслух в качестве внешнего признака собственного конформизма, многие ощущали... дискомфорт по причине несоответствия их слов тем чувствам, которые они испытывали. Лишенные возможности говорить то, что они думали, люди, пытаясь сохранить психическое равновесие, стремились поверить в то, что они говорили» [28, с. 27]. Подобная практика характерна не только для тоталитарных режимов. Такие политические ритуалы, как ежедневный подъем флага в школах при исполнении национального гимна, используют конформизм для воспитания патриотизма.

Включение / исключение как культурная инсценировка – это связь вовлечения в определенную практику не с внутренней приверженностью к определенной доктрине (теории), а лишь с внешней репрезентацией. Примеров подобных инсценировок можно провести множество. Это и празднование традиционного индийского праздника весны и ярких красок «Холи», и уже прижившиеся на постсоветском пространстве «Хэллоуин» или «День святого Валентина». Вследствие внешней яркости и привлекательности подобных мероприятий многие индивиды активно включаются в подобные празднования, при этом либо не осознавая культурных истоков, либо модифицируя праздники под требования рынка.

Подобный инсценировочный, нефундаментальный характер подобных культурных практик Л. Г. Ионин называет «стилевым промискуитетом», выражая надежду на то, что это всего лишь временное явление [29]. Для данной разновидности включения/исключения характерно отсутствие некоторых компонентов включенности

(осознания или эмоциональной окраски). Если мы говорим о включенности как о результате включения, то у данного вида будет отсутствовать когнитивный или аффективный компоненты, а реализация будет проходить в основном через конативную структуру. Тем не менее, включаясь в какие-то практики (изначально как в культурные инсценировки), индивид с течением времени все больше в них вовлекается, «подключая» и остальные компоненты включенности. Таким образом, то, что изначально являет собой культурную инсценировку, со временем становится повседневной и привычной практикой.

Так же можно категоризовать включение / исключение в зависимости от того, по отношению к кому оно реализуется. Мы можем говорить о включении себя (или самовключении) когда индивид своими действиями репрезентирует свою причастность к определенной группе. Например, когда человек маркирует себя через татуировки, одежду, характерную для определенной субкультуры, тем самым облегчая для других свою типизацию. Маркирование не обязательно носит материальный, вещественный характер. В ходе своей жизни индивид овладевает широким репертуаром речевых жанров. Человек осваивает эти жанры в непосредственной практике общения, начиная с самого раннего возраста, и чем больше культурный капитал индивида, тем обширнее его ассортимент. Люди научаются как распознавать, так и репрезентировать тип взаимодействия по речевой композиции.

Выводы и дальнейшие перспективы исследования. Таким образом, нами были выделены три структуры: когнитивная или знаниевый уровень, то есть включенность в определенное информационное пространство; конативная или поведенческая структура включает в себя как интенциональную готовность к определенному поведению, так и реальные поступки и действия по отношению к локусу включения, а также участие в его (вос)производстве; аффективная структура – это апелляция к чувствам и эмоциям, субъективная значимость локуса для включенного субъекта, а также определение позитивных и негативных установок по отношению к «мы» и «они». Выделение структур позволяет предположить наличие соответствующих компонентов во всех инструментах включения / исключения, независимо от того, кто или что является объектом включения. Процессы вовлечения индивидов будут строиться на аффективном, конативном и когнитивном уровне и при включении / исключении граждан в политическую активность, и при привлечении студентов к научной деятельности, и даже при попытке влиться в молодежную субкультуру типа косплей. Данная гипотеза открывает перспективы как исследования этих структур, так и использование соответствующих инструментов для более эффективного включения депривированных групп. Рассмотрения инструментов включения / исключения с точки зрения эффективности и глубины включения в некоторые практики, а также исследования того к каким именно структурам чаще апеллируют современные массмедиа с целью повлиять на современного индивида и навязать ему определенный дискурс.

В целом же проблемы социального включения / исключения чаще возникают тогда, когда индивид лишается свободы предпринимать те действия, которые он считает необходимыми, то есть, когда процессы включения / исключения осуществляются за него. А. Сен делает акцент на объективном сокращении возможностей индивида и пишет о том, что сущность социального исключения состоит в невозможности индивидов участвовать в определенных аспектах социальной жизни, на которые у формально есть все права [30]. Особенно когда процессы включения/исключения мыслятся как естественные (натурализированные) и не подлежат рефлексии со стороны включающихся / исключающихся в непрерывном (вос)производстве этих процессов. «Взламывание» натурализированных процессов включения / исключения способно расширить границы помыслимого и тем самым переустанавливать границы предзаданного.

Литература:

1. Бауман З. Текучая современность / пер. с англ. под ред. Ю. В. Асочакова. СПб.: Питер, 2008. 240 с.
2. Ваттимо Дж. Прозрачное общество / пер. с ит. Дм. Новиков. М.: Издательство «Логос». 2002. 128 с.
3. Агамбен Дж. Homo Sacer. Суверенная власть и голая жизнь. М.: Издат-во «Европа», 2011. 256 с.
4. Лаззарато М. Машина / пер. с англ. А. Скидана, под ред. А. Пензина. URL: <https://transversal.at/transversal/1106/lazarato/ru>
5. Делез Ж. По каким критериям узнают структурализм? / пер. с фр. по изданию Л. Ю. Соколовой. URL: http://abuss.narod.ru/study/deleuze_structur.htm
6. Фуко М. Порядок дискурса / пер. с фр.; общ. ред. Б. Левченко. К.: Ника-Центр, 1996. 208 с.
7. Чернова И. Б. Концептуальные основания исследования идентичности // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. 2015. № 4 (167). URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/kontseptualnye-osnovaniya-issledovaniya-identichnosti>
8. Ружа В. А. Социокультурный подход как методологическая основа социологической интерпретации понятия патриотизм // СИСП. 2012. №5. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/sotsiokulturnyy-podhod-kak-metodologicheskaya-osnova-sotsiologicheskoy-interpretatsii-ponyatiya-patriotizm>
9. Дуглас М. Чистота и опасность: Анализ представлений об осквернении и табу / пер. с англ. Р. Громовой под редакцией С. Баньковской; вст. ст. и комм. С. Баньковской. М.: Канон-пресс-Ц, Кучково поле, 2000. 288 с.
10. Серто М. Изобретение повседневности. Искусство делать / пер. с фр. Д. Калугина, Н. Мовниной. СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2013. 330 с.
11. Соколов М. Почему «взлетает» только 1% стартапов – и это нормально URL: <http://www.forbes.ru/tehnologii/339113-pochemu-vzletaet-tolko-1-startapov-i-eto-normalno>

12. Коннертон П. Забывчивая современность URL: <http://gefter.ru/archive/17821>
13. Голиков А. С. Индустрия лиминальности и перспективы социального: ограниченное знание об ограничениях пространства // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Серія: «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2014. № 1101. Вип. 32. С. 47-55.
14. Бурдые П. О государстве / пер. Н. А. Шматко. М.: Издательский дом «Дело», 2016. 720 с.
15. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають пер. з англ. С. Шліпченко. К: Ніка-Центр, 2004. 184 с.
16. Бурдые П., Пассрон Ж.-К. Воспроизводство: элементы теории системы образования / пер. Н. А. Шматко. М.: Просвещение, 2007. 267 с.
17. Бурдые П. Начала. / пер. Н. А. Шматко. М.: Socio-Logos, 1994. 288 с.
18. Жижек С. Добро пожаловать в пустыню Реального/ пер. с англ. Артема Смирного. М.: Фонд «Прагматика культуры», 2002. 159 с.
19. Эльстер Ю. Объяснение социального поведения: еще раз об основах социальных наук / пер. с англ. И. Кушнарева М.: Изд. дом Гос. ун-та – Высшая школа экономики, 2011. 472 с.
20. Десенко Д. С. Демонстративное соприсутствие как инструмент производства солидарности // Вестник Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина Серія «Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы». 2016. №36 С. 96-102.
21. Hochschild A. R. The managed heart: commercialization of human feeling. London: University of California Press. 2003. 340 p.
22. Illouz E. Why Love Hurts. A Sociological Explanation. Cambridge: Polity Press. 2012. 305 p.
23. Бендык Э. Эротизм и капитализм // ИноСМИ.RU. URL: <http://inosmi.ru/world/20130303/206477131.html>
24. Бодрийяр Ж. События / пер. А. Гараджи. М.: Издательство Ad Marginem, 2000. 319 с.
25. Вот как выглядит обратная сторона японского экономического чуда. URL: <https://www.adme.ru/svoboda-puteshestviya/vot-kak-vyglyadit-obratnaya-storona-yaponskogo-ekonomicheskogo-chuda-1618365/>
26. Агамбен Дж. От государства контроля к практикам отменяющей власти. URL: <http://gefter.ru/archive/13228>
27. Кляйн Н. Доктрина шока / пер. с англ. М.: Издательство «Добрая книга», 2009. 656 с.
28. Granberger R. A Social History of the Third Reich / London: Weidenfeld & Nicolson, 1971. 535 p.
29. Ионин Л. Г. Социология культуры: путь в новое тысячелетие: учеб. пособие для студентов вузов. М.: Лорос, 2000. 431 с.
30. Sen A. Social Exclusion: Concept, Application and Scrutiny // Social Development Papers. URL: <https://think-asia.org/bitstream/handle/11540/2339/social-exclusion.pdf?sequence=1>

Трансформация структур включения / исключения в глобализирующемся обществе

Статья посвящена выявлению и рассмотрению основных структур включения / исключения, а также трансформационных процессов, которые характерны для современного общества. По аналогии с идентичностью автор выделяет когнитивную, конативную и аффективную структуры включения / исключения. Вариативность проявления включения / исключения может быть различна и не всегда предполагает наличие всех трех структур. Когнитивный рассматривается как знаниевый уровень, то есть включенность в определенное информационное пространство. Когнитивная структура включает в себя суждения оценочного характера, мнения об объектах. Конативная или поведенческая структура включает в себя как интенциональную готовность к определенному поведению, так и реальные поступки и действия по отношению к локусу включения, а также участие в его (вос)производстве. Третья структура – аффективная, то есть эмоционально-оценочный уровень, апелляция к чувствам и эмоциям, субъективную значимость локуса для включенного субъекта, а также определение позитивных и негативных установок по отношению к «мы» и «они». Аппелляции к трём этим структурам происходит неравномерно, поэтому вариативность проявления включенности может быть различна. Индивид репрезентирует включенность как некоторый шаблон поведения, реализуя лишь конативный аспект. Индивиды вовлекаются в определенную деятельность до конца, не осознавая смысла или подоплеку этого действия. В глобализирующемся обществе структуры включения / исключения трансформируются в сторону навязчивого непрерывного потока, который вследствие своей повсеместности «растворяется», становится невидимым и недоступным для рефлексии и осмысления со стороны индивида. Выявление структур позволило предположить наличие соответствующих элементов во всех инструментах включения / исключения, независимо от того, кто или что является объектом включения.

Ключевые слова: включение, исключение, конативный, когнитивный, аффективный.

References:

1. Bauman, S. (2008) Liquid modernity. Translated from English under the editorship of Yu. V. Asochakova. Saint-Petersburgh: Peter [in Russian]
2. Vattimo, G. (2002) The Transparent Society. Translation Italian by D. Novikov. Moscow: Publishing house «Logos» [in Russian]
3. Agamben, G. (2011) Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life. Moscow: Publishing house «Europe» [in Russian]
4. Lazzarato, M. (2006) Machine. Translated from English by A. Skidan, in A. Penzina (ed.) [online]. Available at: <https://transversal.at/transversal/1106/lazzarato/ru> (Accessed: 25 May 2019) [in Russian]
5. Deleuze, G. A quoi reconnait-on le structuralisme? Translation from French according to the publication of L. Yu. Sokolova [online]. Available at: http://abuss.narod.ru/study/deleuze_structur.htm (Accessed: 25 May 2019) [in Russian]
6. Foucault, M. (1996) Discourse order. Translation from French by B. Levchenko (ed.) Kiev: Nika-Center [in Russian]
7. Chernova, I. B. (2015) 'Conceptual foundations to study identity' *Bulletin of the Adygea State University. Series: Regional Studies: Philosophy, History, Sociology, Jurisprudence, Political Science, Cultural Studies*. No. 4 (167) [online]. Available at: <http://cyberleninka.ru/article/n/kontseptualnye-osnovaniya-issledovaniya-identichnosti> (Accessed: 27 May 2019) [in Russian]

8. Rouge, V. A. (2012) 'Sociocultural approach as a methodological basis for the sociological interpretation of concept of patriotism' *Modern Studies of Social Issues* 5(13) [online]. Available at: <http://cyberleninka.ru/article/n/sotsiokulturnyy-podhod-kak-metodologicheskaya-osnova-sotsiologicheskoy-interpretatsii-ponyatiya-patriotizm> (Accessed: 26 May 2019) [in Russian]
9. Douglas, M. (2000) *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. Translation from English by R. Gromova, in S. Bankovskaya (ed.); vst Art. and comm. S. Bankovsky. Moscow: Canon-press-Ts, Kuchkovo field [in Russian]
10. Certeau, M. (2013) *The Practice of Everyday Life*. Translation from French by D. Kalugin, N. Movnina. SPb.: Publishing House of the European University in St. Petersburg [in Russian]
11. Sokolov, M. (2017) Why only 1% of startups «takes off» – and this is normal [online]. Available at: <https://www.forbes.ru/tehnologii/339113-pochemu-vzletaet-tolko-1-startapov-i-20-eto-normalno> (Accessed: 27 May 2019) [in Russian]
12. Connerton, P. (2016) How Modernity Forgets [Online]. Available at: <http://gefter.ru/archive/17821> (Accessed: 25 May 2019) [in Russian]
13. Golikov, A. S. (2014) 'The industry of liminality and the prospects for the social: limited knowledge about the limitations of space' *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University Series «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods»* No. 1101, pp. 47-55 [in Russian]
14. Bourdieu, P. (2016) *On the State*. Translated from French by N. A. Shmatko. Moscow: Publishing House «Delo» [in Russian]
15. Connerton, P. (2004) *How Societies Remember*. Translated from English by S. Shlipchenko. Kiev: Nika-Center [in Russian]
16. Bourdieu, P. (2007) *Reproduction in Education, Society and Culture*. Translated by N. A. Shmatko. Moscow: Education [in Russian]
17. Bourdieu, P. *Beginning* (1994) Translated from French by N. A. Shmatko. Moscow: Socio-Logos, p. 288 [in Russian]
18. Zizek, S. (2002) *Welcome to the Desert of the Real*. Translated from English by Artyom Smirny. Moscow: Foundation «Pragmatics of Culture» [in Russian]
19. Elster, J. (2011) *Explaining Social Behavior: More Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Translated from English by I. Kushnareva. Moscow: Publishing House. House of state University – Higher School of Economics [in Russian]
20. Desenko, D. S. (2016) Demonstrative co-presence as a tool for the production of solidarity. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University Series: «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods»*. No. 36. pp. 96-102 [in Russian]
21. Hochschild, A. R. (2003) *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*. London: University of California Press
22. Illouz, E. (2012) *Why Love Hurts? A Sociological Explanation*. Cambridge: Polity Press
23. Bendyk, E. (2013) *Eroticism and capitalism* *ИноСМИ.RU* [online]. Available at: <http://inosmi.ru/world/20130303/206477131.html> (Accessed: 27. May 2019) [in Russian]
24. Baudrillard, J. (2000) *Seduction* Translated by A. Garaja. Moscow: Publisher Ad Marginem [in Russian]
25. Here is the dark side of the Japanese economic miracle [online]. Available at: <https://www.adme.ru/svoboda-puteshestviya/vot-kak-vyglyadit-obratnaya-storona-yaponskogo-ekonomicheskogo-chuda-1618365/> (Accessed: 26 May 2019) [in Russian]
26. Agamben, J. (2014) From the state of control to the practices of abolishing power [online]. Available at: <http://gefter.ru/archive/13228> (Accessed: 27 May 2019) [in Russian]
27. Klein, N. (2009) *The Shock Doctrine*. Translated from English. Moscow: Publishing house «Good book» [in Russian]
28. Grunberger, R. (1971) *A Social History of the Third Reich*. London: Weidenfeld & Nicolson
29. Ionin, L. G. (2000) 'Sociology of culture: the path to the new millennium' *Textbook for university students*. Moscow: Logos [in Russian]
30. Sen, A. (2000) *Social Exclusion: Concept, Application and Scrutiny*. *Social Development Papers* [online]. Available at: <https://think-asia.org/bitstream/handle/11540/2339/social-exclusion.pdf?sequence=1> (Accessed: 26 May 2019)

УДК 316.43

DOI: 10.26565/2227-6521-2020-44-03

СЕМІОТИЧНІ МОДЕЛІ КОМУНІКАЦІЇ: МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ В КОНТЕКСТІ СТУДІЙ ПРИКОРДОННЯ

Максимович Ольга Володимирівна – кандидатка філософських наук, доцента, директорка Навчально-наукового Центру соціологічних досліджень Прикарпатського регіону ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Україна, м. Івано-Франківськ, Шевченка 57, 76025 e-mail: olgamaksymovych@pnu.edu.ua ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-3463-1543>

У статті проаналізовано семіотичні моделі комунікації як важливого наукового підґрунтя соціологічного дослідження міжкультурної взаємодії підліткової молоді прикордоння. Розкрито структуру та особливості вербальних аспектів комунікативної взаємодії. Акцентовано на моделях комунікації, які володіють найбільшим евристичним потенціалом для пояснення взаємодії представників різних типів культур у сучасних соціокультурних умовах. Досліджено динаміку формування семіотичних моделей комунікації та їхньої теоретичної концептуалізації, зокрема проаналізовано моделі К. Бюллера, Р. Якобсона, Ю. Лотмана, С. Паулсен, У. Еко. Досліджено можливості та обмеження їхнього використання в межах студій міжкультурної комунікації, зокрема гносеологічну спроможність кожної з-поміж розглянутих моделей пояснювати практики міжкультурної взаємодії молодіжних груп в умовах прикордоння. Наголошено, що модель К. Бюллера володіє евристичним потенціалом пояснення процесів міжкультурної комунікації на мікро- та, частково, мезосоціальному рівні, тоді як модель Р. Якобсона найоптимальніше розкриває мовні аспекти міжкультурного діалогу та порозуміння. Концептуальне бачення семіотики міжкультурної взаємодії, що представлено в моделі Ю. Лотмана, також становить особливий інтерес у контексті пояснення мовленнєвих аспектів, але практично не торкається соціокультурних аспектів міжкультурної комунікації. Підкреслено, що семіотична модель комунікації У. Еко володіє чи не найпотужнішим евристичним потенціалом для аналізу обраної авторкою проблематики, тобто в студіях міжкультурної взаємодії молоді в умовах прикордоння, оскільки розкриває механізми продукування та поширення неправди в процесах комунікації, долучає до структури аналізу фактор «шуму» як складового елементу моделі, розкриває виміри трансформації змісту повідомлення в процесі його трансляції від відправника до отримувача. Зроблено висновок про те, що певні елементи всіх проаналізованих моделей можуть бути гносеологічно перспективними інструментами аналізу процесів міжкультурної комунікації молоді в умовах прикордоння, втім у гносеологічному сенсі найбільш евристичними є семіотична модель комунікації У. Еко та окремі положення теорії Р. Якобсона.

Ключові слова: міжкультурна комунікація, семіотична модель, підліткова молодь, прикордоння.

SEMIOTIC MODELS OF COMMUNICATION: POSSIBILITIES OF APPLICATIONS IN TERMS OF BORDERLANDS STUDIES

Olga Maksymovych – Cand. Sc.(Philosophy), Associate Prof., Director of Educational and Scientific Center of Sociological Research of Precarpathian region of SHEI «Vasyl Stefanyk Precarpathian National University», 57, Shevchenka St., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76025 e-mail: olgamaksymovych@pnu.edu.ua ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-3463-1543>

The article deals with the semiotic communication models in terms of an substantial scientific basis of sociological analysis of adolescent's intercultural interaction at the borderlands area. The structure and features of verbal aspects of communicative interaction are revealed. Some communication models are emphasized taking into account the fact that they provide the greatest epistemological potential to explain the interaction of different types of cultures in modern social and cultural circumstances. The dynamics of the construction of semiotic communication models and their theoretical conceptualization have been investigated, in particular, the models of K. Biuller, R. Yakobson, Y. Lotman, S. Paulsen, U. Eko are revealed. The possibilities and limitations of above mentioned models use within the studies of intercultural communication, in particular the epistemological ability of each one models to explain the practices of intercultural interaction of youth groups at the borderlands, are investigated. It is emphasized that K. Biuller's model has the epistemological potential of explaining the processes of intercultural communication at the microlevel and partly at the, mesolevel of social structure, while R. Yakobson's model best reveals the linguistic aspects of intercultural dialogue and understanding. The conceptual vision of the semiotics of intercultural interaction, presented in Y. Lotman's model, is also of special interest in the context of explaining linguistic aspects, but, in our opinion, it practically does not reveal the sociocultural aspects of intercultural communication. It is emphasized that U. Eko's semiotic model of communication has perhaps the most powerful heuristic potential for analyzing the issues chosen by the author (the studies of intercultural interaction of young people at the borderlands), as it reveals the mechanisms of production and dissemination of untruths in communication processes as a component of the communication model, reveals the dimensions of the transformation of the content of the message in the process of its translation from sender to receiver. It is concluded that certain elements of all analyzed models can be epistemologically useful tools for analyzing the processes of intercultural communication of young people at the borderlands, however in terms of the epistemological use the most optimal are semiotic model of communication U. Eko and some statements of R. Yakobson's theory.

Keywords: Intercultural Communication, Semiotic Model, Youth, Borderlands, Theoretical Conceptualization.

Актуалізація наукового вивчення міжкультурної комунікації, зокрема процесів мовної взаємодії на прикордонні, набуває сьогодні особливого значення як з гносеологічної, так і з онтологічної точок зору. З погляду онтологічного, зростаюча системність світу та пришвидшені темпи і обсяги міжкультурних контактів зумовлюють потребу вироблення таких стратегій і тактик комунікацій, що сприятимуть кращому порозумінню та готовності суб'єктів комунікації сприйняти і толерувати соціальну і культурну інаковість співрозмовника. З гносеологічного погляду, особливої ваги набувають як мовні, так і соціально-психологічні виміри комунікації, адже в сучасному світі знання мови співрозмовника є важливою, проте не достатньою передумовою порозуміння і діалогу.

Хоча семіотичні моделі комунікації¹ зорієнтовані на пояснення, радше, мовних, аніж соціальних аспектів комунікації, все ж, беручи до уваги той факт, що мовленнєві процеси є суттєвою частиною соціальної сфери і відіграють принципову роль у процесах соціалізації особистості, в рамках свого дослідження ми звертаємося до аналізу теоретичного обґрунтування семіотичних моделей міжкультурної комунікації. Іншим аргументом нашого звернення до даної групи концептів є той факт, що, коли мова йде про міжкультурну комунікацію в обставинах простору прикордоння, то тут роль і значення мови, знаків і символів актуалізується в рази, а ефективність комунікації значною мірою залежить від здатності отримувача повідомлення розуміти текст (мову) та контекст співрозмовника. При тому ж, можна навіть припустити, що в окремих випадках контексти виявляються навіть куди значимішими, ніж тексти.

Аналіз наукових публікацій. Аналізуючи наукові публікації, присвячені висвітленню семіотичних аспектів міжкультурної комунікації, розуміємо: якщо протягом довгого часу дослідники зосереджували свою увагу головно на лінгвістичних параметрах (К. Бюллер, Р. Якобсон), то в сучасних умовах більшою стає вага позамовних, невербальних аспектів комунікативної взаємодії, вагомість і значення яких все частіше акцентуються науковцями (Ю. Лотман, С. Паулсен, К. Сінг, У. Еко) в сенсі необхідної передумови та критерію успішності комунікації, особливо в ситуації міжкультурної взаємодії.

Метою публікації є процесів семіотичних моделей міжкультурної комунікації в контексті студій прикордоння, рефлексія процесів їхньої концептуалізації в сучасних соціокультурних умовах.

Виклад основного матеріалу. Реалізуючи мету цієї статті, перш за все звернемося до добре знаного прикладу з галузі теорії лінгвістики: дружина запитує «Котра година?», а чоловік відповідає: «Молочар уже приходив». Цей приклад чудово ілюструє важливість не так тексту, як контексту для прочитання сенсу повідомлення. Лише особистість, включена в контекст, у значення повсякденних практик у конкретних соціокультурних умовах відчитає відповідь про те, котра саме зараз година, тоді ж як для не посвячених у сенсі даних значень відповідь «молочар уже приходив» не передбачатиме жодного раціонального сенсу і буде потрактована як нісенітниця, тобто лексична одиниця, що не має жодного стосунку до поставленого запитання.

Аналіз моделей комунікації, в тому числі міжкультурної, що описують процеси мовленнєвої взаємодії ми розпочнемо із дослідження німецького автора, котрого чимало науковців схильні вважати автором першої моделі, що розкриває саме семіотичну структуру комунікації, а саме з **моделі комунікації К. Бюллера («Модель органона» (1934)**. Німецький психолог та лінгвіст Карл Людвіг Бюллер впродовж 1933 – 1934 років публікує кілька праць, в яких презентує науковому загалу лінгвістичну модель комунікації, так звану «модель органона». В роботі Р. Якобсона, яка, вочевидь, стала чи не найбільш резонансною теорією семіотичного трактування комунікації, зустрічаємо посилання на доробок німецького автора. Так розглядаючи функції мовленнєвої комунікації, Р. Якобсон зазначає, що три з шести описаних ним функцій вже були раніше відомі науковому загалу, оскільки були висвітлені в традиційній моделі комунікації К. Бюллера (референтивна, емотивна та конативна) [3, с. 200]. Хоча в сенсі аргументації висловленої тези в роботі Р. Якобсона зустрічаємо посилання на роботу К. Бюллера 1933 року «Аксіоматика мовознавства», все ж більш широкого розповсюдження та наукової популярності набула праця К. Бюллера «Теорія мови. Репрезентативна функція мови», опублікована роком пізніше, тобто 1934 року [4].

«Модель органона» К. Бюллера її (найменування походить від давньогрецького трактування Аристотеля поняття «ὄργανον», тобто «інструмент», «спосіб») передбачає конфігурацію, яка «... пов'язує мовний знак із мовцем, слухачем та світом об'єктів і фактичних відносин у комунікативних функціях ...» [4] (рис. 1)

Таким чином, мовна структура (в оригіналі – «Sprachgebilde» (нім.)) – це символічне картографування, відображення об'єктів та фактичних відносин, що засновані на соціальній домовленості, що вибудовується індивідуальними мовцями в їхніх мовленнєвих діях (в оригіналі – «Sprechhandlungen» (нім.)) [5, с. 19].

¹ Групу семіотичних моделей комунікації (поряд з соціологічною і психологічною групами) виокремлює російський дослідник І. Почепцов [1, с. 54-66] Соціологічні та психологічні моделі комунікації ми проаналізували в одній із наших попередніх публікацій [2].

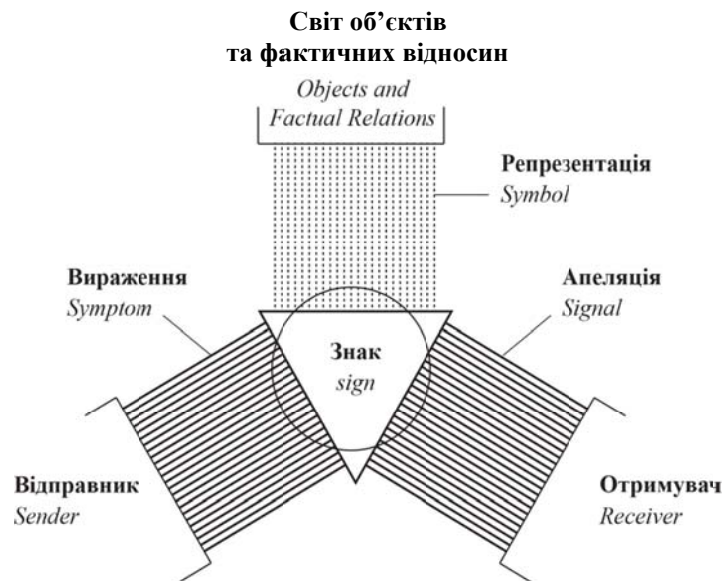

Рисунок 1. Модель комунікації К. Бюллера («Модель органона») (складено на основі: [4, 5])

З позицій нашого дослідження в концепції К. Бюллера особливий інтерес становить третій елемент комунікації, як інтерпретує його Р. Якобсон: «... дехто, або дещо, про кого/про що йде мова» [3, с. 200]. Привертає увагу той факт, що в структуру моделі К. Бюллер вводить не повідомлення про об'єкт мовлення, а сам об'єкт, принципово переосмислюючи онтологічний статус цього елементу моделі комунікації. При тому ж, у моделі К. Бюллера об'єкти в символічному вираженні – це не лише одиничні поняття, але й поняття-універсалії (наприклад «любов», «смерть» і ін.), а також атрибутивні категорії (наприклад «краса») та навіть дієприкметники, що описують процес набуття тієї чи іншої якості (як то «почервоніти») [5].

Модель К. Бюллера поклала початок новим хвилям теоретизувань лінгвістів на фахівців у галузі семіотики і суміжних дисциплін. Наприклад, у 2001 році німецька дослідниця Соня Поулсен, опираючись на дослідження К. Сінга, пропонує модифікований варіант моделі К. Бюллера (рис. 2).

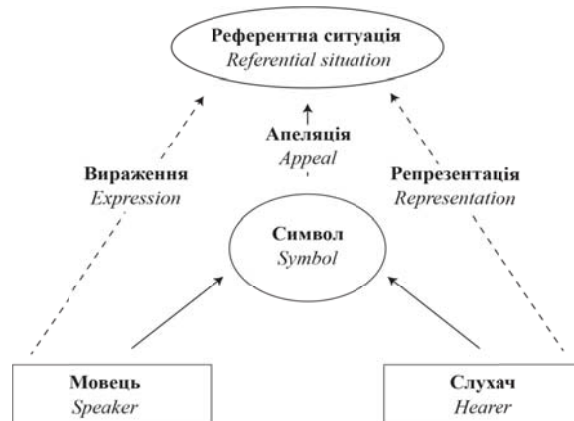

Рисунок 2. Модифікований варіант моделі комунікації К. Бюллера (складено на основі: [6, 7])

Запроваджуючи в структуру аналізу поняття «референтна ситуація», дослідниця розширює трактування моделі К. Бюллера, пропонуючи науковому загалу інноваційний ракурс трактування проблематики комунікації у семіотичній площині, розширюючи суто лінгвістичну конфігурацію моделі К. Бюллера, роблячи її більш адаптивною до більш широкого міждисциплінарного застосування. Таке трактування моделі комунікації принципово наближає бачення автора до феноменологічного ракурсу трактування комунікації, з одного боку, та герменевтичного – з іншого.

Аналізуючи можливості та обмеження застосування моделі К. Бюллера, доходимо висновку про доцільність застосування окремих положень моделі для дослідження міжкультурної комунікації підліткової молоді прикордоння. Так, розташування в центрі трикутника комунікації знаку як ключового елементу комунікації є актуальним у межах аналізу комунікативних практик молоді на прикордонні, особливо тих, що здійснюються в мережі Інтернет, де символічно опосередкована взаємодія є найвагомим сектором комунікації.

Модель мовної комунікації Р. Якобсона (1960). Модель комунікації К. Бюллера спричинила чималий інтелектуальний та світоглядний вплив на погляди Р. Якобсона – філолога-мовознавця, праці якого в царині

лінгвістики мали велике значення для розвитку лінгвістичної теорії, семіотики та суміжних галузей знань, предметом яких є явища комунікації. Р. Якобсон запропонував модель комунікації, покликану інтерпретувати семіотику мовленнєвих процесів, проте резонанс та дисциплінарні межі її застосування виявилися куди ширшими. Публікація Р. Якобсона [8], яка спричинила чималий резонанс у царині мовознавства та низки суміжних дисциплін всередині ХХ століття, й сьогодні залишається значимою теорією.

Авторський підхід до трактування комунікації Р. Якобсон презентував громадськості у 1958 році в рамках конференції з проблематики стильових особливостей мови, що проходила в Індіанському університеті (США). Дещо згодом, 1960 років, переглянувши та доповнивши авторське бачення, Р. Якобсон на сторінках журналу «Стиль у мові» публікує роботу «Лінгвістика і поетика», в якій і презентує науковому співтовариству авторське бачення моделі комунікації (див. примітки автора: [8, с. 23]).

Модель комунікації Якобсона являє собою конфігурацію у складі шести елементів: відправник, контекст, повідомлення, контакт, код та отримувач (рис.3).

Рисунок 3. Модель комунікації Р. Якобсона (1960) (складено на основі: [3, 8])

Структурно модель Якобсона нагадує площину координат, де по горизонталі розташовується шлях повідомлення від відправника до отримувача, а по вертикалі – функціональний шлях повідомлення через концепти контексту, повідомлення, контакту і коду. Ось як пояснив структуру моделі сам автор: «Відправник (адресант) посилає повідомлення отримувачу (адресату). Для того, щоб повідомлення могло виконувати свої функції, необхідний контекст, ... контекст повинен сприйматися отримувачем і або бути вербальним, або ж допускати вербалізацію. Код цілком або частково спільний для відправника та отримувача повідомлення (іншими словами для тих, хто кодує і декодує повідомлення). І, насамкінець, контакт – це фізичний канал або ж психологічний зв'язок між відправником та отримувачем повідомлення, що зумовлює можливість встановити і підтримувати комунікацію» [3, с. 198]. Р. Якобсон підкреслює, що кожному з-поміж означених вище елементів структури комунікації відповідає особлива функція мови, проте навряд можна відшукати мовленнєві повідомлення, що виконують лише одну з-поміж цих функцій [3, с. 198]. На думку Р. Якобсона, існує шість функцій мовленнєвої комунікації: реферативна (денотативна або ж когнітивна), емотивна, конативна, фатична, метамовна і поетична.

Ключовою ж функцією, в розумінні автора моделі, є *реферативна (денотативна або ж когнітивна) функція*, тобто функція, покликана передавати інформації.

Емотивна функція полягає у передачі ставлення відправника повідомлення до предмету мовлення. Р. Якобсон наголошує на коректності використання саме терміну «емотивна», а не «емоційна», заслуга запровадження якого, на думку самого Р. Якобсона, належить іншому досліднику – А. Марті [3, с. 198]. Емотивна функція «пов'язана з намаганням справити враження присутності певних емоцій, справжніх чи удаваних», – пише з цього приводу Р. Якобсон [3, с.198]. Перевага поняття «емотивна функція» мови полягає в тому, що «... емотивний шар мови представлений вигуками» [3, с. 198], які відрізняються від засобів референтивного мовлення як звуковою формою, так і синтаксичною функцією (« ... вони є не членами речення, а його еквівалентами» [3, с.199]). Р. Якобсон доводив важливість емотивних елементів мовлення з точки зору лінгвістичної значимості, натомість, ми б хотіли наголосити значимість цих елементів мовлення в міжкультурному спілкуванні, особливо в ситуації прикордоння. Якщо отримувач повідомлення не завше декодує сенс повідомлення, закодованого, наприклад, в іншій мові, то емотивні елементи мовлення простіше долають міжкультурні бар'єри спілкування, володіють кращою здатністю транслювати повідомлення з огляду вікових, статусних та інших соціально-демографічних груп.

Конативна функція полягає у відображенні орієнтації потоку мовлення на адресата, а тому граматичною формою, що передає цю функцію, є наказовий спосіб. Наказові речення суттєво відрізняються від розповідних, адже останні можуть бути вірними чи хибними, тоді як наказові – ні [3, с. 200]. «Коли в п'єсі О'Ніла «Фонтан» Нано (різким, владним тоном) говорить «Пий!», ми не можемо поставити запитання: «Це істинно чи ні?», хоча таке питання цілком можливе з приводу речень «Він пив», «Він буде пити», «Він пив би» [3, с. 200], наводить приклад Р. Якобсон, пояснюючи, чим саме наказові речення відрізняються від розповідних і в чому полягає конативна функція комунікації. Р. Якобсон пише: «Конативна функція знаходить своє суто граматичне вираження в наказовій формі та наказовому способі, які синтаксично, морфологічно, а часто й фонетично різняться від інших іменникових та дієслівних категорій» [3, с. 200].

Фатична функція забезпечує підтримку контакту, а не передавання інформації. Найменування функції запроваджене Б. Малиновським [9] (як, зрештою, зазначає сам Р. Якобсон [2, с. 201]). Вона реалізується шляхом « ... обміну ритуальними формулами іноді навіть, цілими діалогами, мета яких –

підтримування комунікації» [2, с. 201], а не трансляція сенсів. Такий ось варіант мовлення без смислів, але зі значенням. Р. Якобсон наводить приклад фактичного мовлення, покликаючись на чудові пасажи американської письменниці та поетеси Дороти Паркер:

- «Гаразд! – сказав юнак.
 – Гаразд! – сказала вона.
 – Гаразд, отже, так, – сказав він.
 – Отож, так, – сказала вона, – чом би й ні?
 – Я думаю, отже, так, – сказав він, – ось-ось! Так, отже.
 – Гаразд, – сказала вона.
 – Гаразд, – сказав він, – гаразд» [2, с. 201].

Цей різновид мовлення, на думку Р. Якобсона, може бути притаманний не лише людині. Окремі тварини, наприклад папуги, на його думку, послуговуються саме такою мовою, яка є, радше, не процесом обміну інформацією, а «намаганням почати і підтримувати комунікацію». Інший приклад, який наводить Р. Якобсон, пояснюючи цю функцію мовлення, – це манера спілкування дітей, особливо в період, коли говорити ще не навчилися. «Цю функцію першою засвоюють діти; прагнення вступати в комунікацію з'являється у них набагато раніше здатності передавати або приймати інформативні повідомлення», – пише дослідник [2, с. 201].

Метамовна функція – функція мовлення про мовлення. Так само, як «в сучасній логіці проводиться лінія розмежування між двома рівнями мовлення – «об'єктивною мовою», якою послуговуються задля розмови про світ зовнішній, та «метамовою», яку використовують, щоб говорити про саму ж мову» [2, с. 201] – зазначає Р. Якобсон. На його думку, в самій структурі мови вбудовані метамовні конструкції, наприклад запитання «Що Ви маєте на увазі?», предметом якого виступає саме ж мовлення, тобто те, що, вочевидь, вже було сказано мовцем раніше.

І, насамкінець, *поетична функція*, що полягає у відображенні, радше, форми, аніж змісту предмету мовлення. Ця функція, пише Р. Якобсон, «... посилюючи сприйняття знаків, поглиблює фундаментальну дихотомію між знаками і предметами». Ось який приклад мовлення даного функціоналу він наводить:

- «– Чому Ти завше говориш Джоан і Марджорі? Ти що більше любиш Джоан?
 – Зовсім ні. Просто так звучить краще» [2, с. 201–202].

Р. Якобсон переконує, що увага до форми в мовленні є дещо більшим? аніж просто поетикою. Ця функція, що транслює не лише значення сенсів, але й форми речей у світі загалом та предметів мовлення, зокрема.

Розмірковуючи над можливостями та обмеженнями застосування моделі Р. Якобсона для аналізу міжкультурної комунікації підліткової молоді прикордоння, переконуємося, що остання становитиме достатнє наукове підґрунтя для аналізу мовленнєвих, особливо невербальних аспектів міжкультурної взаємодії молоді.

Модель комунікації Ю. Лотмана. Літературознавець, культуролог Юрій Лотман, як зазначає вже згаданий нами вище відомий фахівець у галузі теорії комунікації Г. Почепцов, «... ще за життя заслужив визнання сучасників, а після його смерті естонський президент сказав, що Естонію знають у світі як країну, де працював професор Лотман. Це пов'язано з тим, що практично всі праці Ю. Лотмана перекладалися і видавалися різними мовами. За радянських часів Ю. Лотман був рушійним механізмом Тартусько-Московської семіотичної школи ... Естонська влада була більш ліберальною, ніж російська, що дозволяло активно друкуватися і виступати в Естонії всім семіотикам колишнього Радянського Союзу» [1, с. 57].

Ю. Лотман критикував модель Р. Якобсона за надлишкову абстрактність, наголошуючи на тому, що відправник та отримувач повідомлень хоча й формально послуговуються однаковим кодом, все ж вкладають у ці коди достатньо відмінні значення, і ця відмінність значень зумовлена індивідуальним суб'єктивним досвідом мовців, їхніми повсякденними практиками, соціокультурним контекстом та іншими чинниками. «Мова – це код плюс його історія» [10, с. 113], – пише з цього приводу Ю. Лотман. Розвиваючи вище окреслену ідею Ю. Лотмана, Г. Почепцов фактично проводить розмежування між поняттями «комунікація» та «інформаційний обмін». Якщо для інформаційного обміну принциповою умовою ефективності є прочитуваність, або ж просто еквівалентність коду повідомлень, то для комунікації знаковість, нееквівалентність мовців є принциповою умовою. «При повній тотожності того, хто говорить, і того, хто слухає, потреба в комунікації зникає взагалі: їм не буде про що розмовляти. Єдине, що залишиться, – це передавання команд. Тобто для комунікації першопочатково вимагається нееквівалентність мовця та того, хто слухає» [1, с. 58].

Модель комунікації Ю. Лотмана (рис. 4; [11, с. 26]) передбачає два ключові вектори спілкування «Я-Я» та «Я-Він».

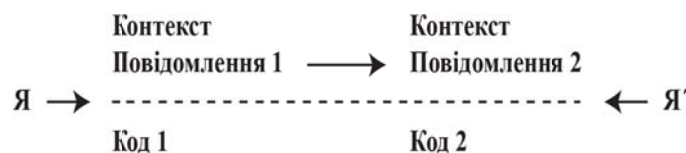

Рисунок 4. Модель комунікації Ю. Лотмана (складено на основі: [10])

«Якщо комунікативна система «Я-Він», – пише Ю. Лотман, – забезпечує лише передавання деякого сталого об'єму інформації, то в рамках каналу «Я-Я» відбувається її якісна трансформація, яка в кінцевому підсумку призводить до перебудови самого «Я»» [11, с. 26]. Таким чином, векторна спрямованість комунікації «Я-Він» – екстравертна, тоді як «Я-Я» – інтравертна. «В першому випадку відправник передає повідомлення отримувачу, проте сам факт передавання повідомлення його не трансформує, відправник залишається незмінним. В другому ж випадку, передаючи повідомлення самому собі відправник іманентно перебудовує свою сутність, адже сутність особистості можна трактувати як індивідуальний набір соціально значимих кодів, а цей набір трансформується в процесі акту комунікації» [11, с. 26], – уточнює Ю. Лотман. Автокомунікація «Я-Я», або ж передача повідомлення самому собі, є різновидом монологічного мовлення, замкнений цикл транслювання значень, їхнього осмислювання та переосмислювання в межах однієї свідомості, що в кінцевому підсумку призводить до трансформації особистості.

Розмірковуючи про моделі комунікації на основі концепції Ю. Лотмана, Г. Почепцов доходить висновку, що Ю. Лотман фактично «... розглядав культуру як генератор кодів, вважаючи, що культура зацікавлена в множині кодів, що не може бути культури, вибудованої на одному коді. Тобто всі явища культури трактуються ним (Ю. Лотманом – авт.) як різного роду комунікативні механізми, тобто як різні мови. Звідси випливає висновок про пріоритетність лінгвістичних методів для їхнього аналізу» [1, с. 62].

Критичні ж рефлексії щодо моделі Ю. Лотмана, з-поміж яких чи не найвідомішою є позиція професора Д. Соболева, представлена в праці «Лотман і структуралізм: досвід неповернення» [12], стосуються тези Лотмана про те, що всі без винятку знакові системи є аналогічні мові за типом побудови, тоді як визначення самої мови в роботах Ю. Лотмана, на думку Д. Соболева, занадто абстрактне (йдеться про мову мистецтва (театр, музика тощо), мову культури (як то звичаї та ритуали) і навіть про релігійні уявлення чи торгівлю). Д. Соболев цілком слушно звертає увагу на те, що таке гранично абстрактне трактування поняття мови, представлене в моделі Ю. Лотмана, ставить під сумнів можливість його практичного застосування та подальшої емпіричної верифікації.

На нашу думку, можливості застосування моделі Ю. Лотмана для аналізу міжкультурної комунікації підліткової молоді прикордоння є доволі обмеженими з причини досить абстрактного трактування науковцем мови.

Модель комунікації Умберто Еко (1968). Італійський романіст, філософ, культуролог Умберто Еко у своїх дослідженнях комунікації посилив вектор уваги до візуальних засобів передавання повідомлень, зміщуючи площину теоретизувань проблематики в царину візуальних студій та наближаючи, таким чином, проблематику дискурсу комунікації до галузі соціології культури. Г. Почепцов переконаний, що саме розширення меж трактування комунікації із суцільно лінгвістичної площини до ширшого трактування, є тією принциповою рисою відмінності, що вирізняє модель У. Еко від підходу Тартусько-Московської школи семіотики [1, с.63]. «Далеко не всі феномени можна пояснити за допомогою категорій лінгвістики» (цит. за: [1, с.63]). Саме це зауваження У. Еко, на думку Г. Почепцова, є принципово значимим з точки зору розширення меж семіотичного трактування комунікації.

Модель комунікації У. Еко описує, найперше, комунікацію на індивідуальному рівні, не претендуючи на широке охоплення феномену комунікації загалом, в тому числі й масової комунікації. «Комунікативний процес між двома учасниками (людьми)» – саме під таким заголовком розміщує структурну модель комунікації У. Еко у роботі «Відсутня структура. Вступ до семіології» [13, с. 93] (рис.5).

Загалом, модель комунікації У. Еко достатньо усталена; вона є практично стандартною моделлю комунікації з урахуванням шумового складника. Єдиною її особливістю є присутність структурних елементів «лекси-коди». Це так звані вторинні коди, під якими У. Еко розумів додаткові конотативні значення, які семантично доступні не всьому загалу, а лише частині аудиторії. Саме запровадження «лекси-коду» є авторською інновацією моделі У. Еко, яка привнесла додаткові відтінки інтерпретації процесу комунікації та стала передумовою подальших дискусій з даної проблематики.

Аналізуючи повідомлення як джерело та семіологічну інформацію У. Еко пише: «... повідомлення, будучи набором фізичних сигналів, обмежує інформацію, оскільки являє собою результат вибору одних та не-вибору інших, рівно-ймовірних (авторський словотвір У. Еко – О. М.) символів» [13, с. 92]. У. Еко зазначає, що повідомлення, «... поступаючи з каналу зв'язку, трансформується в ту фізичну форму, в якій його вже розпізнає адресат, повідомлення (О. М.) вже само слугує джерелом нових повідомлень» [13, с. 92]. Трансформувались, повідомлення набуває тих же рис, що й джерело повідомлення, а саме: невпорядкованості, двозначності та рівно-ймовірності. Таким чином, У. Еко пропонує вести мову про інформацію як про ймовірність вибору, при тому цей вибір залишається саме за адресатом повідомлення.

Автор вирізняє первинну інформацію та вторинну, джерелом якої є саме ж повідомлення. Первинна інформація «... являє собою фізичну, кількісно вимірювану інформацію» [13, с.93], тоді як вторинна інформація «...може бути іменована, власне, семіологічною інформацією, вона не вимірюється за допомогою кількісних методів, однак підлягає визначенню через ряд значень, які можуть виникати під дією різних кодів» [13, с. 94]. І далі: «Фізична інформація відображає статистичну рівно-ймовірність джерела,

тоді як інформація семіологічна передбачає цілий спектр можливих трактувань ... Однак для обох (видів інформації – авт.) характерно, що обидва види інформації дефінуються як стан неупорядкованості порівняно з порядком, що встановлюється, як можливість двоїстого вибору, що здійснюється на основі попередньо здійсненого вибору» [13, с. 94].

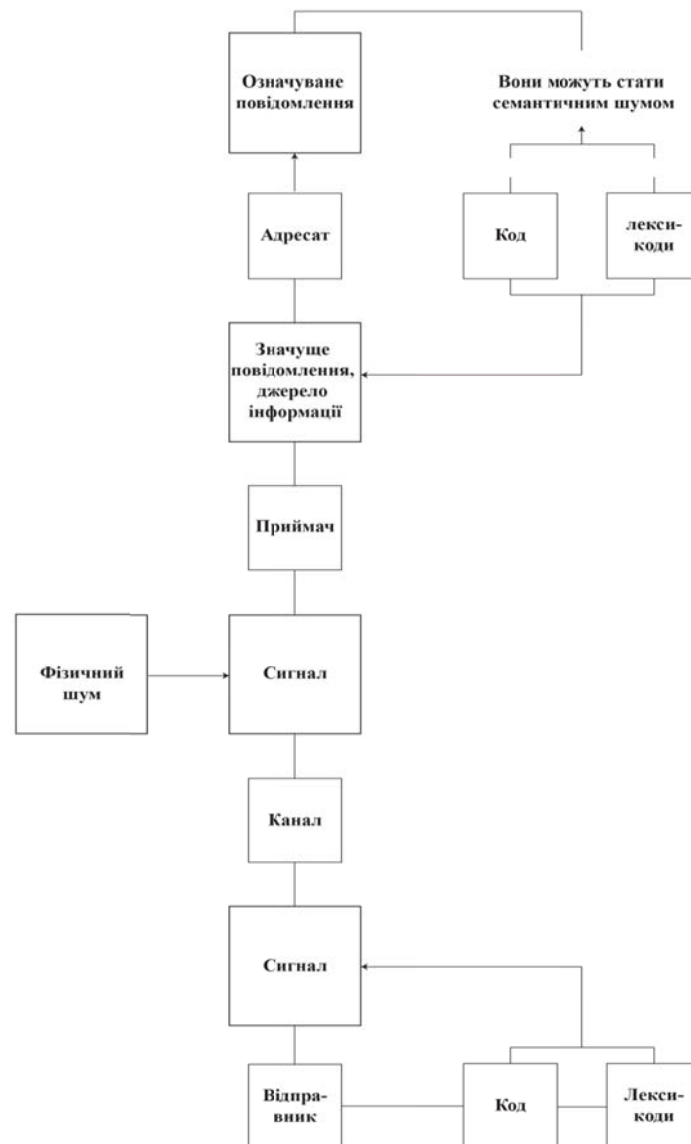

Рисунок 5. Модель комунікації У. Еко (складено на основі: [13])

У контексті проблематики, що становить предмет нашого дослідження, примітка У. Еко про доцільність застосування кількісної методологічної стратегії на рівні первинної інформації (генератором якої в моделі комунікації фактично виступає відправник повідомлення) та якісної на рівні вторинної інформації (генерується отримувачем повідомлення) становить особливо значиму тезу. У своїх емпіричних студіях, вивчаючи рівні та форми міжкультурної комунікації підліткової молоді прикордоння ми вважали за доцільне застосування цієї епістемологічно значимої тези італійського науковця. Ця модель може бути застосовна для пояснення процесів міжкультурного спілкування молоді в умовах прикордоння, особливо в тих випадках, коли мова йтиме про комунікацію між носіями різних мов, особливості якої достатньо добре розкриватиме запроваджене автором поняття «лекси-коду».

Іншим не менш значимим ракурсом праці У. Еко є його акцент на тому, що чи не найцікавішу частину семіотики є феномен брехні, так звані «точки виникнення неправди», підкреслюючи, що значною мірою ознакам брехні відповідають і форми мистецтва, наприклад літературна творчість, позаяк вона оповідає те, чого дуже часто ніколи й не було. Проблемна площина, окреслена У. Еко, а саме визначення межі між інтерпретацією, творчістю та неправдою, є, вочевидь, цікавою та гносеологічно перспективною темою для дискусій, особливо в контексті міжкультурної комунікації в реаліях прикордоння, де межа між реальним і мислимим та особливо вимисленим є надзвичайно розмитою і соціокультурно нечіткою.

Завершуючи далеко не повний аналіз семіотичних моделей комунікації, визначимо, яка з них володіє найбільшою гносеологічною спроможністю пояснювати практики міжкультурної комунікації підліткової молоді в умовах прикордоння.

Зазначимо, що, попри те, що модель К. Бюллера не розкриває всієї глибини та різноманіття соціальних комунікацій, особливо масової комунікації, вона пропонує чітко окреслене онтологічне трактування об'єкту мовлення, зміщуючи фокус аналізу в символічно опосередковану міжособистісну площину взаємодії суб'єктів комунікації. Саме в процесі цієї взаємодії витворюються не лише смисли, але й простір інтерпретації цих смислів. Цей аспект запропонованої К. Бюллером теоретичної моделі комунікації, на нашу думку, становить особливий інтерес в рамках студій міжкультурних комунікацій молоді в умовах прикордоння, бо застосування цієї моделі надає можливість пояснювати комунікативні практики молоді в мережі Інтернет.

Що стосується семіотичної моделі Р. Якобсона, то в контексті студій міжкультурної комунікації молоді прикордоння вона становить особливий інтерес у тих випадках, коли мова йтиме саме про вербальні аспекти комунікативної взаємодії. Більш того, детально описані науковцем функції мови дозволяють ефективно аналізувати як вербальну, так і невербальну чи паравербальну комунікацію, враховувати як внутрішні, так і зовнішні фактори комунікативної взаємодії.

В межах досліджуваної нами проблеми певний інтерес становить модель Ю. Лотмана, особливо у тих випадках коли йдеться про вербальні аспекти комунікативної взаємодії в ширшому трактуванні (макрорівень соціологічного аналізу явищ міжкультурної взаємодії). Однак, на мезо- та мікросоціологічному рівнях вивчення таке трактування феномену мови (без урахування її галузевого розгалуження та специфікації) становитиме суттєву перешкоду застосування моделі.

Чи не найбільший інтерес в контексті нашого дослідження, становить семіотична модель комунікації У. Еко. По-перше, ця модель дозволяє розкрити механізми продукування та поширення неправди в процесі комунікації, включає фактор шуму сенсі її елементу, надає можливість простежити трансформацію змісту повідомлення в процесі його трансляції від мовця до отримувача.

Наші подальші публікації будуть присвячені визначенню того, на скільки сформульованим нами припущенням щодо можливості застосування розглянутих моделей до аналізу міжкультурної комунікації молоді прикордоння відповідають результати здійснених нами емпіричних досліджень.

Література:

1. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 2001. 656 с.
2. Максимович О. В. Соціологічні та психологічні моделі комунікації: можливості та обмеження застосування в дослідженнях міжкультурної взаємодії в умовах прикордоння. Український соціум. №1 (72). 2020. С. 62-82 DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2020.01.062>
3. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика. Структурализм: «за» и «против»: сборник статей. Перевод с английского, французского, немецкого, чешского, польского и болгарского языков / под редакцией Е. Я. Басина и М. Я. Полякова. М.: «Прогресс», 1975. С. 193-231.
4. Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка. М.: Прогресс, 1993. 502 с.
5. Kohler K. Speech Communication in Human Interaction. *Communicative Functions and Linguistic Forms in Speech Interaction* Cambridge: Cambridge University Press, 2017. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781316756782.003> (Citation date: 15.03.2020).
6. Poulsen S. Collocations as a Language Resource. A Functional and Cognitive Study in English Phraseology: Ph.d. dissertation Institute of Language and Communication University of Southern Denmark, 2005. 298 p. URL: <https://cutt.ly/jtgMOSB> (Citation date: 15.03.2020)
7. Sinha Ch. Cognitive Linguistics, Psychology and Cognitive Science. Draft Chapter for D. Geeraerts and H. Cuyckens (Eds.) *Handbook of Cognitive Linguistics*. Draft 1, 2001 URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Cognitive-Linguistics%2C-Psychology%2C-and-Cognitive-Sinha/1ca82146eccd7dd20a8ed1171b0015cfd2068f9> (Citation date: 15.03.2020) DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb%2F9780199738632.013.0049>
8. Jakobson R. Linguistics and Poetics. URL: <https://cutt.ly/Ytg15H8> (Citation date: 15.03.2020).
9. Malinowski B. The Meaning of Meaning. *The Problem of Meaning in Primitive Languages* / C. K. Ogden and I. A. Richards, eds. New York and London, 9th ed., 1953. P. 296-336. URL: <https://cutt.ly/Mtg0WRJ> (Citation date: 15.03.2020).
10. Лотман Ю. Культура и взрыв. М.: Гнозис; Издательская группа «Прогресс», 1992. 272 с.
11. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. М.: Языки русской культуры, 1996. 464 с.
12. Соболев Д. Лотман и структурализм: опыт невозвращения. *Вопросы литературы*. 2008. № 3. С. 5-51.
13. Эко У. Отсутствующая структура. Введены в семиологию / пер. с итал. В. Г. Резни и А. Г. Погоняйло. СПб.: «Симпозиум», 2006. 544 с.

Семиотические модели коммуникации: возможности использования в контексте изучения пограничья

В статье проанализированы семиотические модели коммуникации как важного научного обоснования социологического исследования межкультурного взаимодействия подростковой молодежи пограничья. Раскрыта структура и особенности вербальных аспектов коммуникативного взаимодействия. Акцентировано на моделях коммуникации, которые обладают наибольшим эвристическим потенциалом объяснения взаимодействия представителей различных типов культур в современных социокультурных условиях. Исследована динамика формирования семиотических моделей коммуникации и их теоретической концептуализации, в частности

проанализированы модели К. Бюллера, Р. Якобсона, Ю. Лотмана, С. Паулсен, У. Эко. Исследованы возможности и ограничения их использования в рамках студий межкультурной коммуникации, в частности гносеологическую способность каждой из рассмотренных моделей объяснять практики межкультурного взаимодействия молодежных групп в условиях пограничья. Отмечено, что модель К. Бюллера обладает эвристическим потенциалом объяснения процессов межкультурной коммуникации на микро- и, частично, мезосоциальном уровне, тогда как модель Р. Якобсона оптимально раскрывает именно языковые аспекты межкультурного диалога и понимания. Концептуальное видение семиотики межкультурного взаимодействия, представленное в модели Ю. Лотмана, также представляет особый интерес в контексте объяснения речевых аспектов, но практически не касается социокультурных аспектов межкультурной коммуникации. Подчеркнуто, что семиотическая модель коммуникации У. Эко обладает самым мощным эвристическим потенциалом для анализа выбранной автором проблематики, то есть в студиях межкультурного взаимодействия молодежи в условиях пограничья, поскольку раскрывает механизмы выработки и распространения неправды в процессах коммуникации, включает в структуру анализа фактор «шума» как составного элемента модели, раскрывает измерения трансформации содержания сообщения в процессе его трансляции от отправителя к получателю. Сделан вывод о том, что определенные элементы всех проанализированных моделей могут быть гносеологически перспективными инструментами анализа процессов межкультурной коммуникации молодежи в условиях пограничья, однако в гносеологическом смысле наиболее эвристическими являются семиотическая модель коммуникации У. Эко и отдельные положения теории Р. Якобсона.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, семиотическая модель, молодежь, приграничья, теоретическая концептуализация.

References:

1. Pocheptsov, G., (2001). *Communication Theory*. Moscow: «Refl-book», Kiev: «Vakler» [in Russian]
2. Maksymovych, O. V. (2020) Sociological and psychological models of communication: possibilities and restrictions of application in intercultural interaction research at the borderlands *Ukrainian Society* №1 (72), pp. 62-82 <https://doi.org/10.15407/socium2020.01.062> [in Ukrainian]
3. Jakobson, R. (1975). *Linguistics and Poetics*. In: E. Y. Basina and M. Y. Polyakova, editors. *Structuralism: «for» and «against»: A Collection of Articles. Translated from English, French, German, Czech, Polish and Bulgarian*. Moscow: «Progress», pp.193-231 [in Russian]
4. Biuller, K. (1993). *Theory of Language. Representative Function of Language*. Moscow: «Progress» [in Russian]
5. Kohler, K. (2017). *Speech Communication in Human Interaction. Communicative Functions and Linguistic Forms in Speech Interaction* p.1-17 [online]. Available at: DOI: <https://doi.org/10.1017/9781316756782.003> (Viewed 15 March 2020)
6. Poulsen, S. (2005). *Collocations as a Language Resource. A Functional and Cognitive Study in English Phraseology*. Ph.D. thesis, Institute of Language and Communication University of Southern Denmark [online]. Available at: <https://cutt.ly/jtgMOSB> (Viewed 15 March 2020)
7. Sinha, Ch. (2001) *Cognitive Linguistics, Psychology and Cognitive Science*. In: D. Geeraerts and H. Cuyckens, eds. *Handbook of Cognitive Linguistics* [online]. Available at: <https://www.semanticscholar.org/paper/Cognitive-Linguistics%2C-Psychology%2C-and-Cognitive-Sinha/1ca82146eccd7dd20a8ed1171b0015cfd2068f9>
DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb%2F9780199738632.013.0049>
8. Jakobson, R. (n. d.) *Linguistics and Poetics* [online]. Available at: <https://cutt.ly/Ytg15H8> (Viewed 15 March 2020)
9. Malinowski, B., (1953) *The Meaning of Meaning*. In: C. K. Ogden and I. A. Richards, eds. *The Problem of Meaning in Primitive Languages*. New York and London. pp. 296-336 Available at: <https://cutt.ly/Mtg0WRJ>
10. Lotman, Y. (1992) *Culture and explosion*. Moscow: Gnosis; Progress Publishing Group [in Russian]
11. Lotman, Y. (1996) *Inside the Thinking Worlds. Man – Text - Semiosphere – History*. Moscow: Languages of Russian Culture [in Russian]
12. Sobolev, D. (2008) Lotman and Structuralism: the Experience of Non-return. *Questions of Literature* (3) pp. 5-51 [in Russian]
13. Eko, Umberto (2006). *Missing Structure. Introduction to Semiology*. Translated from Italian by V. G. Rezny and A. G. Pogonyailo. St. Petersburg: «Symposium» [in Russian]

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.3:343.988(614.8)

DOI: 10.26565/2227-6521-2020-44-04

**БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ТА ВІКТИМНІСТЬ У СУЧАСНОМУ СВІТІ:
ДОСВІД ЕМПІРИЧНОГО ВИМІРЮВАННЯ**

Калашнікова Людмила Володимирівна – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології Чорноморського національного університету імені Петра Могили, вул. 68 Десантників, 10, м. Миколаїв, 54003, Україна, e-mail: lvkalashnikova198@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-9573-5955>

Стаття присвячена питанням емпіричного вимірювання показників безпеки життєдіяльності та віктимності суспільства. Акцентовано увагу на проблемах офіційної статистики щодо відображення реального стану поширення злочинності, а також необхідності визначення її прогностичної ролі і взаємозв'язку із державною політикою, яка спрямована на протидію та попередження окремих видів злочинів. Схарактеризовано світовий досвід проведення віктимологічних досліджень, зокрема в країнах Європи та Сполучених Штатів Америки. Визначено особливості вітчизняних досліджень з питань базової захищеності населення. Окреслено їхнє місце та роль у кримінології, віктимології, соціології безпеки та сек'юритології. Здійснено аналіз характеру зв'язку між показниками безпеки життєдіяльності та віктимності суспільства. На основі даних, отриманих у межах емпіричного соціологічного дослідження «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством», проведеного за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження» Соціологічною асоціацією України (САУ) (серпень-вересень 2017 року), здійснено спробу оцінки рівня громадської безпеки в сучасній Україні, диференційовано її територіально-адміністративні одиниці за рівнем їхньої віктимності. Проаналізовано показники відчуття безпеки як необхідної умови особистісного розвитку, налагодження міжіндивідуальних стосунків повсякденної діяльності. Доведено, що стан захищеності особистості залежить як від рівня безпеки, так і від рівня віктимності. Визначено взаємозв'язок між відчуттям захищеності та соціальним статусом інформантів. Систематизовано дані щодо масштабів поширення таких різновидів злочинів, як дорожньо-транспортні пригоди, крадіжки, грабежі, розбої, злочини проти життя та здоров'я людини. Здійснено порівняльний аналіз даних офіційної регіональної статистики щодо зазначених злочинів та результатів соціологічних та віктимологічних досліджень. Сформульовано висновки щодо об'єктивності оцінки криміногенної ситуації за допомогою наявної системи статистичного обліку. Визначено перспективи використання результатів соціологічних та віктимологічних досліджень для профілактики поширення злочинності в нашій країні. Акцентовано увагу на необхідності використання саме соціологічних індикаторів для оцінки масштабів латентної злочинності.

Ключові слова: безпека життєдіяльності, віктимність, злочинність, соціологія безпеки, соціологічні та віктимологічні дослідження.

**THE LIFE SAFETY AND VICTIMIZATION IN CONTEMPORARY WORLD: THE
EXPERIENCE OF EMPIRICAL MEASUREMENT**

Lyudmila Kalashnikova – PhD in sociology science, Associate professor of Department of Sociology, Petro Mohyla Black Sea National University, 10, 68 Marines Str., Nikolaev, 54003, Ukraine, lvkalashnikova198@gmail.com ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-9573-5955>

The article is devoted to the study of the empirical measurement of indicators of life safety and victimization of society. Attention is focused on the problems of official statistics regarding the reflection of the real state of the spread of crime, as well as the need to determine its prognostic role and its relationship with state policy, which is aimed at countering and preventing certain types of crimes. The article analyses the world experience of conducting victimological research, particularly in Europe and the United States. The features of the domestic research on the problems underlying the security of the population. Outlines their role in modern criminology, victimology, sociology of security and securitology. The relationship between indicators of safety and the victimization of society is analyzed. Based on data obtained through empirical sociological study «Social inequalities: the perception by the Ukrainian society» conducted with the financial support of International Fund «Revival» of the Sociological Association of Ukraine (SAU) (August-September 2017), attempted to evaluate the level of public security in contemporary Ukraine, its differentiated territorially-

administrative units according to their level of victimization. Analyzed the performance of the sense of security as a prerequisite of personal development and building interpersonal relations daily activities. It is proved that the state of security of the individual depends on the level of security and level of victimization. Defined the relationship between sense of security and social status of the informants. Systematic data on the prevalence of such crimes as traffic accidents, thefts, robberies, crimes against life and health. The comparative analysis of data of official regional statistics in relation to specified offences and the results of sociological and victimological research. Conclusions regarding the objective assessment of the crime situation through the existing system of statistical accounting. The prospects for application of the sociological and victimological research to prevent the spread of crime in our country. Attention is accented on the necessity of sociological indicators to assess the extent of latent crime.

Keywords: safety, victimization, crime, and sociology of security, sociological and victimological research.

Постановка проблеми. Криміналізація суспільства, будучи одним з провідних дестабілізуючих соціальних чинників, детермінує появу індивідуальних та масових віктимних проявів. На жаль, наявна статистична звітність відображає лише кількість злочинів та осіб, які їх вчинили, а також кількість офіційних жертв. При цьому обліку не підлядають громадяни, що визнані потерпілими. А відтак політика держави у сфері протидії і попередження окремих видів злочинів не може бути ефективною без надійної прогностичної інформації про можливі напрямки розвитку суспільства, окремі соціальні явища та процеси, до числа яких відноситься, зокрема, й віктимізація.

У сучасній соціології безпеки та ризикології безпека життєдіяльності особистості є ключовою категорією, що підлягає емпіричному вимірюванню. Переважна більшість науковців, які розробляють дану проблематику, реалізують аксіологічний підхід та пов'язують її оцінку із соціальним самопочуттям і процесами адаптації до ризикогенного середовища. У цьому сенсі безпека може бути розглянута з позиції об'єктивного стану буття, наявності зовнішніх по відношенню до особистості загроз, небезпек та ризиків, або ж з точки зору суб'єктивних чинників – особистісних детермінант захищеності, соціально-психологічних властивостей розпізнавання, передбачення, ухилення та подолання небезпек. Індивідуальні уявлення, забезпечуючи опис, класифікацію і пояснення соціальної реальності, викликають особливий дослідницький інтерес у контексті розгляду людини в якості суб'єкта власної безпеки. Саме ці уявлення, незважаючи на їхню суб'єктивність, визначають загальний емоційний стан, поведінку людини, впливають на організацію буття та вибір стратегії забезпечення безпеки життєдіяльності.

Аналіз останніх досліджень. Загальні проблеми віктимології активно вивчалися Л. Франклом, Д. Ривманом, О. Джужою, В. Туляковим та ін. Питання криміногенності українського суспільства та тенденцій розвитку злочинності розроблялись у межах робіт таких вітчизняних кримінологів, як О. Бандурка, Є. Блажівський, В. Голін, Л. Давиденко та ін. Окремі спроби проведення віктимологічних досліджень в Україні були реалізовані Б. Головкіним, А. Бовою, Є. Головахою, А. Горбачиком та ін.

Постановка завдання. Категорії «безпека» і «віктимність» діалектично поєднані, адже вони є критеріями оцінки визначеного стану особистості/суспільства у ході взаємодії із зовнішніми чинниками ризикогенної ситуації, яка може загрожувати життю. Сприйняття загроз і небезпек на особистісному рівні визначається суб'єктивним відчуттям ступеню власної безпеки та вразливості. Стан захищеності залежить як від рівня безпеки, так і від рівня віктимності. Саме тому одним із перспективних напрямів розвитку кримінології, соціології безпеки та сек'юритології можуть стати як віктимологічні обстеження безпеки особистості/суспільства в цілому, так і національної безпеки, зокрема. Зазначимо, що така галузь наукового знання, як, віктимологія (лат. *victima* – жертва, лат. *logos* – вчення) вивчає роль жертв й генезу злочинних проявів, закономірності взаємодії жертв зі злочинцями, шляхи зниження вразливості потенційних потерпілих. Результати віктимологічних досліджень, що виходять далеко за межі кримінології, у сукупності з офіційною статистикою дозволяють говорити про реальні масштаби й структуру злочинності в сучасному суспільстві.

Метою даної статті є систематизація наявного у світовій практиці досвіду проведення віктимологічних досліджень та окреслення можливих напрямів оптимізації системи профілактики поширення злочинності через поєднання соціологічних та статистичних методів вивчення процесів віктимізації суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історія проведення національних досліджень кримінальної віктимізації бере свій початок у Фінляндії (1970-1973 рр.). У Великобританії перше державне соціологічне обстеження з питань злочинності було проведено у 1972 р. Наприкінці 1970-х – початку 1980-х рр. подібні масові опитування громадської думки проводилися у Швеції, Норвегії, Ізраїлі, Нідерландах. Їхнє теоретичне обґрунтування було пов'язане з розробкою алгоритмів прийнятної поведінки у криміногенних ситуаціях, вивченням можливих шляхів підвищення рівня захищеності посадових осіб, мінімізації віктимологічних ризиків, розробкою заходів реабілітації жертв злочинів тощо. Пізніше, на початку 1990-х рр., проблеми, пов'язані з отриманням й використанням офіційної поліцейської звітності, аргументували проведення щорічних загальнонаціональних віктимологічних опитувань (National Crime

Victimization Survey, NCVS) у США. Їхньою основною метою було уточнення відомостей про тенденції криміналізації, а також з'ясування таких ситуативних чинників, як: місце злочину, час, можливість використання зброї, кількість потенційних жертв, їхні соціально-демографічні характеристики тощо. В межах NCVS було реалізовано дві масштабні дослідницькі програми – опитування міських жителів (1972-1975 рр.), проведення національного дослідження громадської думки (щорічно з липня 1972 р. до нині). Найбільша проблема такого роду досліджень полягала у неможливості співставлення даних різних країн, що спонукало у 1987 р. фахівців Міжнародного інституту віктимології (Нідерланди, м. Амстердам) до розборки методики Міжнародного обстеження потерпілих від злочинів (The International Crime Victimization Survey), за якою вже в 1992 р. було проведено опитування з-поміж 80 тис. респондентів з 41 країни світу. В 2010 р. ООН розроблено комплексне керівництво з питань проведення обстежень віктимізації, в якому акцентовано увагу на необхідності використання саме соціологічних показників для оцінки масштабів поширення латентної злочинності в суспільстві, вимірюваних у ході анкетування, інтерв'ювання населення, зокрема й телефонного [1].

Історія проведення вітчизняних віктимологічних досліджень бере свій початок з 1996 р., з моменту, коли Україна взяла участь у загальноєвропейському моніторинговому проекті *European Social Survey*. Протягом 2000-2006 рр. Державним комітетом статистики за підтримки Міжнародної організації праці та ПРООН проводилися дослідження з питань базової захищеності населення [2, с. 396]. Починаючи з 1992 р., в опитувальник Інституту соціології НАНУ «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» було винесено блок запитань щодо жертв злочинів. Так, відсоток позитивних відповідей респондентів на запитання «Чи доводилось Вам упродовж 12 місяців потерпати від будь-якого злочину (крадіжки, пограбування, нападу, шахрайства тощо)?», відповідно становив у 1992 р. – 4,9 %, 1994 р. – 7,9 %, 1996 р. – 7,9 %, 1998 р. – 7,9 %, 2000 р. – 10,7 %, 2002 р. – 6,7 %, 2004 р. – 7,3 %, 2006 р. – 5,8 %, 2008 р. – 5,2 %, 2010 р. – 5,2 %, 2012 р. – 4,4 % опитаних [3, с. 593].

У період 2005-2011 рр. співробітниками Інституту соціології НАНУ було реалізовано чотири хвилі загальноукраїнського опитування громадської думки, де у розділі «Право, мораль і релігія» інформантам було поставлено ряд запитань стосовно віктимних проявів. У рейтингу країн за рівнем віктимізації (за такими видами злочинів, як пограбування й фізичне насилля) Україна посідає 21-у сходинку (17,5 % респондентів у 2005 р., 14,0 % – у 2007 р., 14,3 % – у 2009 р., 13,8 % – у 2011 р., відповідаючи на запитання «Чи ставали Ви або члени Вашої родини за останні 5 років жертвами пограбування або фізичного насильства?», обрали варіант відповіді «так») [4, с. 85]. Проте це не означає, що рівень злочинності в нашій державі нижчий за інші країни Європи, адже більші інформативними у цьому сенсі є показники загальної чисельності поліцейських на 1 тис. населення, зафіксованої кількості контактів громадян з поліцією, чисельність зареєстрованих окремих видів злочинів, а також індекси безпеки прогулянок у сутінках за місцем проживання, довіри до поліції тощо.

Окремі спроби визначення масштабів та причин віктимізації українського населення були здійснені в межах проведення регіональних досліджень. У 2009-2010 рр., а пізніше протягом 2013-2017 рр. з періодичністю у два роки фахівцями науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності Харківського національного університету внутрішніх справ проводилися комплексні дослідження з проблем функціонування правоохоронних органів у м. Харкові та Харківській області, де з-поміж інших питань вивчався досвід жертв та свідків злочинів (розповсюдженість різних видів злочинів; час доби, день тижня, місце злочину; причини злочинного нападу; соціально-психологічний портрет злочинця; ефективність діяльності поліції; причини, чому жертви не звертаються до поліції; інформування про хід розслідування і т. д.) [5; 6]. Співробітники експертного центру з прав людини за підтримки програми «Права людини та правосуддя» Міжнародного фонду «Відродження» в 2016 р. провели аналогічні опитування громадської думки у м. Бар, м. Вінниця [7; 8], у 2017 р. – у м. Чернігів [9].

Поодинокі спроби проведення досліджень віктимізації українського соціуму проводилися у межах окремих авторських напрацювань. Так, А. Бова на основі аналізу даних статистики 2002-2011 рр. й результатів соціологічних досліджень 1994-2012 рр. зробив висновки про розповсюдження окремих видів злочинів, детермінанти негативних оцінок особистісної безпеки, рейтинг страхів пересічних громадян та потенційних жертв [2]. Натомість Б. Головін аналізував детермінанти індивідуальної і групової віктимності, механізми і умови віктимізації від злочинів, основні сценарії заподіяння жертвам шкоди протиправними посяганнями [10; 11]. Не менш цікавими є наукові здобутки В. Тулякова, який на основі узагальнення результатів дослідження поширення масової віктимізації на Півдні Україні (1994-1998 рр.) аргументував необхідність реалізації віктимологічної профілактики злочинності [12].

Не виключенням є й емпірична база результатів опитування громадської думки «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством», проведеного Соціологічною асоціацією України¹ протягом серпня-вересня 2017 р. Аналіз масиву отриманих даних дозволив визначити, що найбезпечніше

¹ Польова частина дослідження була здійснена Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка.

українці почувають себе вдома. Менш безпечними є громадські місця, транспорт, місце проживання та роботи/навчання (див. табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів на запитання «Чи відчуваєте Ви себе у безпеці ...?» (% від опитаних)

Варіанти відповідей	Так	Ні	Важко відповісти
Вдома	87,8	10,4	1,8
На вулицях свого міста	67,4	28,1	4,5
На робочому місці/навчальному закладі	66,3	16,4	17,3
У транспорті	61,7	31,7	6,6
У громадських місцях	60,9	32,7	6,4

Відчуття безпеки як показник ступеню стресогенності середовища є необхідною умовою для особистісного розвитку, формування відносин, регуляції поведінки, планування й реалізації діяльності. У жінок цей показник нижчий, ніж у чоловіків (див. табл. 2), що пояснюється їхнього соціальною роллю в суспільстві: представникам сильної половини людства більш притаманна впевненість у власних силах, а у жінок більш виражена потреба в захисті.

З віком стресостійкість знижується. Отримані дані свідчать про те, що молоді люди більш оптимістичні й почуваються значно безпечніше, аніж люди похилого віку (див. табл. 3).

Таблиця 2

Розподіл позитивних відповідей респондентів на запитання «Чи відчуваєте Ви себе у безпеці ...?» (% опитаних у залежності від їхньої статі)

Варіанти відповідей	Стать	
	Чоловіки	Жінки
Вдома	90,2	85,7
На вулицях свого міста	73,5	62,3
На робочому місці/навчальному закладі	72,1	61,3
У транспорті	69,1	55,4
У громадських місцях	67,8	55,0

Таблиця 3

Розподіл позитивних відповідей респондентів на запитання «Чи відчуваєте Ви себе у безпеці ...?» (% опитаних у залежності від їхнього віку)

Варіанти відповідей	Вік				
	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старше
Вдома	89,3	89,9	89,1	88,3	83,7
На вулицях свого міста	72,9	67,5	68,6	66,4	63,0
На робочому місці/навчальному закладі	80,0	72,4	76,3	64,7	45,2
У транспорті	66,0	62,4	64,9	62,2	55,2
У громадських місцях	67,5	60,1	61,4	60,0	56,5

Таблиця 4

Розподіл позитивних відповідей респондентів на запитання «Чи відчуваєте Ви себе у безпеці ...?» (% опитаних у залежності від їхнього матеріального стану родини)

Варіанти відповідей	Рівень матеріального стану родини			
	Низький	Нижчий за середній	Середній	Вищий за середній
Вдома	81,6	87,2	92,9	96,6
На вулицях свого міста	60,6	64,0	74,5	84,6
На робочому місці/навчальному закладі	50,7	67,0	76,8	89,7
У транспорті	53,5	60,4	68,2	77,8
У громадських місцях	54,1	58,6	66,1	82,1

Соціальний статус респондентів теж суттєво впливає на рівень внутрішнього відчуття захищеності. Люди із вищим рівнем матеріального статку й освіти відчувають себе більш захищеними. Можливо, за рахунок того, що вони, на відміну від інших, мають більше можливостей забезпечити власне життя й рідше зіштовхуються із загрозами та небезпеками (див. табл. 4, 5).

Як бачимо, більш захищеними на місці роботи/у навчальному закладі відчувають себе учні, студенти (87,6 %), керівники підприємств, підприємці (83,8 %), натомість менш безпечно себе відчувають

пенсіонери (42,9 %), а також непрацездатні та непрацюючі респонденти (49,2 %) (див. табл. 6).

Таблиця 5

Розподіл позитивних відповідей респондентів на запитання «Чи відчуваєте Ви себе у безпеці ...?»
(% опитаних у залежності від рівня їхньої освіти)

Варіанти відповідей	Освіта						
	Не має освіти	Не має повної середньої освіти	Повна загальна середня освіта	Професійно-технічна освіта	Середня спеціальна освіта	Неповна вища/незакінченна вища освіта	Вища освіта, вчений ступінь
Вдома	85,7	84,2	82,5	88,4	89,5	93,4	87,7
На вулицях свого міста	85,7	64,9	64,4	71,5	69,2	72,1	64,4
На робочому місці / навчальному закладі	57,1	36,8	57,4	65,6	67,1	77,9	70,5
У транспорті	57,1	52,6	55,8	64,7	65,1	63,7	60,3
У громадських місцях	85,7	56,1	55,8	65,6	63,9	64,8	57,8

Таблиця 6

Розподіл відповідей респондентів на запитання «Чи відчуваєте Ви себе у безпеці на робочому місці/навчальному закладі?» (% опитаних у залежності від їхньої сфери зайнятості)

Варіанти відповідей	Сфера зайнятості								
	Керівник підприємства, підприємець	Фахівець з вищою або середньою фаховою освітою	Робітник, робітник с/господарства	Службовець	Працює в режимі вільної зайнятості (фриланс)	Учень, студент	Домогосподарка	Пенсіонер	Непрацездатний, непрацюючий
Так	83,8	79,0	79,0	74,0	77,1	87,6	62,6	42,9	49,2
Ні	13,5	17,4	17,1	19,8	17,1	6,2	12,2	16,3	22,1
Важко відповісти	2,7	3,7	3,9	6,2	5,7	6,2	25,2	40,8	28,7

Говорячи про безпечність проживання на певній території (в обласному центрі, місті та селі), наші інформанти практично в рівній мірі безпечно почувають себе вдома, проте по-різному оцінюють рівень особистісної захищеності на вулиці, робочому місці/навчальному закладі, в транспорті, громадських місцях. При цьому жителі сільської місцевості вважають себе більш захищеними, ніж мешканці міст (див. табл. 7).

Таблиця 7

Розподіл позитивних відповідей респондентів на запитання «Чи відчуваєте Ви себе у безпеці ...?»
(% опитаних у залежності від місця їхнього проживання)

Варіанти відповідей	Місце проживання		
	Обласний центр	Місто	Село
Вдома	87,8	86,8	88,9
На вулицях свого міста	58,1	63,5	80,5
На робочому місці/навчальному закладі	63,2	61,7	74,4
У транспорті	55,8	58,4	70,8
У громадських місцях	53,8	58,4	70,2

Якщо вважати, що суб'єктивна оцінка респондентами кожної із п'яти означених локацій однаковою мірою впливає на рівень небезпечності проживання в конкретній області (ваговий коефіцієнт 0,2), то його можна обчислити як середньо зважене значення. Відповідно, п'ятірку лідерів за рівнем небезпечності очолює Одеська область, випереджаючи Вінницьку, Донецьку, Херсонську, Харківську. Натомість у п'ятірку найбезпечніших для проживання (за оцінками респондентів), входять Закарпатська, Хмельницька, Івано-Франківська, Полтавська, Чернівецька області (див. табл. 8).

Таблиця 8

Розподіл негативних відповідей респондентів на запитання «Чи відчуваєте Ви себе у безпеці ...?»
(% опитаних у залежності від області їхнього проживання, СЗЗ, РОБ, РКБ, РР)

Область	Варіанти відповідей								
	Вдома	На вулицях свого міста	На робочому місці/навчальному закладі	У транспорті	У громадських місцях	Середнє зважене значення рівня небезпеки області (СЗЗ)	Ранг особистісної безпеки (РОБ)	Ранг кримінальної безпеки (РКБ)	Різниця рангів (РР)
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>
Закарпатська	0	1,6	0	6,2	14,1	4,4	1	7	6
Хмельницька	3,2	9,7	8,1	6,5	14,5	8,4	2	11	9
Івано-Франківська	1,3	7,8	2,6	18,2	18,2	9,6	3	5	2
Полтавська	1,6	12,5	4,7	15,6	15,6	10,0	4	21	17
Чернівецька	3,1	13,8	9,2	13,8	13,8	10,7	5	9	4
Тернопільська	1,9	5,6	3,7	22,2	22,2	11,1	6	6	0
Львівська	7,7	13,7	7,7	15,4	12,8	11,5	7	12	5
Волинська	9,1	14,5	12,7	18,2	18,2	14,5	8	15	7
Чернігівська	0	8,6	8,6	29,3	25,9	14,5	9	13	4
Сумська	6,2	28,1	9,4	15,6	21,9	16,2	10	2	-8
Черкаська	7,8	25,0	17,2	20,3	25,0	19,1	11	1	-10
Кіровоградська	22,4	19,0	17,2	19,0	19,0	19,3	12	24	12
Рівненська	15,6	23,4	23,4	25,0	26,6	22,8	13	10	-3
Запорізька	11,0	36,0	10,0	33,0	33,0	24,6	14	25	11
Дніпропетровська	7,3	35,8	23,2	31,1	29,8	25,4	15	17	2
Миколаївська	0	33,8	12,3	43,1	41,5	26,1	16	20	4
Житомирська	12,3	29,2	21,5	33,8	38,5	27,1	17	16	-1
м. Київ	5,8	41,7	17,3	44,2	41,7	30,1	18	23	5
Київська	13,7	39,2	20,6	40,2	48,0	32,3	19	14	-5
Луганська	11,5	36,5	23,1	51,9	38,5	32,3	20	3	-17
Харківська	18,9	34,6	19,7	40,2	48,0	32,3	21	19	-2
Херсонська	14,0	35,1	26,3	43,9	49,1	33,7	22	22	0
Донецька	14,8	38,5	28,7	47,5	49,2	35,7	23	4	-19
Вінницька	24,0	34,7	30,7	54,7	49,3	38,7	24	8	-16
Одеська	29,6	55,6	27,8	53,7	53,7	44,1	25	18	-7

Аналіз відповідей респондентів щодо віктимних проявів засвідчує, що рівень віктимізації українського суспільства за такими видами злочинів, як пограбування, становить 11 %, фізичне насилля – 3,2 %. За оцінками судженнями респондентів, найвищими є показники віктимності за пограбуваннями у Донецькій (19,7 % опитаних зазначили, що вони чи їхні родичі ставали жертвами пограбувань за останні 3 роки), Київській (19,6 %), Кіровоградській (19,0 %), Запорізькій (18,0 %), Дніпропетровській (17,2 %) областях, найнижчими – у Тернопільській (0 %), Полтавській (3,1 %), Сумській (3,1 %), Волинській (3,6 %), Хмельницькій (4,8 %) областях. Показник віктимності за поширенням фізичного насилля є найвищим у Закарпатській області (23,4 %), що суттєво вирізняється з-поміж інших областей. Постає питання щодо розуміння респондентами сутності запитання, оскільки незрозуміло, де саме вони мали такий негативний досвід – безпосередньо в області чи за її межами?

Адекватність оцінки безпечності ситуації респондентами та рівень їхньої віктимізації можна визначити, порівнявши отримані соціологічні дані з даними офіційної статистики щодо загальної кількості потерпілих від кримінальних правопорушень, зокрема від крадіжок, грабежів, розбоїв, дорожньо-транспортних пригод тощо. Коефіцієнт масової віктимності (рівень потерпілих від кримінальних правопорушень) обчислюється за методикою Д. Рівмана як співвідношення кількості жертв за визначений проміжок часу на тій чи іншій території до загальної кількості населення незалежно від віку та статі у розрахунку на 1 тис. [13, с. 76], а ранг кримінальної безпеки конкретної області визначається відповідним для неї коефіцієнтом масової віктимності (див. табл. 9).

Таблиця 9

Статистика кримінальних правопорушень, ДТП за 2017 р. [15; 16; 17, с. 7]

Область	Статистичні показники ДТП, злочинності								
	Кількість ДТП	Кількість загиблих внаслідок ДТП	Кількість злочинів проти життя та здоров'я особи	Кількість потерпілих від крадіжок	Кількість потерпілих від грабежів	Кількість потерпілих від розбоїв	Загальна кількість потерпілих від правопорушень	Чисельність населення	Коефіцієнт масової віктимності
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Вінницька	3223	145	1609	6294	259	117	10800	1568723	6,9
Волинська	3132	111	730	5759	299	52	9132	1035729	8,8
Дніпропетровська	11203	192	2202	22264	2115	291	32711	3227831	10,1
Донецька	3534	90	2103	9195	449	104	16032	4187576	3,8
Житомирська	4158	197	1275	7109	416	95	11485	1232008	9,3
Закарпатська	2874	84	1191	4021	218	45	7524	1255322	6
Запорізька	5923	138	1201	19562	1094	187	26664	1722382	15,5
Івано-Франківська	2935	122	977	3169	147	27	6061	1374770	4,4
Київська	11530	305	1771	9653	466	162	15225	1748505	8,7
м. Київ	42639	180	2844	23941	3146	465	39441	2893215	13,6
Кіровоградська	1615	53	1223	9350	404	94	13136	949835	13,8
Луганська	839	29	924	3811	106	40	7662	2163205	3,5
Львівська	11576	319	2155	13511	911	75	20336	2511238	8,1
Миколаївська	3865	111	1566	6853	568	133	11840	1140609	10,4
Одеська	14609	260	1782	14101	2621	504	24159	2372015	10,2
Полтавська	4083	126	1785	12298	435	75	17688	1405991	12,6
Рівненська	2386	117	1034	5319	246	48	8621	1159587	7,4
Сумська	1853	65	1123	6014	285	58	1853	1092092	1,7
Тернопільська	2325	75	1066	3588	157	25	6040	1049061	5,8
Харківська	12029	110	2377	18047	1478	298	27676	2678371	10,3
Херсонська	3593	147	1623	8570	476	120	13894	1045549	13,3
Хмельницька	3249	100	1232	5758	250	48	9611	1271246	7,6
Черкаська	4064	156	287	639	22	4	1200	1216734	1
Чернівецька	2728	132	845	3482	107	21	6231	903636	6,9
Чернігівська	2564	68	1614	5552	174	47	8633	1011536	8,5

Різниця рангів особистісної та кримінальної безпеки (див. табл. 8) є доволі суттєвою, що аргументує необхідність додаткового вивчення причин наявних невідповідностей між статистичними даними і результатами соціологічних опитувань. Аналізуючи основні прогалини системи оцінювання ефективності діяльності правоохоронних органів, В. Гвоздецький зауважує, що як наслідок наявної у СРСР плановості розкриття злочинів до сих пір існує «гонитва» за позитивними показниками, тому правоохоронці завідомо «запрограмовані» на успіх у боротьбі з криміналом [14]. З іншого боку, суб'єктивна оцінка рівня безпеки залежить від поінформованості населення про розвиток криміногенної ситуації в області, а також об'єктивного висвітлення подій у місцевих ЗМІ, оцінки ефективності діяльності правоохоронних органів й довіри до них з боку громади. Оскільки ці та інші питання детально не висвітлюються, остаточні висновки робити зарано.

Аналіз результатів дослідження показує, що імовірність стати жертвою пограбування чи фізичного насильства варіюється залежно від основних соціально-демографічних характеристик. Так, чоловіки більш схильні до ризику стати жертвами фізичного насильства, аніж жінки. Люди похилого віку суттєво менше, ніж представники інших вікових груп, схильні до віктимізації у силу зниження рівня соціальної активності (див. табл. 10). Виходячи з особливостей віктимізації окремих професійних груп, зауважимо, що більш схильні до віктимних проявів працівники вільної зайнятості та непрацевдатні/непрацюючі (див. табл. 11).

Таблиця 10

Розподіл позитивних відповідей респондентів на запитання «Чи ставали Ви або члени Вашої родини жертвами ... протягом останніх 3 років?» за статтю, віком, типом поселення (% опитаних у залежності від їхнього статі, віку та місця проживання)

Варіанти відповідей	Стать, вік, місце проживання									
	Чоловіки	Жінки	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старше	Обласний центр	Місто	Село
Пограбування	11,1	10,9	12,8	11,1	14,9	11,9	6,3	11,5	12,2	9,1
Фізичне насилля	4,0	2,4	4,3	2,3	4,6	3,9	1,5	3,1	3,4	3,0

Таблиця 11

Розподіл позитивних відповідей респондентів на запитання «Чи ставали Ви або члени Вашої родини жертвами ... протягом останніх 3 років?» (% опитаних у залежності від сфери їхньої зайнятості)

Варіанти відповідей	Сфера зайнятості								
	Керівник підприємства, підприємця	Фахівець з вищою або середньою фаховою освітою	Робітник, робітник с/господарства	Службовець	Працює в режимі вільної зайнятості (фриланс)	Учень, студент	Домогосподарка	Пенсіонер	Непрацездатний, непрацюючий
Пограбування	12,8	12,5	13,3	8,3	17,1	11,3	11,5	6,4	14,9
Фізичне насилля	4,1	3,4	3,2	1,0	0	5,2	3,1	2,1	6,6

Висновки. Як бачимо, реалізовані впродовж тривалого проміжку часу віктимологічні дослідження в Україні носили несистематичний характер, а зроблені теоретичні висновки і практичні рекомендації не завжди адекватно оцінювалися й належно використовувалися. Наявні прогалини в правовому й недоліки в організаційному забезпеченні не дозволяли повною мірою включити віктимологічну профілактику до арсеналу правоохоронної діяльності. Загальна тенденція посилення віктимологічної складової кримінологічної науки, яка спостерігається останнім часом, свідчить про те, що інформаційний потенціал соціологічних опитувань громадськості з проблем віктимності може бути активно застосований для вдосконалення існуючої системи профілактики злочинів, правового виховання, правової пропаганди, а також реалізації соціального контролю на всіх рівнях.

Віктимологічний напрям профілактики злочинності є одним з найгуманніших та найперспективніших, маючи при цьому низку переваг (не вимагає суттєвих матеріальних затрат, базується на притаманному всім людям прагненні до самозахисту). Подальша розробка методів раннього діагностування й виявлення потенційних потерпілих дозволить попередити реалізацію злочинних намірів правопорушників, суттєво спростить роботу правоохоронців, зокрема за рахунок впровадження інновацій у системі вивчення й оцінки злочинності, трансформації методології кримінальної статистики. Симбіоз соціологічних та статистичних методик, створюючи ефект триангуляції, дозволить більш повно та об'єктивно реконструювати кримінальну реальність з урахуванням її латентної складової.

Література:

1. Руководство по обследованию виктимизации. Женева: ООН, 2010. 263 с.
URL: http://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/publications/Manual_on_Victimization_surveys_Russian_printed.pdf.
2. Бова А. А. Динамика зарегистрированной преступности и криминальной виктимизации в Украине. *Социологический альманах*. 2013. № 4. С. 393-400.
3. Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. Київ: Інститут соціології НАН України, 2013. 566 с.
4. Головаха Є., Горбачик А. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005-2007-2009-2011. Київ: Інститут соціології НАН України, 2012. 119 с.
5. Кобзин Д. А., Черноусов А. Н., Шейко Р. В., Щербань С. В. Опрос общественного мнения о деятельности милиции в городе Харькове. Отчет о результатах социологического исследования. Харьков: [б.в.], 2010. 115 с. URL: https://www.irf.ua/files/ukr/crime_survey_report_kharkiv.pdf.
6. Сердюк О. О., Бугайчук К. Л. Публічна безпека та довіра до правоохоронних органів: за результатами досліджень 2013-2017 рр., проведених в Харківській області: монографія / за заг. ред. Сокурєнка В. В. МВС України, Харків. нац.

- ун-т внутр. справ; Голов. упр. Нац. поліції в Харків. обл. Харків : ХНУВС, 2017. 360 с.
7. Швець З., Семенюк В., Белоусов Ю. Оцінка думки громади міста Бар щодо діяльності місцевої поліції: звіт за результатами соціологічного опитування. URL: https://www.irf.ua/content/files/zvit_1.pdf.
 8. Швець З., Семенюк В., Белоусов Ю. Оцінка думки громади міста Вінниця щодо діяльності місцевої поліції: звіт за результатами соціологічного опитування. URL: <http://ecpl.com.ua/wp-content/uploads/2016/09/Vinnitsa.pdf>.
 9. Звіт за результатами опитування «Безпечний Чернігів» в розрізі діяльності органів Національної поліції в місті Чернігові». Чернігів : Чернігівський громадський комітет захисту прав людини. 2017. 24 с.
 10. Головкін Б. М. Як стають жертвами злочинів. *Проблеми законності*. Вип. 136. 2017. С. 161-172 DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.136.93878>
 11. Головкін Б. М. Віктимізація населення в Україні: стан, детермінанти, запобігання. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 2(6). URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/63468/58894#>
 12. Туляков В. А. Виктимология (социальные и криминологические проблемы): монография. Одесса: Юридическая л-ра, 2000. 336 с.
 13. Ривман Д. В. Криминальная виктимология. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 304 с.
 14. Гвоздецкий В. Современные проблемы оценки эффективности деятельности милиции. *Наукова бібліотека України*. URL: <http://www.info-library.com.ua/libs/stattya/6295-suchasni-problemi-otsinjuvannja-efektivnosti-dijalnosti-militsiyi.html>.
 15. Статистика ДТП в Україні за 2017 рік. URL: <http://patrol.police.gov.ua/statystyka/>.
 16. Портал відкритих даних. URL: <https://data.gov.ua/dataset>.
 17. Розподіл постійного населення України за статтю та віком. Київ: Державна служба статистики України, 2018. 345 с. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/07/zb_rpmu2018xl.pdf.

Безопасность жизнедеятельности и виктимность в современном мире: опыт эмпирического измерения

Статья посвящена вопросам эмпирического измерения показателей безопасности жизнедеятельности и виктимности общества. Внимание акцентировано на проблемах официальной статистики относительно отображения реального состояния распространения преступности, а также необходимости определения ее прогностической роли и взаимосвязи с государственной политикой, которая направлена на противодействие и предупреждение отдельных видов преступлений. Охарактеризован мировой опыт проведения виктимологических исследований, в частности в странах Европы и Соединенных Штатов Америки. Определены особенности отечественных исследований относительно проблем базовой защищенности населения. Очерчена их роль в современной криминологии, виктимологии, социологии безопасности и секьюритологии. Осуществлен анализ характера связи между показателями безопасности жизнедеятельности и виктимности общества. На основе данных, полученных у рамках эмпирического социологического исследования «Социальные неравенства: восприятие украинским обществом», проведенного при финансовой поддержке Международного фонда «Відродження» Социологической ассоциацией Украины (САУ) (август-сентябрь 2017 года), предпринята попытка оценки уровня общественной безопасности в современной Украине, дифференцированы ее территориально-административные единицы по уровню их виктимности. Проанализированы показатели ощущения безопасности личности как необходимого условия ее развития, установления межличностных отношений в повседневной деятельности. Доказано, что состояние защищенности личности зависит как от уровня безопасности, так и от уровня виктимности. Определены взаимосвязь между ощущением защищенности и социальным статусом информантов. Систематизированы данные о масштабах распространения таких видов преступлений, как дорожно-транспортные происшествия, кражи, грабежи, разбои, преступления против жизни и здоровья человека. Осуществлен сравнительный анализ данных официальной региональной статистики касательно названных преступлений и результатов социологических и виктимологических исследований. Сформулированы выводы об объективности оценки криминогенной ситуации посредством существующей системы статистического учета. Определены перспективы использования результатов социологических и виктимологических исследований для профилактики распространения преступности в нашей стране. Акцентировано внимание на необходимости использования социологических индикаторов для оценки масштабов латентной преступности.

Ключевые слова: безопасность жизнедеятельности, виктимность, преступность, социология безопасности, социологические и виктимологические исследования.

References:

1. Manual on victimization surveys. Geneva: UN, 2010 [online]. Available at: http://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/publications/Manual_on_Victimization_surveys__Russian__printed.pdf (Accessed: 10 January 2020) [in Russian]
2. Bova, A. (2013) 'Registered crimes and crime victimization trend in Ukraine'. *Sociological almanac*, 4, p. 393-400 [in Russian]
3. Vorona, V. and Shulga, N. (ed.) (2013) Ukrainian society 1992-2013. Status and dynamics of changes. Sociological monitoring. Kyiv : Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]
4. Golovakha, E. and Gorbachik, A. (2012) Trends in social change in Ukraine and Europe: according to the results of the «European Social Survey» 2005-2007-2009-2011. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]
5. Kobzin, D., Chernousov, A., Sheiko, R. and Shcherban, S. (2010) Public opinion poll on the activities of the police in the city of Kharkov. Report on the results of a sociological study [online]. Available at: https://www.irf.ua/files/ukr/crime_survey_report_kharkiv.pdf (Accessed: 10 January 2020) [in Russian]
6. Serdyuk, A. and Bugaychuk, K. (2017) Public safety and trust in law enforcement agencies: according to the results of

- research conducted in 2013-2017 in Kharkiv region. Kharkiv: Kharkiv National University of Internal Affairs [in Ukrainian]
7. Shvets, Z., Semenyuk, V. and Belousov, Y. Assessment of the opinion of the Bar community on the activities of the local police: a report on the results of a sociological survey [online]. Available at: https://www.irf.ua/content/files/zvit_1.pdf (Accessed: 12 January 2020) [in Ukrainian]
 8. Shvets, Z., Semenyuk, V., and Belousov, Y. Assessment of the opinion of the community of Vinnitsa on the activities of the local police: a report on the results of a sociological survey [online]. Available at: <http://ecpl.com.ua/wp-content/uploads/2016/09/Vinnitsa.pdf> (Accessed: 12 January 2020) [in Ukrainian]
 9. Report on the results of the survey «Safe Chernihiv in terms of the activities of the National Police in the city of Chernihiv». Chernihiv: Chernihiv Public Committee for the Protection of Human Rights. 2017 [in Ukrainian]
 10. Golovkin, B. (2017) 'How to become victims of crime'. *Problems of legality*, 136, p. 161-172 DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.136.93878> [in Ukrainian]
 11. Golovkin, B. (2014) 'Victimization of ukrainian population: state, determinants, prevention'. *Theory and practice of jurisprudence*, 2(6) [online]. Available at: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/63468/58894#> (Accessed: 15 January 2020).
 12. Tulyakov, V. (2000) Victimology (social and criminological problems). Odessa: Legal literature [in Russian]
 13. Rivman, D. (2002) Criminal victimology. St. Petersburg: Peter [in Russian]
 14. Gvozdetsky, V. 'Modern problems of evaluating the effectiveness of the police'. *Scientific Library of Ukraine* [online]. Available at: <http://www.info-library.com.ua/libs/stattya/6295-suchasni-problemi-otsinjuvannja-efektivnosti-dijalnosti-militsiyi.html> (Accessed: 20 January 2020) [in Russian]
 15. Statistics of road accidents in Ukraine for 2017 [online]. Available at: <http://patrol.police.gov.ua/statystyka/> (Accessed: 20 January 2020) [in Ukrainian]
 16. Open data portal [online]. Available at: <https://data.gov.ua/dataset> (Accessed: 20 January 2020) [in Ukrainian]
 17. Timonina, M. (eds) (2018) Distribution of the permanent population of Ukraine by sex and age. Kyiv: State Statistics Service of Ukraine [online]. Available at: URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/07/zb_rpmu2018xl.pdf (Accessed: 23 January 2020) [in Ukrainian]

УДК 316.4:330.14.012

DOI: 10.26565/2227-6521-2020-44-05

ЧИННИКИ НЕЕФЕКТИВНОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ВИМУШЕНИХ МІГРАНТІВ У ПРИЙМАЮЧОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Попова Ольга Олександрівна – аспірант кафедри соціології та гуманітарних дисциплін Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія», 61024, Україна, Харків, вул. Лермонтовська, 27, e-mail: olga.al.popova@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6027-5354>

У статті розглянуті фактори неефективної соціальної комунікації між вимушеними мігрантами та місцевим населенням у приймаючому суспільстві. Серед них такі, як наявність упередженості та стереотипів у ставленні комунікаторів один до одного; пережита колективна травма, що ускладнює процес створення вимушеними мігрантами нових соціальних контактів, викликає «синдром недовіри» та спричиняє прийняття мігрантами ролі жертви; наявність об'єктивних розбіжностей у потребах, які можуть по-різному сприйматися сторонами комунікації як наслідок різного особистого досвіду; наявність соціокультурних розбіжностей між представниками приймаючої громади та вимушеними мігрантами, що може бути спричинено специфікою місцевого ринку праці та мовними традиціями. Акцентовано увагу на тому, що зазначені фактори можуть впливати на сприйняття вимушеними мігрантами кількох контекстів комунікації, зокрема таких, як фізичний, соціально-рольовий, емоційний контексти та контекст, що задається темою спілкування. Підкреслено, що в умовах недостатньої інформованості суб'єктів комунікації один про одного та про предмет спілкування значним чинником (не)порозуміння стає інференція, під якою слід розуміти процес конструювання певних знань та висновків про партнера по комунікації (та про предмет обговорення) засобом використання невербальних, фонових каналів комунікації. Сформульовано висновок про те, що важливим фактором успішної взаємодії між переселенцями та приймаючою громадою може стати більш широке залучення ВПО до вирішення проблем, існуючих як у них самих, так і у приймаючих громад, що буде сприяти поглибленню розуміння соціокультурного контексту та потреб кожної із груп представниками іншої групи.

Ключові слова: вимушені мігранти, контекст комунікації, фактори неефективності комунікації, приймаюче суспільство.

FACTORS OF INEFFICIENCY OF SOCIAL COMMUNICATION OF FORCED MIGRANTS IN THE HOST SOCIETY

Olga Popova – Post-graduate student of Department of Sociology and Humanities, Kharkiv Humanitarian University «People's Ukrainian Academy», 61024, Ukraine, Kharkiv, Lermontovska str. 27, e-mail: e-mail: olga.al.popova@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6027-5354>

The article considers the factors of ineffective social communication between forced migrants and local population in the host society, such as the presence of bias and stereotypes in the relations between communicators; experienced collective trauma, which makes it difficult for forced migrants to create new social contacts, causes a «distrust syndrome» and the adoption of the role of a victim by migrants; the presence of objective differences in needs, which may be perceived differently by the parties of communication as a consequence of different personal experiences; the presence of sociocultural differences between representatives of the host community and forced migrants, which may be caused by the specifics of the local labor market and linguistic traditions. It is emphasized that these factors can affect the perception by forced migrants of several communication contexts, such as physical, social, emotional, thematic ones. It is indicated that in conditions of insufficient awareness of the subjects of communication about each other and about the subject of communication, inference becomes a significant factor in (non)understanding. By «inference» we mean the process of constructing certain knowledge and conclusions about a communication partner (and the subject of discussion) through the use of non-verbal, background channels of communication. Inference can be based both on logical conclusions and on contextual information, sociocultural knowledge, norms and principles of communicative influence. It is concluded that an important factor in successful interaction between migrants and the host community can be a wider involvement of the migrants in solving problems that exist both for themselves and the host community. This can contribute to a deeper understanding of the sociocultural context of life and the needs of each group by representatives of another group.

Keywords: forced migrants, communication context, factors of communication inefficiency, host society.

У сучасному світі проблема вимушеної міграції стає все більш актуальною. Україна з цим явищем стикнулася близько шести років тому, коли анексія Криму викликала першу хвилю переселення, а через

півроку нова, більш потужна хвиля вимушеної міграції була спричинена воєнним конфліктом на Донбасі. За ці роки проблеми соціальної адаптації та інтеграції вимушених переселенців у приймаючі громади набули особливої значущості [1; 2]. Основні аспекти внутрішньої вимушеної міграції активно висвітлювались багатьма українськими та закордонними дослідниками. Причини та наслідки внутрішньої вимушеної міграції аналізуються в працях В. Антонюк, О. Балакіревої, О. Власюк, Ю. Залознової, О. Макарової, О. Новікової, Я. Пилинського, Т. Семигіної, В. Смаль, С. Трухана та ін. Проблеми соціальної адаптації досліджували А. Гамбергер, Д. Беррі, Р. Борхіс, В. Босвік, Д. Джимінез, Д. Манчіні, Л. Муасе, С. Перро, А. Портес, С. Сенекаль, Ф. Хекман, Г. Ессер та інші. Проблему соціальної інтеграції мігрантів до приймаючого суспільства вивчали Р. Парк, Ф. Знанецький, О. Олексієнок, Л. Єлісеєва, А. Кирилова, В. Леденева, І. Прибиткова, І. Титар, М. Ткачов та інші. Проте у спеціальній літературі недостатньо уваги приділено проблемам неефективної комунікації як чинника, що сповільнює адаптацію та інтеграцію вимушених мігрантів до приймаючого соціуму.

Емпіричною базою публікації є дані одного з етапів моніторингу, що проводиться Інститутом соціології НАНУ вже майже 30 років (2018 рік, опитано 1800 осіб); моніторингу Міжнародної організації з міграції (2018 рік, опитано 10822 особи); а також інформація, отримана в межах дослідження Київського міжнародного інституту соціології (2018 рік, опитано 2034 особи) та Українського інституту соціальних досліджень імені Олександра Яременка (2015 рік, опитано 1100 осіб). Автором здійснено вторинний аналіз даних перелічених досліджень.

Метою цієї статті є визначення та аналіз причин та наслідків неефективної соціальної комунікації вимушених мігрантів з анексованого Криму та Донбасу із представниками приймаючих громад та вплив комунікативних непорозумінь на процес їхньої інтеграції до приймаючого суспільства.

Одним з основних чинників ефективною комунікації є узгоджене розуміння контексту комунікації усіма її учасниками. Під «контекстом комунікації» ми розуміємо середовище, в якому існують та вступають у взаємодію один з одним певні соціальні актори. Однакова інтерпретація контексту допомагає учасникам комунікації знаходити спільну мову і уникати непорозумінь. Можна виокремити кілька різновидів контексту, які можуть впливати на рівень взаєморозуміння соціальних акторів: фізичний контекст (місце, час та інші фізичні умови, в яких проходить комунікація); соціально-рольовий контекст; емоційний контекст; контекст, що задається темою спілкування. У випадку комунікації між вимушеними мігрантами та представниками приймаючих громад можна припустити, що всі ці форми контексту комунікатори можуть сприймати по-різному. Фізичне середовище для місцевих мешканців є звичним, в той час як для мігрантів воно є не тільки незнайомим та малозрозумілим, але й може виступати як стресовий фактор, бо є атрибутом вимушеного переїзду. Нові соціальні ролі теж сприймаються вимушеними мігрантами як незвичні, некомфортні, а іноді й зовсім неприйнятні (особливо в перший час після переїзду), від яких вони часто відмовляються. Емоційний контекст сприйняття та довіри для мігрантів є дуже важливим, але його можуть не розуміти і не забезпечувати місцеві мешканці, навіть якщо вони співчують переселенцям. Семантичний контекст комунікації може бути сприйнятий вимушеними мігрантами та місцевими мешканцями по-різному з багатьох причин: від суто мовних розбіжностей до неправильного розуміння комунікативних мотивів сторін взаємодії.

Контекст комунікації визначається також соціокультурними умовами, за яких народилися і виростили учасники комунікації. Навіть якщо в комунікативному процесі беруть участь соціальні актори, які мають однакове ставлення до всіх видів контексту соціальної комунікації та соціалізувалися у схожих соціокультурних умовах, процес розуміння один одного вимагає певних зусиль і часу. Однак він може значно ускладнитися, якщо у ньому приймають участь соціальні актори, які по-різному сприймають контексти комунікації. Також слід враховувати, що ступінь культурних розбіжностей може бути різним у різних соціальних сферах. Наприклад, вимушені мігранти та представники приймаючої громади можуть мати різні схеми сприйняття робочих відносин, якщо ринки праці в їхньому минулому відрізнялися значною мірою, в результаті чого були вироблені певні соціокультурні схеми сприйняття. При цьому вони можуть однаково сприймати побутові ситуації.

Особливо важливим є контекст комунікації у культурах, що є «висококонтекстними» (Е. Холл), до яких відноситься й культура України. У цих культурах велике значення має не стільки те, що саме сказано, скільки те, в якому сенсі сказано та які обставини супроводжували процес комунікації. Едвард Холл у книзі «Beyond Culture» («По той бік культури») пише, що культура визначає те, на що ми звертаємо увагу і що можемо ігнорувати, і відповідно до цього розмежування вчений вводить категорію контекстуальності як одну з базових для класифікації культур [3, p.85].

В умовах недостатньої інформованості суб'єктів комунікації один про одного та про предмет спілкування значним чинником (не)порозуміння стає інференція. Під «інференцією» будемо розуміти процес конструювання певних знань та висновків про партнера по комунікації (та про предмет обговорення) засобом використання невербальних, фонових каналів комунікації. Інференція може ґрунтуватися як на логічних висновках, так і на контекстній інформації, соціокультурних знаннях, нормах і принципах комунікативного впливу [4, с. 194]. Направляючою інференції служать соціокультурні схеми,

придбані в «материнському» культурному полі. Саме вони звужують можливу кількість інтерпретацій певних ситуацій, які надають соціальні актори. Оскільки інференція має велике значення в ситуації невизначеності, однією з найважливіших її умов є довіра до партнерів по комунікації. Сутність цього принципу полягає в тому, щоб з самого початку вважати висловлювання усіх суб'єктів комунікації істинними, визнаючи тим самим, що всі учасники тієї чи іншої комунікативної взаємодії прагнуть до досягнення порозуміння і вважають співрозмовників «правими по суті». «Довіра впливає на нас, хочемо ми цього чи ні, і якщо ми прагнемо розуміти інших, ми повинні вважати їх правими по суті» [5, с. 158]

З огляду на чинники помилкового сприйняття контекстів комунікації при спілкуванні вимушених мігрантів та представників приймаючих громад, на їхнє взаєморозуміння впливають такі фактори:

- наявність упередженості та стереотипів у ставленні комунікаторів один до одного;
- пережита колективна травма вимушеної міграції, що ускладнює створення вимушеними мігрантами нових соціальних контактів, викликає «синдром недовіри» та спричиняє прийняття мігрантами ролі жертви;
- наявність об'єктивних розбіжностей у потребах, які можуть по-різному сприйматися сторонами комунікації як наслідок різного особистого досвіду;
- наявність соціокультурних розбіжностей між представниками приймаючої громади та вимушеними мігрантами, що навіть при однаковому культурному корінні, може спричинитися специфікою місцевого ринку праці та мовними традиціями.

Отже, перш за все, розглянемо фактор упередженого ставлення представників приймаючих громад до вимушених мігрантів. Як доводять дані загальнонаціонального моніторингу, що проводиться Інститутом соціології НАНУ [6], представники приймаючих громад у 2015, 2017 та 2018 роках сприймали внутрішньо переміщених осіб як чужинців. Ставлення українців до переселенців з Криму та з Донбасу дещо різниться, але несуттєво. Найменше представники приймаючих громад бажають бачити внутрішніх мігрантів у якості керівників (11% та 13,2% щодо переселенців з Донбасу та Криму, відповідно), представників адміністрації населеного пункту, де вони мешкають (9,4 та 9,9%, відповідно), людей, які очолюють міністерства або державні служби України (8,8% та 9,6%, відповідно), в якості Президента України (7,4% та 8%, відповідно). Окрім бажання чи небажання бачити внутрішніх переселенців своїми керівниками, досліджувалось ставлення до мігрантів як до підлеглих та рівних за статусом колег: підлеглими бажали бачити мігрантів з Донбасу 20% опитаних місцевих мешканців, з Криму – 21 %; а колегами – 35,8 % та 37 %, відповідно [6]. Ці результати свідчать про упереджене ставлення до внутрішніх переселенців, яким місцеве населення відмовляє в можливості займати статусні позиції.

Згідно досліджень Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) [7], близько третини внутрішніх переселенців та половини місцевих жителів не впевнені, чи поділяє інша сторона їхні погляди та переконання. Це також свідчить про те, що вимушені мігранти не стали «своїми» для представників приймаючої громади.

Дослідження, що були проведені Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка у 2016 році, засвідчили, що вимушені мігранти найчастіше стикалися з упередженим ставленням до себе при пошуку роботи чи додаткового заробітку (10,5% – постійно, 22% – інколи стикались з цим); вирішенні житлових проблем (пошук/оренда житла) (6,7% та 23,3%, відповідно); оформленні соціальних виплат, субсидій (2,7% та 19%, відповідно). Відчували прояви упередженості через статус внутрішньо переміщених осіб незалежно від ситуації – 56% респондентів [8].

Високий рівень упередженості щодо вимушених мігрантів з боку представників приймаючих громад підвищує ймовірність сприйняття їхньої поведінки у хибному контексті.

А тепер проаналізуємо вплив колективної травми від вимушеної міграції на процес комунікації між вимушеними мігрантами та представниками приймаючих громад. Колективна травмуюча подія може спричинити кризу довіри та викликати так званий «синдром недовіри», який описує П. Штомпка [9, с. 11], що може ускладнити інференцію.

За результатами моніторингу Міжнародної організації з міграції (МОМ)¹, в 54% опитаних вимушених мігрантів заявили про повну довіру (14%) або про значну довіру (34%) до місцевого населення [10]. Близько 46% респондентів не мають довіри до місцевих мешканців зовсім. Для порівняння: за результатами дослідження КМІС, що було проведене у грудні 2018 р., 68% українців довіряють людям зі свого населеного пункту, але тільки 37% довіряють вимушеним мігрантам [7]. Брак довіри може спричинити помилки в інтерпретації контексту комунікацій, якщо відмінний особистий досвід учасників комунікації не дозволяє його ідентифікувати чітко та однозначно.

¹ Моніторинг проводився протягом липня-вересня 2018 року і містить дані 2405 інтерв'ю ВПО шляхом вибіркового особистого опитування та 4025 ВПО шляхом вибіркового телефонного опитування, анкетування 1308 осіб та скринінгового опитування 2483 осіб, що перетинають лінію розмежування з непідконтрольними Україні територіями, а також акумулює дані 6 фокус-груп та 601 інтерв'ю з ключовими інформаторами та офіційні дані.

Травма жорстко закарбовується у пам'яті травмованого і впливає на його світосприйняття загалом та на оцінку контекстів комунікації, зокрема. Травмуючий життєвий досвід відсутній у людей, які не пережили певної травмуючої події, тому їм може бути не зрозуміло, яким чином люди, які пережили таку подію, сприймають контексти комунікації. Розгляньмо два кейси, що ілюструють різне сприйняття одних й тих самих подій вимушеними мігрантами та представниками приймаючих громад.

Перший кейс – «Феєрверк». Місцеві мешканці Харкова, що не мали у своєму життєвому досвіді жахів справжньої війни з реальними обстрілами та бомбардуванням, сприймають феєрверки як атрибут свята та радості. Водночас вимушені мігранти з Донбасу сприймали вибухи феєрверку суто як атрибут смертельної небезпеки. Раціональні пояснення безпечності у цьому разі не працюють, оскільки в даному випадку ми маємо справу з наслідками травми. Тому деякі місцеві адміністрації в Україні заборонили феєрверки принаймні на деякий час².

Другий кейс – гра «Переселенська блуканина» (розроблена громадською організацією «Радник з питань ВПО» за міжнародних партнерів [14]), метою якої було ознайомлення представників приймаючих громад з проблемами мігрантів, а самих вимушених мігрантів – з засобами вирішення їхніх проблем. Розробники в ігровій, простій для розуміння та запам'ятовування формі розповідали, що треба і чого не треба робити мігрантам, щоб найкращим чином вирішити свої проблеми. Однак переселенці сприйняли цю гру як знущання над ними, над їхніми труднощами та болем. Розробники гри не врахували тяжкий досвід мігрантів, спричинений травмою, що контрастував з жартівливим стилем викладення матеріалу у грі. Контексти сприйняття змісту цієї гри розробниками та мігрантами були різними, тож гра спричинила скандал у середовищі вимушених мігрантів та не виконала свого призначення³.

Ці кейси наочно демонструють, що в процесі комунікативної взаємодії завжди треба враховувати різницю у життєвому досвіді соціальних акторів, особливо якщо цей досвід пов'язаний з травмою. Оскільки в цьому випадку інтенсифікується саме емоційний компонент комунікації, найважливішим механізмом покращення взаємодії є розвиток емпатії комунікаторів.

Розглянемо наступний фактор, а саме розбіжності в потребах вимушених мігрантів та представників приймаючих громад.

Наявність житла. Найбільш значною проблемою для внутрішніх вимушених мігрантів з Донбасу залишається проблема відсутності власного житла, що ускладнюється тим, що до переселення значна кількість цих людей мали своє житло та юридично воно все ще є у їхній власності, але фактично до нього доступу немає. Досить часто це житло або було незаконно привласнене іншими людьми на окупованих територіях, або розграбоване та зруйноване. Це викликає у вимушених мігрантів стійку фрустрацію, що супроводжується подавленим емоційним станом, песимістичним сприйняттям реальності, а також прийняттям на себе ролі жертви. За даними Моніторингу МОМ, 15% мігрантів мають власне житло, 59% мігрантів орендують житло (квартиру, будинок або кімнату), 14% мешкають у приймаючих родинах, по 4% проживають у гуртожитках, центрах колективного проживання ВПО та інших приміщеннях відповідно [10].

Масова міграція з Донбасу спричинила значний тиск на ринок оренди нерухомості в приймаючих громадах, що, у свою чергу, призвело до подорожчання оренди. Це деякою мірою викликало невдоволення ситуацією орендарів із кола місцевих мешканців, що не сприяло знаходженню спільної мови між ними та мігрантами.

Відсутність житла та необхідність сплачувати орендну плату означає, що мігранти витрачають на життя більше коштів, ніж місцеві мешканці. Це спричиняє об'єктивну потребу в більшій заробітній платі/доході. Таким чином, масове переселення спричиняє зростання конкуренції на ринку праці в цілому та додаткове посилення конкуренції за більш високооплачувані робочі місця. Така конкуренція теж не сприяє порозумінню між внутрішніми вимушеними мігрантами та місцевими мешканцями.

Доступ до ринку праці. За даними Моніторингу МОМ, в березні 2018 р. тільки 48% мігрантів мали роботу, що нижче за частку працюючих серед населення України (56%) та відчутно нижче за частку мігрантів, що мали роботу до переїзду (64%) [10]. Ця розбіжність становища вимушених мігрантів та місцевих мешканців на ринку праці спричиняє різницю у сприйнятті контексту комунікації (переважно за рахунок різних мотивацій та емоцій) під час прийому на роботу, а у подальшому – під час спілкування в робочому середовищі.

Оскільки структура ринку праці на Донбасі та в Криму певною мірою відрізнялася від структури ринку праці в приймаючих громадах, значна частина професій мігрантів практично не має попиту на місцевих ринках праці.

² Наприклад, рішення Міськради Києва від 4 вересня 2014 року № 55/55 [11], рішення Міськради Харкова від 13 серпня 2014 року № 490 [12], рішення Міськради Львова від 31 липня 2014 року № 3706, що були опубліковані на відповідних сайтах Міськрад [13].

³ Про неоднозначну реакцію на гру зазначається в статті Анни Соколової «Переселенська блуканина»: гра без переможців» на сайті MediaPort, а також у інших ЗМІ та обговореннях у мережі facebook [15].

Звернемось до аналізу такого чинника неефективної комунікації, як соціокультурні розбіжності між представниками приймаючої громади та вимушеними мігрантами.

Два регіони, що згенерували потік переселенців у 2014 році – це Крим та Донбас. Крим має значну соціокультурну специфіку, що пов'язана з багатьма факторами, зокрема з тим, що має не одну, а щонайменше дві культурні ідентичності. По-перше, це ідентичність кримських татар, що пережили колективну травму примусового переселення в 1944 р. Практично всі роки незалежності України кримським татарам доводилось доводити своє право на кримську землю місцевій адміністрації та мешканцям півострова. Значною мірою їхню ідентичність сформував іслам та етнічні традиції. По-друге, це кримчани, що мешкали у курортній частині півострова, де соціально-економічний контекст формувався здебільшого туризмом з його сезонністю та орієнтованістю на сферу обслуговування. У цьому контексті треба зазначити, що в загальному потоці внутрішньої міграції після 2014 р. група переселенців з Криму займає незначну частку.

Основна частина внутрішніх вимушених мігрантів в Україні – це переселенці з Донбасу. Специфічність соціокультурного поля Донбасу визначається структурою промисловості та виробничих сил цього регіону⁴. В порівнянні з іншими областями сходу України в Донбасі спостерігався більш значний зсув у бік розвитку металургії та гірничодобувної промисловості. За даними Державного комітету статистики України, в Донецькій області станом на 2013 р. частка таких галузей, як металургія, вуглевидобування, видобування інших корисних копалин, виробництво коксу та нафтопродуктів у сумі становило близько 57% у структурі промисловості. Це ті галузі, що були найбільш розвинені в Донбасі до військового конфлікту. Якщо ж брати до уваги тільки невідконтрольну Україні частину Донбасу, то ця цифра буде значно більшою, оскільки підконтрольними лишилися райони, що не мали такої значної промислової спеціалізації.

Здебільшого фахівці, що набули кваліфікації у цих галузях, не можуть знайти роботу за фахом в інших областях України. Тобто сертифікована форма їхнього культурного капіталу вже не буде актуальною на новому місці проживання після переселення. Натомість працевлаштування на новому місці потребує здобуття нового фаху через перекаваліфікацію, що іноді неможливо через брак коштів та часу, а також відсутність мотивації до змін через стрес від переселення. Це призводить до безробіття або невдоволення роботою, що передбачає низький рівень кваліфікації та сприймається мігрантами як зниження їхнього соціального статусу.

Підприємства, що становлять основу економіки Донбасу, здебільшого належать до категорії великих підприємств, що залишилися у старому вигляді з часів СРСР з точки зору структури та організації кадрового керування. У свою чергу, доля малого та середнього бізнесу в Донецькій та Луганській областях значно менша, ніж в середньому по Україні⁵. Трудові відносини між власниками малого та середнього бізнесу та найманими робітниками значно відрізняються від таких відносин на великих підприємствах, специфікою яких є більша стабільність та менша плинність кадрів. Це може спричинити неготовність мігрантів з Донбасу до стану ринку праці у приймаючому суспільстві та неактуальність їхніх професійних компетенцій, що, в свою чергу, може призвести до складнощів із працевлаштуванням, розчарувань трудовими відносинами в разі працевлаштування, невірним трактуванням контексту комунікації під час спілкування з керівництвом та колегами на робочому місці.

Окрім того, Донецька та Луганська області були до воєнного конфлікту найбільш урбанізованими. Частка міського населення, за даними Державного комітету статистики України, становить у Донецькій області більше 90%, а в Луганській області майже 87%. У той же час у середньому по Україні міське населення становить майже 69%; у п'яти областях (Закарпатській, Чернівецькій, Івано-Франківській, Тернопільській, Рівненській) сільське населення переважає міське.

Значна частка міського населення серед внутрішніх переселенців, з одного боку, призводить до їхнього прагнення оселитися саме в містах, що спричиняє значне перевантаження ринку праці та житла, а з іншого, (у разі переселення міських мешканців до села) – зумовлює кардинальну зміну культурного укладу та значним чином ускладнює адаптаційні процеси.

Така структура соціально-економічного середовища, специфічна самоідентифікація та професійний досвід мігрантів спричинили й специфічність їхнього соціокультурного капіталу, який виявився не дуже актуальним у приймаючих громадах. У робочому середовищі це могло спричинити такі викривлення сприйняття контекстів комунікації з боку мігрантів: завищені очікування стосовно доходу та умов праці, завищену фахову самооцінку та нерозуміння вимог до фахових та особистих компетенцій, нерозуміння професійних відносин всередині трудових колективів, нерозуміння мотивації відмов роботодавців при прийомі на роботу.

⁴ Як вважає Є. Головаха, «регіональна ідентичність завжди була дуже яскраво виражена, ще до конфлікту на сході України. Донбаська ідентичність превалювала над українською. Але ця ідентичність тісно пов'язана з радянською ідентичністю, і тому є пояснення. У радянські часи Донбас був шанованим регіоном України. Повага тоді визначалося внеском у важку промисловість і оборонний комплекс, а Донбас більше всіх працював на обороноздатність СРСР» [16].

⁵ За даними Державного комітету статистики України, кількість малих підприємств у Донецькій та Луганській областях на 10 тис. осіб значно менша, ніж в Україні в цілому: 54 та 42, відповідно, проти 62.

Висновки. Аналіз теоретичних засад стосовно питання (не)ефективної комунікації та вторинний аналіз даних соціологічних досліджень проблем адаптації та інтеграції вимушених мігрантів з Криму та Донбасу, здійснених вітчизняними та закордонними науковцями, свідчить, що неефективна комунікація між вимушеними мігрантами та представниками приймаючого суспільства значним чином сповільнює процеси інтеграції та перешкоджає соціальній адаптації мігрантів. Основними факторами, що спричиняють непорозуміння між вимушеними мігрантами та приймаючими громадами є упереджене ставлення представників приймаючих громад щодо вимушених мігрантів, що спостерігалось переважно на початку їхнього переселення; вплив колективної травмуючої події вимушеної міграції на процес комунікації; розбіжності у потребах вимушених мігрантів та представників приймаючих громад; соціокультурні розбіжності між ними. Розглянуті фактори неефективної комунікації між вимушеними мігрантами та представниками приймаючих громад мають бути враховані та по можливості пом'якшені для досягнення результатів взаємодії, які будуть влаштовувати усіх комунікаторів. Важливим фактором успішної взаємодії між представниками цих груп може стати більш широке залучення вимушених переселенців до вирішення проблем, існуючих як у них самих, так і у приймаючих громад, що буде сприяти поглибленню розуміння соціокультурного контексту життєдіяльності та потреб кожної із груп представниками іншої групи.

Література:

1. Батаева Е. В., Попова О. А. Факторы и барьеры социальной адаптации вынужденных мигрантов. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». «Політологія. Соціологія. Право»*, 2018. № 40(4). С.20-27.
2. Батаева Е. В., Попова О. А. Социокультурный капитал вынужденных мигрантов: теория и проблема измерения. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства : методологія, теорія, методи»*. 2017. Вип.39. С.41-52.
3. Hall E. *Beyond Culture*. New York, 1989.
4. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: енциклопедичний довідник. Полтава: Довкілля-К, 2006. 712 с.
5. Дэвидсон Д. Об идее концептуальной схемы // Аналитическая философия: Избранные тексты. М.: Изд-во МГУ, 1993. С. 144-159.
6. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 6 (20). Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. 526 с. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2018.pdf>
7. Довіра соціальним інститутам, грудень 2018 р. Прес-реліз підготував В. І. Паніотто. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=817&page=2>
8. Балакірева О. Вимушені переселенці та приймаючі громади: уроки для ефективною суспільної адаптації й інтеграції: наукова доповідь. Київ: Інститут економіки та прогнозування НАН України. 2016. 140 с.
9. Штомпка П. Социальное изменение как травма. *Социологические исследования*, 2001. № 1. URL: <http://www.isras.ru/files/File/Socis/01-2001/Shtompka.pdf>.
10. Звіт національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами, вересень 2018. URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_11_ukr_press.pdf
11. Київська міська рада, Рішення від 4 вересня 2014 року N 55/55, Про заборону проведення заходів та видовищ з використанням піротехнічних виробів на території міста Києва URL: http://kmr.ligazakon.ua/SITE2/1_docki2.nsf/alldocWWW/A95401DAA50B6626C2257D6200686CC0?OpenDocument
12. Харківська міська рада. Рішення від 13 серпня 2014 року № 490. Про тимчасову заборону використання піротехнічних засобів URL: <https://www.city.kharkov.ua/uk/document/pro-tymchasovu-zaboronu-vikoristannya-pirotekhnichnikh-zasobiv-45465.html>
13. Львівська міська рада, Рішення від 31 липня 2014 року № 3706, Про тимчасову заборону використання салютів, феєрверків та піротехнічних засобів під час проведення масових заходів, URL: <https://www.lvivrada.gov.ua/component/k2/item/4930-pro-tymchasovu-zaboronu-vykorystannya-salyutiv,-feyerverkiv-ta-pirotekhnichnyh-zasobiv-pid-chas-provedennya-masovyh-zahodiv/4930-pro-tymchasovu-zaboronu-vykorystannya-salyutiv,-feyerverkiv-ta-pirotekhnichnyh-zasobiv-pid-chas-provedennya-masovyh-zahodiv>
14. Радник з питань ВПО, Інформація про настільну гру «Переселенська блуканина», URL: <https://radnyk.org/grapereselenska-blukanina/>
15. Соколова А. «Переселенська блуканина»: гра без переможців. MediaPort 25.09.2017, URL: <https://www.mediaport.ua/pereselenska-blukanina-gra-bez-peremozhciv>
16. Дорош С. «Донбасский узел»: менталитет и сепаратизм. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2016/07/160707_ru_s_donbass_mentality_identity

Факторы неэффективности социальной коммуникации вынужденных мигрантов в принимающем обществе

В статье рассмотрены факторы неэффективной социальной коммуникации между вынужденными мигрантами и местным населением в принимающем обществе. Среди них такие, как наличие предвзятости и стереотипов в отношениях между коммуникаторами; пережитая коллективная травма, затрудняющая процес создания вынужденными мигрантами новых социальных контактов, вызывающая «синдром недоверия» и принятие мигрантами роли жертвы; наличие объективных различий в потребностях, которые могут по-разному восприниматься сторонами коммуникации как следствие различного личного опыта; наличие социокультурных

различий между представителями принимающей стороны и вынужденными мигрантами, что может быть вызвано спецификой местного рынка труда и языковыми традициями. Акцентируется внимание на том, что указанные факторы могут влиять на восприятие вынужденными мигрантами нескольких контекстов коммуникации, в частности таких, как физический, социально-ролевой, эмоциональный, контексты и контекст, который задается темой общения. Подчеркнуто, что в условиях недостаточной информированности субъектов коммуникации друг о друге и о предмете общения значительным фактором (не)понимания становится инференция, под которой следует понимать процесс конструирования определенных знаний и выводов о партнере по коммуникации (и о предмете обсуждения) посредством использования невербальных, фоновых каналов коммуникации. Сформулирован вывод о том, что важным фактором успешного взаимодействия между переселенцами и принимающим обществом может стать более широкое привлечение ВПО к решению проблем, существующих как у них самих, так и у принимающего общества, это будет способствовать углублению понимания социокультурного контекста жизнедеятельности и потребностей каждой из групп представителями другой группы.

Ключевые слова: вынужденные мигранты, контекст коммуникации, факторы неэффективности коммуникации, принимающее общество.

References:

1. Bataeva, E. V. and Popova, O. A. (2018) 'Factors and barriers of social adaptation of reluctant migrants'. *Bulletin of the National Technical University of Ukraine: «Kyiv Polytechnic Institute». «Politology. Sociology. Right»* № 40 (4). Pp.20-27 [in Russian]
 2. Bataeva, E. V. and Popova, O. A. (2017) 'Sociocultural Capital of Reluctant Migrants: Theory and Problem of Measuring' *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University Series «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory methods»* Issue 39. pp.41-52 [in Russian]
 3. Hall, E. (1989) *Beyond Culture*. New York
 4. Selivanova, O. (2006) *Modern linguistics: an encyclopedic reference book*. Poltava: Dovkillia-K [in Ukrainian]
 5. Davidson, D. (1993) 'On the Very Idea of a Conceptual Scheme'. *Analytical Philosophy: Selected Texts*. Moscow: Publishing House of Moscow State University pp. 144-159 [in Russian]
 6. Vorona, V. and Shulga M., (eds) (2018) *Ukrainian society: monitoring of social change*. Issue 6 (20). Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine [online]. Available at: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2018.pdf> [in Ukrainian]
 7. Trust in social institutions. December 2018. Press release prepared by V. I. Paniotto [online]. Available at: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=817&page=2> [in Ukrainian]
 8. Balakireva, O. (ed.) (2016) *Forced migrants and host communities: lessons for effective social adaptation and integration: a scientific report*. Kyiv, Inst. Of Economics and predicted. NAS of Ukraine [in Ukrainian]
 9. Sztompka, P. (2001) *Social change as an injury*. *Sociological Studies* No. 1 [online]. Available at: <http://www.isras.ru/files/File/Socis/01-2001/Shtompka.pdf> [in Russian]
 10. National Monitoring System Report on the Situation of Internally Displaced Persons. September 2018 [online]. Available at: URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_11_ukr_press.pdf
 11. Kyiv City Council. Decision of September 4, 2014 N 55/55. On the prohibition of events and spectacles with the use of pyrotechnic articles in the city of Kyiv 1 [online]. Available at: http://kmr.ligazakon.ua/SITE2/1_docki2.nsf/alldocWWW/A95401DAA50B6626C2257D6200686CC0?OpenDocument
 12. Kharkiv City Council. Decision of 13 August 2014 № 490. On the temporary ban on the use of pyrotechnics 1 [online]. Available at: <https://www.city.kharkov.ua/uk/document/pro-tymchasovu-zaboronu-vikoristannya-pirotekhnikh-zasobiv-45465.html>
 13. Lviv City Council. Decision of July 31. 2014 № 3706, On the temporary ban on the use of salutes, fireworks and pyrotechnics during mass events 1 [online]. Available at: <https://www.lvivrada.gov.ua/component/k2/item/4930-pro-tymchasovu-zaboronu-vykorystannya-salyutiv,-feyerverkiv-ta-pirotehnichnyh-zasobiv-pid-chas-provedennya-masovyh-zahodiv/4930-pro-tymchasovu-zaboronu-vykorystannya-salyutiv,-feyerverkiv-ta-pirotehnichnyh-zasobiv-pid-chas-provedennya-masovyh-zahodiv>
 14. IDP Adviser, Information about the board game "Migration wandering" 1 [online]. Available at: <https://radnyk.org/gra-pereselenska-blukanina/>
 15. Sokolova, A. (2017) «Migration wandering»: a game without winners, *MediaPort*. 1 [online]. Available at: <https://www.mediaport.ua/pereselenska-blukanina-gra-bez-peremozhciv>
- Dorosh, S. (2016) «Donbass Knot»: mentality and separatism [online]. Available at: https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2016/07/160707_ru_s_donbass_mentality_identity

УДК 316.334.4

DOI: 10.26565/2227-6521-2020-44-06

СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА: РЕВІЗІЯ ТРАДИЦІЙНИХ ПІДХОДІВ ТА ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО СУЧАСНИХ НАПРЯМІВ

Дейнеко Олександра Олександрівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61122, Україна, e-mail: snosocio@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-3659-0861>

Стаття присвячена огляду резивії традиційних підходів та розробленню пропозицій щодо сучасних напрямів соціологічного аналізу законодавства. Аналізуючи наявні спроби соціологічного аналізу законодавства, автор робить висновок про їхню теоретичну та методологічну обмеженість парадигмою соціальних фактів, домінуванням структуралістсько-позитивістської дослідницької оптики, відсутністю практики конкретних соціологічних досліджень. Це, на думку автора, сприяє неформальності категоріального апарату соціологічного дослідження законодавства, правовій редукції соціальної природи закону в рамках соціології права, підміні справжньої ролі дослідника-соціолога функцією соціального технолога, що позбавлений інтелектуальної свободи та залежний від інтенцій суб'єктів законодавчого процесу. Послугуючись аналітичною схемою «човник Коулмена» та інтегрованим 4-рівневим соціальним аналізом Дж. Рітцера, автор ідентифікує теоретичні прогалини традиційної дослідницької схеми соціологічного аналізу законодавства на рівні макросуб'єктивного та мікросуб'єктивного. У статті запропоновано осучаснити розгляд законодавства з позицій соціокультурного підходу (як соціокультурного простору, що виробляє, транслює та встановлює певну систему цінностей, символів, значень, номінацій, ідентифікацій, ритуалів, міфів) та завдяки застосуванню теорії соціальних практик. Автор підсумовує, що в контексті активних законодавчих змін, що зумовлюють появу нових соціальних феноменів, актуальним напрямом теоретичної реконструкції соціологічного аналізу законодавства видається посилення концепту «соціальної ефективності законодавства» ризик-аналітичною перспективою, що дозволяє забезпечити звернення до усіх рівнів соціальної реальності та ідентифікувати приховані та неочевидні соціальні наслідки запровадження, зміни чи скасування правових норм. На прикладі аналізу законів України «Про очищення влади» та «Про добровільне об'єднання територіальних громад» серед потенційних зон виникнення соціальних ризиків автор пропонує виокремлювати зони потенційних конфліктів, соціальної дезінтеграції, соціальних нерівностей, потенціалу дискримінації, що супроводжують результати законодавчої діяльності.

Ключові слова: соціологічний аналіз законодавства, законодавча діяльність, соціологія права, соціальна ефективність законодавства, ризик-аналіз, соціологічне забезпечення законотворчості, закон, соціологічний синтез, соціокультурний підхід.

THE SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF THE LEGISLATION: THE REVISION OF TRADITIONAL APPROACHES AND PROPOSALS FOR CONTEMPORARY DIRECTIONS

Oleksandra Deineko – PhD in Sociological Science, Associate Professor Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61122, Ukraine, e-mail: snosocio@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-3659-0861>

The article is dedicated to the review of traditional approaches and the development of proposals for contemporary sociological analysis of legislation. Analyzing the existing attempts of sociological analysis of legislation, the author concludes that their theoretical and methodological limitations arised from the paradigm of social facts, the dominance of structuralist-positivist research optics, the lack of practice of specific sociological research. This, in the author's opinion, contributes to the informality of the categorical apparatus of sociological research of legislation, legal reduction of the social nature of law within the sociology of law, replacement of the current role of sociologist by a social technologist who is deprived of intellectual freedom and depends on the intentions of the actors of the legislative process. Based on the «Coleman's boat» analytical scheme and J. Ritzer's integrated 4-level social analysis, the author identifies theoretical gaps in the traditional research scheme of sociological analysis of legislation at the macro-subjective and micro-objective levels. The article proposes to modernize the consideration of legislation from the standpoint of socio-cultural approach (as a socio-cultural space that produces, translates and defines a system of values, symbols, meanings, nominations, identifications, rituals, myths) and through the application of the theory of social practices. Based on the context of active legislative changes that causes the emergence of new social phenomena, the author concludes the necessity of theoretically reconstruction the sociological analysis of legislation by strengthening the concept of «social effectiveness of legislation» by risk-analytical perspective. This allows the involvement of all levels of social reality, as well as to identify the hidden and non-obvious social consequences of the introduction, change or repeal of legal norms. On the example of the analysis of

the laws of Ukraine «On purification of power» and «On voluntary amalgamation of territorial communities» among the potential areas of social risk, the author proposes to identify areas of potential conflict, social disintegration, social inequality, discrimination, accompanying the results of legislative activity.

Keywords: sociological analysis of legislation, legislative activity, sociology of law, social efficiency of legislation, risk analysis, sociological support of lawmaking, law, sociological synthesis, sociocultural approach.

Постановка проблеми. Тривалий час у дослідницькому фокусі провідних українських соціологів перебувала концепція соціокультурної трансформації ((пост)трансформації), що дозволяла зрозуміти особливості соціальної реальності через множинність кардинальних змін у змісті і формах взаємодії різних соціальних суб'єктів за умов невизначеності мети трансформаційних процесів та слабкої керованості соціальними, політичними, економічними процесами в державі, властивих транзитивному суспільству [1]. З 2014 року концепт трансформації ((пост)трансформації) набуває нового «звучання» у зв'язку із визначенням на законодавчому рівні стрижневого вектору соціетального розвитку українського суспільства – євроінтеграції [2], а українське суспільство стає на шлях інтенсивних макросоціальних змін.

Схвалення у 2015 році Стратегії сталого розвитку України – 2020 [3] актуалізувало появу понад 50 напрямів реформування різних підсистем українського суспільства в контексті євроінтеграційних процесів. У цьому зв'язку особливого значення набуває розгляд держави як суб'єкта соціального конструювання, що завдяки здійсненню функції законотворчості реконструює соціальну реальність зміною норм, правил, санкцій і ресурсів кожної соціальної підсистеми, форматів взаємодії різних соціальних суб'єктів, надаючи тим самим нового поштовху трансформаційним процесам в українському суспільстві.

З соціологічної точки зору, зумовлені законодавчими змінами нові порядки соціальної реальності різні соціальні групи інкорпують, спираючись на власні схеми соціального сприйняття, формуючи у такий спосіб різну оцінку та рівень задоволеності реформами, й, відповідно, появу різноманіття практик їхнього відтворення, відторгнення, перевизначення тощо. У такому «синтетичному циклі» особливого значення набуває соціологічний аналіз законодавства¹ – «системи чинних, взаємодіючих нормативно-правових актів» [4, с. 262], оскільки соціологічне «прочитання» правових норм – норм, «що містять у собі ідеї про належне та визначають зовнішні взаємини людей між собою» (за Б. Кістяківським [5, с. 106]), на наше переконання, виступає «відправною точкою» у розумінні особливостей конструювання соціальної реальності в умовах суспільства, що трансформується.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Практично зумовлений інтерес до соціологічного аналізу законодавства, що поки не набув належної уваги у вітчизняному науковому дискурсі, потребує застосування належних теоретичних підходів, що дозволяли б розкрити соціальну природу феномену законодавства послідовно і комплексно. Огляд робіт вітчизняних дослідників соціології права (зокрема В. Д. Воднік [6-7], О. М. Джури [8], К. С. Яцино [9], О. В. Сердюка [10] та ін.) засвідчив тяжіння до структуралістсько-позитивістської дослідницької оптики в розумінні законотворчої діяльності, що теоретично та методологічно «зрошена» на роботах класиків соціології права – Е. Дюркгейма, П. Сорокіна, Т. Парсонса, Б. Кістяківського, проте залишається осторонь сучасних надбань соціологічної теорії. Такий стан речей ми частково пояснюємо як відсутність наукового інтересу сучасних українських соціологів до розбудови соціології права, так і наявною проблемою невизначеності її дисциплінарного статусу, що «програла» своє наукове поле правовим дисциплінам. Так, соціологія права наразі розглядається і як допоміжна дисципліна в межах правознавства (К. Алевеллін, А. Нусбаум та ін.); і як різновид загальної теорії права (Е. Дюркгейм, В. Лунштодт, Н. Луман, А. Хегерстрем та ін.); і як самостійна соціологічна дисципліна (М. Вебер, Ж. Гурвич, Є. Ерліх, Р. Кенігта та ін.) [8]. Зважаючи на ці обставини, ми вважаємо доцільним провести ревізію традиційних підходів до соціологічного аналізу законодавства та запропонувати осучаснені напрями його удосконалення, що і становить мету даної наукової розвідки.

Виклад основного матеріалу. В соціології права законодавство розглядається як результат законодавчої діяльності, що представлена як різновид соціального процесу. В. Д. Воднік визначає законодавчу діяльність як соціальний процес через виділення таких його елементів, як соціальні суб'єкти, соціальні відносини (взаємодія) у зв'язку із законотворчістю, соціальні потреби та інтереси у зв'язку із конкретними соціальними суб'єктами [6]. В іншій своїй роботі, послуговуючись структуралістською традицією, соціологічне вивчення правотворчої діяльності В. Д. Воднік пропонує здійснювати шляхом дослідження чинників, що впливають на процес прийняття правотворчого рішення, та чинників, які визначають якість та ефективність правотворчої діяльності [7]. Проте, як бачимо, такий підхід не передбачає соціологічне осмислення законодавства як самостійного соціокультурного феномену, що є результатом законодавчої діяльності, залишає поза увагою аналіз соціокультурної природи правових норм,

¹В даній статті ми застосовуємо поняття «законодавство» як синонім поняттю «система законодавства», під якою в рамках теорії держави і права розуміють форму існування права, спосіб надання юридичного значення нормам права, засіб їхньої організації та поєднання в конкретні статті, нормативні приписи, нормативно-правові акти, інститути та галузі законодавства [4, с.262].

що не дає можливості вписати правову норму в соціальний контекст, забезпечивши передумови визнання і виконання закону різними соціальними суб'єктами.

Власне останнє завдання – встановлення та врахування в законі передумов його визнання суспільством, дослідники соціології права (зокрема, О. М. Джужа [8]) визнають в якості основної мети соціологічних досліджень у цій царині. На наше переконання, таке формулювання мети соціологічного аналізу законодавчого процесу (і законодавства як його результату) редукує роль соціолога-дослідника до функції соціального технолога, позбавляючи його інтелектуальної свободи та можливості увійти в контрдискурс щодо інтенцій законодавця. Більш доцільним у цьому зв'язку ми вважаємо дослідницьке завдання з визначення можливого впливу законодавства на систему соціальних відносин, взаємодію соціальних суб'єктів, систему цінностей і норм, конфліктний потенціал та можливі соціальні ризики в суспільстві і, навпаки, аналіз впливу соціокультурних особливостей та різноманітних соціальних чинників на запровадження тих чи інших законодавчих актів.

Звернімо увагу на те, що в науковому дискурсі законодавча соціологія позиціонується як самостійна підгалузь соціології права, основним завданням якої О. М. Джужа та інші визначають «соціологічне забезпечення законотворчості» [8, с. 82]. І хоча предмет законодавчої соціології досі не є визначеним у науковій літературі, дослідники соціології права дійшли консенсусу щодо виокремлення завдань законодавчої соціології в залежності від стадій законотворчого процесу.

Так, передзаконодавчій стадії законотворчості кореспондують завдання щодо визначення соціальних проблем чи сфер суспільних відносин, що потребують правового регулювання; моделювання ситуацій впровадження закону, коли предметом дослідження стає потенційна можливість закону впливати на стан та динаміку суспільних процесів та явищ; прогнозування процесу законотворення [8]. На законодавчій стадії має відбуватись соціологічна експертиза законопроекту, що визначає «відповідність законопроекту суспільним потребам та стану правосвідомості, тобто оцінки можливості його адекватного прийняття та впровадження» [6, с. 136]. Деякі дослідники номінують її юридико-соціологічною експертизою, що спрямована на «оцінку соціальної обґрунтованості запропонованих норм, прогнозування їхніх соціальних наслідків» [8, с. 91]. Постзаконодавча стадія актуалізує проведення оцінки соціальної ефективності законотворчості, тобто вивчення дії закону в реальних суспільних відносинах, спроможності закону вирішувати відповідні соціально-правові проблеми, аналіз причин «бездіяльності» закону, його фактичного незастосування тощо [7]. Власне такий стадійний підхід є традиційним для соціологічного аналізу законодавства як результату законотворчої діяльності.

Спробуємо «вписати» наведену дослідницьку стратегію, якою послуговується законодавча соціологія, в теоретичні рамки аналітичної соціології (П. Гедстрем, Р. Сведберг, П. Бірман). Зважаючи на те, що наведений огляд законотворчої діяльності спрямовує нас до парадигми соціальних фактів, доцільним вбачається застосування стратегії аналітичної соціології, що має на меті пояснення соціальних фактів та окреслює соціальні механізми, які передували появі перших [11]. У цьому зв'язку у нагоді стане застосування дослідницької схеми «човник Коулмена» [12], яку представники аналітичної соціології застосовують для аналізу принципу каузально-супервенційних зв'язків макро- та мікрорівня. Нагадаємо, що Дж. С. Коулмен виокремлює чотири типи зв'язків, які пов'язують макро- (колективні) характеристики та мікро-(індивідуальні) дії: (1) макро-мікрозв'язок; (2) мікро-мікрозв'язок; (3) мікро-макрозв'язок; (4) макро-макрозв'язок.

Відповідно, аналітична схема пояснення має за вхідну точку колективні дії та інші зовнішні відносно актора умови (1) (у нашому випадку – законодавство як результат колективних дій, правові умови діяльності та спосіб правового регулювання сфер суспільних відносин), що впливають на індивідуальні мотиви та умови дії (2) (у наведеній тристадійній схемі – особливості соціального прийняття та впровадження закону), наслідком чого є конкретні індивідуальні дії та взаємодії (3) (аспект, що є пропущеним у схемі «соціологічного забезпечення законотворчості»: практики соціальних суб'єктів щодо способів реалізації, ігнорування чи трансформації відповідних норм), які спричиняють певні соціальні результати (4) (відповідно до наявної схеми – це дія закону в реальних суспільних відносинах, «бездіяльність» закону чи його фактичне незастосування) [11]. Отже, застосування «човника Коулмена» дозволило ідентифікувати теоретичну прогалину традиційного тристадійного підходу на рівні мікро-мікрозв'язку – поєднання мотивів та умов дій з самими діями та взаємодіями (зокрема зв'язку особливостей прийняття тих чи інших норм закону різними соціальними суб'єктами з практиками відтворення, відторгнення чи перевизначення цих норм).

Аналітична схема «човник Коулмена» доволі показово ілюструє особливості макро-мікрозв'язків, проте залишає поза увагою соціальний континуум суб'єктивного та об'єктивного. Синтез макро/мікро та суб'єктивного/об'єктивного континуумів пропонує Дж. Рітцер [13] в інтегральній схемі основних рівнів соціального аналізу – макрооб'єктивного, мікрооб'єктивного, макросуб'єктивного та мікросуб'єктивного.

Отже, на передзаконодавчій стадії визначення соціальних проблем чи сфер суспільних відносин, що потребують правового регулювання, а також можливий вплив закону на стан та динаміку суспільних процесів та явищ спрямовують нас до макрооб'єктивного рівня, до якого сам Дж. Рітцер відносить

категорію закону. Проте ідентифікація потенційної соціальної сфери, що потребує законодавчого регулювання, може відбуватись фактично на всіх рівнях соціального: наявність «проблемних» взаємодій між різними соціальними суб'єктами на мікросуб'єктивному рівні (практики рейдерства і актуалізація розробки антирейдерського законодавства), цінності чи норми культури, що знаходяться «в опозиції» на макросуб'єктивному рівні, серед яких законодавець визначає домінуючий дискурс та особливості сприйняття цих дискурсів на мікросуб'єктивному рівні (цей рівень, власне, і стає простором для рефлексивної проблематизації тих сфер соціального буття, що потребують правового регулювання, а отже, і виступає початковим етапом розробки, видозміни чи скасування законодавства).

Оцінка особливостей сприйняття та впровадження закону, що здійснюється на законодавчій стадії, задіює мікросуб'єктивний рівень, оскільки її базовими складниками є сприйняття, переконання та різноманітні грані соціального конструювання реальності (в термінології Дж. Рітцера). Проте тут наочною стає «розірваність» мікросуб'єктивного та мікросуб'єктивного, що підкреслює вже зафіксовану нами прогалину, оскільки схеми сприйняття законів знаходять своє відображення в подальших практиках соціальних суб'єктів.

Оцінка соціальної ефективності законодавства, що здійснюється на постзаконодавчій стадії, має одночасно три тяжіння: по-перше, реверс до макросуб'єктивного через вивчення дії закону в реальних суспільних відносинах (тобто на рівні підсистем суспільства); по-друге, поворот до макросуб'єктивного у зв'язку із пошуком можливих причин «бездіяльності» закону в просторі культури, норм і цінностей; по-третє, поворот до мікросуб'єктивного (моделей поведінки, дій та взаємодій), що дає уявлення про особливості «розгортання» законодавчих норм на рівні повсякденних практик різних соціальних суб'єктів, серед яких може бути ідентифіковано і «бездіяльність» закону, і його незастосування.

Як засвідчив досвід застосування методологічної схеми Дж. Рітцера до напрямів соціологічного аналізу законодавчої діяльності, найбільш евристичним поняттям дослідницької схеми є «соціальна ефективність законотворчості». З одного боку, його застосування дозволяє задіяти всі рівні соціальної реальності, але з іншого – залишає чимало відкритих методологічних питань. Перш за все, проблематизуються розуміння критеріїв соціальної ефективності, мірила спроможності закону вирішувати відповідні соціально-правові проблеми, способів вимірювання, пошуку надійних емпіричних проявів «дії закону» тощо. Якщо юридична ефективність законодавства ілюструє доволі лінійний зв'язок «відповідності поведінки адресатів правової норми її зразку» [7, с. 189], то прогнозування множинних соціальних наслідків застосування закону («насамперед соціально бажаних результатів, що і становлять соціальну мету закону в широкому її розумінні для оцінки його соціальної ефективності» [7, с. 189]) видається більш складним дослідницьким завданням. Тому ми вважаємо актуальним застосування ризик-аналізу законодавства з метою виявлення не лише соціально бажаних результатів законотворчості, але й «розгортання та експлікацію різних, у першу чергу, прихованих та неочевидних аспектів ситуації, ризиків, пов'язаних з різними сценаріями, і «вартості», яку доведеться сплачувати за ті чи інші вибори в конкретній ситуації» [14, с. 48]. Серед потенційних зон виникнення соціальних ризиків пропонуємо виокремлювати зони потенційних конфліктів, соціальної дезінтеграції, соціальних нерівностей, потенціалу дискримінації, що супроводжують результати законодавчої діяльності. Приклад Закону України «Про очищення влади» [15] (більш відомого як «закон про люстрацію») засвідчує, що закон може бути юридично ефективним (з точки зору виконання норми щодо заборони на державну службу для посадовців певних категорій, що працювали на керівних посадах протягом 2010-2013 років), проте одночасно в соціальній площині він за аскриптивним принципом конструює і нормативно закріплює стигму відносно певної соціально-професійної групи (оскільки в юридичній площині цей закон порушує принцип індивідуалізації покарання [16]). Простір «життєвого досвіду», сформований у державних службовців певних категорій, що працювали на керівних посадах протягом 2010-2013 років, стає критерієм для їхньої дискримінації за професійними, моральними, ціннісними ознаками, паралельно з цим встановлені законом заборони на державну службу для певної групи посадовців виступають засобом нівелювання конкуренції між «попередньою» та новою політичними елітами в політичному полі.

Значущість звернення до усіх рівнів соціальної реальності під час соціологічного аналізу законодавства зумовлена можливістю подолання обмеженості висновків, зроблених, приміром, щодо соціальної ефективності законодавства в рамках однієї із площин аналізу. Так, незважаючи на те, що реформа децентралізації визнана українцями в якості однієї з найуспішніших реформ, що реалізуються в Україні з 2014 року [17] (мікросуб'єктивний рівень), її не можна назвати безпроблемною з позицій ризик-аналізу на макросуб'єктивному рівні. Недосконалий законодавчий механізм процедури об'єднання територіальних громад призвів до зростаючого розриву між «новою децентралізованою Україною та старою ієрархічною» [18, с. 30], оскільки необ'єднані громади мають обмежений перелік інструментів для стимулювання місцевого розвитку, що породжує соціальну напруженість та закріплює нові виміри соціальної нерівності в Україні.

Застосування рівнів соціального аналізу Дж. Рітцера дозволило нам ідентифікувати наявні методологічні орієнтири, що притаманні соціологічному дослідженню законодавчого процесу. Найбільш «насиченим» рівнем соціального аналізу у цьому зв'язку виступає макросуб'єктивний рівень, що пояснює

активне застосування соціологічної парадигми соціальних фактів, на якій побудована соціологія права. Найменш задіяними рівнями соціального аналізу залишаються макросуб'єктивний та мікрооб'єктивний рівні, які в актуальному дискурсі законодавчої соціології практично не представлені. Саме тому ми вважаємо за необхідне запропонувати деякі підходи для гармонізації та розвитку цих напрямів соціологічного аналізу законодавства.

Макросуб'єктивна соціологічна оптика (за Дж. Рітцером) спрямовує нас до культури, норм та цінностей, тому осучаснити наведену вище дослідницьку схему ми пропонуємо *соціокультурним напрямом* аналізу, в рамках якого законодавство слід розглядати як самостійний соціокультурний простір, що виробляє, транслює та встановлює певну систему цінностей, символів, значень, номінацій, ідентифікацій, ритуалів, міфів тощо, що інтерналізуються соціальними суб'єктами та завдяки екстерналізації на рівні практик конструюють соціальний простір. Соціокультурний напрям не замикає нас у фокусі антипозитивістської парадигми: зважаючи на те, що культура виступає самостійним регулятором суспільних відносин, соціокультурний аналіз – це і аналіз простору соціальної структури крізь призму її культурних похідних, елементів, форм; своєрідне «декодування» соціального світу за допомогою його культурної проекції. Перефразуючи Л. Іоніна [19], соціокультурний напрям допомагає нам виявити закономірності соціокультурних змін, що відбуваються одночасно завдяки правовим нормам та впливають на них.

Враховуючи структуру законотворчого процесу, під час такого аналізу варто враховувати як особливості суб'єктів розробки тих чи інших законодавчих актів (як репрезентантів певних ціннісних систем), так і особливості соціального сприйняття законів різними соціальними групами, що мають різні «культурні коди». В контексті цього напрямку нам видається актуальним дослідження співвідношення між «живим правом» (право в житті, в практичних відносинах за (С. Ерліхом) [20]) як джерелом репрезентативної культури та державно-наказовим правом («правом на папері» або (за Б. Кістяківським) «правом, що держава наказала ним вважати», що ми можемо зафіксувати шляхом порівняння практик, що визначені законом, та тих, що сформовані життям.

Важливого значення набуває взаємозв'язок і сумісність правових і культурних норм, що мають різну процесуальну динаміку: якщо офіційні правила, будучи питанням публічної політики, можуть змінюватись оперативно, то зміна правил культури потребує тривалого часу, тому їхній розвиток, за Ф. Фукуямою, спрямовувати набагато важче [21, с. 57]. Продовжуючи думку американського філософа, зазначимо, що суперечливість між змістом правової норми та наявним культурним патерном сприяють появі «бездіяльності» закону, його незастосуванню чи формуванню практик протидії ньому, коли в ситуації зіткнення двох регуляторів суспільних відносин (права і культури) перемагає культура. В якості прикладу часткової «бездіяльності» закону можна навести невиконання положень Закону України «Про функціонування української мови як державної» у деяких регіонах України, зокрема щодо обов'язкового припису застосування української мови в публічних сферах суспільного життя (зокрема в громадському транспорті).

Як влучно зазначає дослідник Лундського університету Р. Банакар [22], важливим для соціолога є ідентифікація концептів та ідей, що є «внутрішніми» відносно закону і завдяки яким закон формує «образи» суспільства і впливає на соціальні відносини. Структурним стрижнем закону є мова, тому процедурною оптикою соціокультурного напрямку аналізу законодавства може виступати застосування дискурс-аналізу, який дозволяє «побачити» особливості конструювання суб'єктами законотворчості певних соціокультурних образів щодо тих чи інших соціальних суб'єктів чи груп, подій чи явищ. За Н. Феркло, закон слід вважати дискурсивним елементом, що виконує функцію ідентичності, функцію відносин та функцію означення. Аналіз закону як мовного випадку варто зосередити на лінгвістичних особливостях тексту; процесах його відтворення і споживання та більш широкій соціальній практиці, якій належить комунікативна подія [23]. Розвідки Е. Лакло та Ш. Муффа [24] дають нам уявлення про перспективу дослідження законодавства як порядку дискурсу, що є боротьбою за визначення декількох дискурсів. У цьому контексті варто навести два законопроекти: «Про прощення» [25] та «Про захист української державності від проявів колабораціонізму» [26], що конструюють різні схеми соціального сприйняття тих українців, які залишилися і наразі продовжують перебувати на тимчасово окупованих територіях Донбасу і Криму. Перший проект має на меті позбавити їх кримінальної відповідальності, а інший – акцентує увагу на необхідності її застосування та номінує усіх, хто залишився, колаборантами, «включаючи» в такий спосіб вже відому стигмованість у схемах сприйняття. Зазначимо, що боротьба сформованих законопроектами дискурсів допоки не була завершена закріпленням порядку дискурсу (тобто переходом проекту на стадію закону), однак ціннісно-ідеологічне протистояння контраверсійних образів соціального сприйняття українців, які залишилися на окупованих територіях, триває і досі.

Останній приклад також засвідчив необхідність більш детальної уваги до аналізу суб'єктів розробки законодавства. У цьому зв'язку перспективним вбачається звернення до концепції політик ідентичності. Зважаючи на різноманіття суб'єктів законодавчої діяльності (якими є і представники політичних партій, і громадські об'єднання), ознайомлення зі змістом законодавства дозволяє нам тлумачити конструйовані ними політики ідентичності – сукупності ідей та дій, спрямованих на здобуття стабільного статусу в структурі

соціальних відносин, цілеспрямована діяльність за право на ім'я в структурі легітимних номінацій і, відповідно, у структурі легітимних ресурсів [27] (за О. Філіпповою: відповідь на питання «хто і як контролює смисли ідентичності?»). Моделі ідентичності у цьому контексті можуть виходити за межі традиційних у соціології: ідентичність радше стає своєрідною оптикою погляду на боротьбу за смисли.

«Наповнити» визначену нами прогалину на мікрооб'єктивному рівні, на нашу думку, можна завдяки застосуванню теорії соціальних практик (П. Бурдьє, П. Бергер, Т. Лукман, Е. Гідденс та інш.), яку ми пропонуємо в якості другого напряму осучаснення соціологічного аналізу законодавства. Такий теоретичний фокус дозволить розширити погляд на чинники та способи незастосування закону, по-новому поглянути на поняття «визнання закону», урізноміттивши його практиками відтворення, відторгнення, чи перевизначення тих чи інших приписів закону. Приміром, практика перевизначення може мати прояв у загальному прийнятті нормативних змін, проте спробі запровадити альтернативні способи їхньої реалізації (зокрема, ініціювання змін до перспективних планів, за якими мають об'єднуватись територіальні громади відповідно до закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [28]), а також у конструюванні альтернативної моделі практик (відмова від інституту сімейного лікаря, що виник у результаті реалізації медичної реформи, та перехід до приватного медичного обслуговування чи до народної медицини).

Окрім пошуку відповідей на питання «як досліджувати?», не менш важливим для соціологів є розуміння того, як «зорієнтуватись» у тисячах нормативно-правових актів, шукаючи відповідь на питання «що досліджувати?». Приміром, В. Д. Воднік пропонує застосовувати схему соціологічного забезпечення законотворчої діяльності при розробці законів, що характеризуються особливою соціальною значущістю [7]. На думку класика соціології права Ж. Карбоньє, слід звертати увагу на випадки неефективності правової норми [29]. Для соціолога, продовжує Ж. Карбоньє, це є більш цікавим феноменом, ніж ефективність, оскільки неефективність, як правило, зумовлена прихованими соціальними чинниками, які дозволяють ідентифікувати соціологічний аналіз законодавства. В цілому погоджуючись з наведеними підходами, зазначимо, що особливу увагу соціологів в умовах активних макросоціальних змін має привертати законодавство, що сприяє появі нових соціальних феноменів.

Така поява зумовлена пошуком найбільш оптимальних та ефективних моделей розвитку та управління різними підсистемами суспільства відповідно до євроінтеграційного поступу України. У цьому зв'язку для ілюстрації варто навести появу нового соціального суб'єкта – об'єднаних територіальних громад, що виникли в результаті проведення реформи децентралізації в Україні. Зауважимо, що особлива соціальна природа інституту об'єднаних територіальних громад закладена у неадміністративному (добровільному) способі їхнього формування на відміну від інших органів публічної влади в Україні, що сприяє розвитку соціальної суб'єктності локальних спільнот та по-новому згуртовує раніше роз'єднані сільські, селищні та міські ради (обґрунтування висновку див.: [30]). Проте аналіз профільного закону, що встановлює процедуру об'єднання територіальних громад, засвідчує наявність соціокультурних ризиків, що в деяких випадках деактуалізують такий висновок.

Відповідно до закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад», однією з основних умов добровільного об'єднання визнано «врахування історичних, природних, етнічних, культурних та інших чинників, що впливають на соціально-економічний розвиток об'єднаної територіальної громади» [28]. На перший погляд, зміст цієї правової норми побудовано на засадах мультикультуралізму, що враховує перспективи для партисипації та соціальної інклюзії різних етнічних груп, що проживають на території громади, що об'єднується. У той же час, наведена правова конструкція засвідчує другорядну роль етнічного та культурного чинників, що розглядаються в залежності від пріоритету соціально-економічного розвитку.

У практичній площині така конструкція правової норми може призвести як до неврахування етнокультурного складника при ухваленні рішення про об'єднання територіальної громади (у зв'язку з визначеною законом «другорядністю»), так і до негативних соціальних наслідків примату соціально-економічного чинника, що може створювати дисонанс з етнокультурними особливостями локальних спільнот. У таких випадках поява об'єднаних територіальних громад може сприяти соціальній дезінтеграції і формуванню нових соціокультурних бар'єрів, що набуває особливого значення в прикордонних областях України, де компактно проживають різні етнічні групи. Власне, результати норвезько-українського дослідження «Accommodation of Regional Diversity in Ukraine (ARDU)»² засвідчили перевагу економічних

² Ukrainian-Norwegian research project «Accommodation of Regional Diversity in Ukraine (ARDU)» is oriented finding out to what extent, and how, current Ukrainian decentralisation, education and language policies affect social cohesion among ethnocultural groups in two very different border regions. Kharkiv in the east and bordering Russia, has a sizable Russian ethnocultural population, while the western region of Chernivtsi borders Romania and comprises a substantial Romanian minority. Field work was conducted in the Ukrainian regions of Kharkiv and Chernivtsi in October 2019. A total of 12 researchers (the author of this article is in) participated in the data collection that resulted in 89 semi-structured interviews and 11 focus groups. Of these, 26 interviews were primarily devoted to the theme of how the ongoing decentralisation reform affects cohesion in the new ATCs with a special focus on ethnocultural social cohesion. For more details - <https://blogg.hioa.no/ardu/category/about-the-project>.

вигод над етнокультурною однорідністю при формуванні об'єднаних територіальних громад в етнічно гетерогенних громадах Харківської та Чернівецької областей. Досліджені випадки гетерогенного об'єднання за принципом «вимушеного шлюбу» (коли територія з переважною кількістю етнічних румунів була підштовхнута економічними мотивами до об'єднання з двома селами, які значною мірою мають український етнічний склад) актуалізують імплікацію «конфліктної» теорії [31] щодо розгортання простору взаємодій у сформованій громаді; коли в етнічно гетерогенних соціальних середовищах формується почуття загрози та занепокоєння між меншинами та мажоритарними групами, що зумовлено реальною чи сприйнятою конкуренцією за обмежені ресурси та позиції в ієрархії влади та статусу.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Здійснена ревізія традиційних підходів до соціологічного аналізу законодавства засвідчила їхню теоретичну та методологічну обмеженість парадигмою соціальних фактів, домінуванням структуралістсько-позитивістської дослідницької оптики, відсутністю практики конкретних соціологічних досліджень. Така ситуація сприяє неформальності категоріального апарату соціологічного дослідження законодавства, правовій редукції соціальної природи закону в рамках соціології права, підміні справжньої ролі дослідника-соціолога функцією соціального технолога, що позбавлений інтелектуальної свободи та залежний від інтенцій суб'єктів законодавчого процесу.

Застосування аналітичної схеми «човник Коулмена» та інтегрованого 4-рівненого соціального аналізу Дж. Рітцера дозволило ідентифікувати теоретичні прогалини в традиційній дослідницькій схемі соціологічного аналізу законодавства. Найменш «опрацьованими» соціологами рівнями соціального аналізу законодавства залишаються макросуб'єктивний та мікрооб'єктивний рівні, які в актуальному дискурсі законодавчої соціології практично не представлені. виправити такий стан справ ми пропонуємо розвитком соціокультурного напрямку аналізу законодавства: досліджуючи законодавство як соціокультурний простір, що виробляє, транслює та встановлює певну систему цінностей, символів, значень, номінацій, ідентифікацій, ритуалів, міфів, та вписуючи ці аспекти в існуючі соціокультурні процеси, ми поєднуємо макро- і мікросуб'єктивні рівні аналізу, робимо прогнози щодо практичного виміру мікрооб'єктивного та його впливу на макрооб'єктивне. «Наповнити» ідентифіковану прогалину на мікрооб'єктивному рівні, на нашу думку, можна завдяки застосуванню теорії соціальних практик.

В умовах активних законодавчих змін, що зумовлюють появу нових соціальних феноменів, актуальним напрямом теоретичної реконструкції соціологічного аналізу законодавства нам видається посилення концепту «соціальної ефективності законодавства» ризик-аналітичною перспективою, що дозволяє забезпечити звернення до усіх рівнів соціальної реальності та ідентифікувати приховані та неочевидні соціальні наслідки запровадження, зміни чи скасування правових норм.

Література:

1. Сокурская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода. Харьков: Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2006. 576 с.
2. Копенгагенські критерії членства в Європейському союзі (інформаційно-аналітична довідка): Офіційний веб-сайт Міністерства закордонних справ України. URL: <http://mfa.gov.ua/ua/page/open/id/774> (дата звернення 31.03.2020).
3. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> (дата звернення 01.05.2020).
4. Цвік М. В., Петришин О. В., Авраменко Л. В. та ін. Загальна теорія держави і права / за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
5. Кистяковский Б.А. Право как социальное явление // Социс. 1990. №3. С. 99-109.
6. Воднік В. Д., Золотарьова Ю. І., Клімова Г. П., Н. П. Осіпова, Сердюк О. В. Соціологія права: навч. посібник / за ред. Н.П. Осиповой. Х.: Право, 2007. 230 с.
7. Воднік В.Д. Соціологічний підхід до аналізу проблем правотворчості / *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2009. №1. Х.: Право / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, 2009. С. 184-194.
8. Соціологія права: навчальний посібник / за заг. ред. Джузи О. М. Київ: Юрінком Інтер. 2004 286 с.
9. Яцино К. С. Особливості предмету дослідження соціології права. *Європейські перспективи*. 2013. №1. С.12-17.
10. Сердюк О. В. Соціологічний підхід у сучасному правознавстві: пізнання соціальності права: монографія. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Х.: Яшма, 2007. 320 с.
11. Савчинський Р. Проект аналітичної соціології, або У пошуках відповіді на питання «чому»? // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. №1. С.46-64.
12. Coleman J. S. *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press. 1990. P. 8-9.
13. Ритцер Дж. *Современные социологические теории*. СПб.: Питер, 2002. 576 с.
14. Леонтьев Д. А. Экзистенциальные основания экспертной деятельности // *Экспертиза в современном мире: от знания к деятельности* / под ред. Г. В. Иванченко, Д.А. Леонтьева. М.: Смысл, 2006.
15. Про очищення влади: Закон України від 16.09.2014 р. Документ 1682-VII. Відомості Верховної Ради. 2014. № 44. ст. 2041.
16. Остаточний висновок щодо Закону України «Про очищення влади» (закону «Про люстрацію»). URL: https://forbiddentoforbid.org.ua/wp-content/uploads/2015/11/Visnovok-Venecianskoi-komisii_pereklad.pdf?0684a4 (дата звернення 05.05.2020).
17. Децентралізація та реформа місцевого самоврядування : результати четвертої хвили соціологічного дослідження.

Аналітичний звіт Київського міжнародного інституту соціології. URL:

http://kiis.com.ua/materials/pr/20191103_decentralisation/decentr_ukr.pdf (дата звернення 05.05.2020).

18. Децентралізація влади: порядок денний на середньострокову перспективу. Аналітична доповідь. Авт.: Жаліло Я.А., Шевченко О.В., Романова В.В. та ін. Національний інститут стратегічних досліджень. К.: 2019. 115с.
19. Ионин Л. Социология культуры: путь в новое тысячелетие. 3-е изд., М.: Логос, 2000. 264с.
20. Тимошина О. Методологічні підстави соціології права: Л. Петражицький, С. Ерліх // Право України. 2014. №1. С. 195-202.
21. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке. М: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. 220с.
22. Reza Banakar Law Through Sociology's Looking Glass: Conflict and Competition in Sociological Studies of Law. 2009. DOI: <http://dx.doi.org/10.4135/9781446214626.n5>. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1327025.
23. Йоргенсен М., Филлипс Л. Дискурс-анализ. Теория и метод. Харьков: Издательство «Гуманитарный центр», 2008. 352 с.
24. Laclau E., Mouffe C. Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics. London: Verso, 1985. P. 105.
25. Проект Закону України «Про прощення». URL: <https://sila-prava.org/ru/none-ru/tekst-proektu-zakonu-ukrayini-pro-shhennya/> (дата звернення 10.05.2020).
26. Проект Закону про захист української державності від проявів колабораціонізму. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63192 (дата звернення 10.05.2020).
27. Филиппова, О. А., Сорока, Ю. Г. Политики идентичности: антропологические методы и социокультурные интерпретации. Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. Харків: ХНУ. Вып. 15. С. 129-135.
28. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015. Документ 157-VIII. Відомості Верховної Ради. 2015. № 13. ст.91.
29. Карбонье Ж. Юридическая социология / пер. с фр. и вступ. ст. В. А. Туманова. М.: Прогресс, 1986. 352 с.
30. Дейнеко О., Білокопитов Д., Філіппова О. Реформа децентралізації в оцінках лідерів об'єднаних територіальних громад: нові виміри соціальної суб'єктності. Український соціологічний журнал. 2019. Випуск 21. С. 16-24. DOI: <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2019-21-02>
31. Blalock, Hubert M. 1967. Toward a theory of minority-group relations. Vol. 325. New York: Wiley.

Социологический анализ законодательства: ревизия традиционных подходов и предложения современных направлений

Статья посвящена обзору ревизии традиционных подходов и разработке предложений по осовремениванию социологического анализа законодательства. Анализируя имеющиеся попытки социологического анализа законодательства, автор делает вывод об их теоретической и методологической ограниченности парадигмой социальных фактов, доминированием структуралистско-позитивистской исследовательской оптики, отсутствием практики конкретных социологических исследований. Это, по мнению автора, способствует неформальности категориального аппарата социологического исследования законодательства, правовой редукции социальной природы закона в рамках социологии права, подмене настоящей роли исследователя-социолога функцией социального технолога, который лишен интеллектуальной свободы и зависим от интенций субъектов законодательного процесса. Опираясь на аналитическую схему «лодка Коулмена» и интегрированный 4-уровневый социальный анализ Дж. Ритцера, автор идентифицирует теоретические пробелы традиционной исследовательской схемы социологического анализа законодательства на уровне макросубъективного и микрообъективного. В статье предлагается осовременить рассмотрение законодательства с позиций социокультурного подхода (как социокультурного пространства, которое производит, транслирует и определяет систему ценностей, символов, значений, номинаций, идентификаций, ритуалов, мифов) и благодаря применению теории социальных практик. Опираясь на контекст активных законодательных изменений, которые обуславливают появление новых социальных феноменов, автор делает вывод о необходимости теоретической реконструкции социологического анализа законодательства путем усиления концепта «социальной эффективности законодательства» риск-аналитической перспективой. Это позволяет обеспечить задействование всех уровней социальной реальности, а также идентифицировать скрытые и неочевидные социальные последствия введения, изменения или отмены правовых норм. На примере анализа законов Украины «Об очищении власти» и «О добровольном объединении территориальных общин» среди потенциальных зон возникновения социальных рисков автор предлагает выделять зоны потенциальных конфликтов, социальной дезинтеграции, социальных неравенств, потенциала дискриминации, сопровождающих результаты законодательной деятельности.

Ключевые слова: социологический анализ законодательства, законодательная деятельность, социология права, социальная эффективность законодательства, риск-анализ, социологическое обеспечение законотворчества, закон, социологический синтез, социокультурный подход.

References:

1. Sokuryanska, L. G. (2006) Studentship on the Path to Another Society: the Value Discourse of Transition: monograph. Kharkiv: V.N. Karazin Kharkiv National University [in Russian].
2. Copenhagen criteria for membership in the European Union (informational-analitic list): Official website of the Ministry of Foreign Relations of Ukraine [online]. Available at: <https://mfa.gov.ua/yevropejska-integraciya/vidnosini-ukrayina-yes/kopengagenski-kriteriyi-chlenstva-v-yevropejskomu-soyuzi> (accessed 31 March, 2020)
3. On the Strategy of Sustainable Development «Ukraine – 2020»: Decree of the President of Ukraine from January 12, 2015 № 5/2015 [online]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> (accessed 01 May, 2020)

4. Tsvik, M. V. et al (2009, 584 p.) General theory of state and law, Prof., Acad. ALS of Ukraine Tsvik, M. V. and Prof., Acad. ALS of Ukraine Petryshyn, O. V. (eds.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian]
5. Kistyakovskiy, B. A. (1990) 'Law as a social phenomenon' *Socis*, Vol. 3, pp. 99-109. [in Russian]
6. Vodnik, V. D. et al (2007) Sociology of Law: Textbook, N. P. Osipova (eds.). Kharkiv: Law [in Ukrainian]
7. Vodnik, V. D. (2009) 'Sociological approach to the analysis of law-making', *Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law Academy of Ukraine*. Vol. 1. Kharkiv: Law. Yaroslav Mudryi National Law Academy of Ukraine, p. 184-194 [in Ukrainian]
8. Dzhuzha, O. M. (eds.) (2004) Sociology of law. Textbook. Kyiv. Jurinkom Inter [in Ukrainian]
9. Yatsino, K. S. (2013) 'Features of the subject of the sociology of law'. *European perspectives*. Vol. 1, p. 12-17 [in Ukrainian]
10. Serdyuk, O. V. (2007) 'Sociological approach in contemporary jurisprudence: cognition of the sociality of law: monograph' *Yaroslav Mudryi National Law Academy of Ukraine*. Kharkiv: Yashma [in Ukrainian]
11. Savchynsky, R. (2018) 'Project of analytical sociology, or in the search of an answer to the question «why?»' *Sociology: theory, methods, marketing*. Num.1, p. 46-64 [in Ukrainian]
12. Coleman, J. S. (1990) Foundations of Social Theory. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, p. 8-9
13. Ritzer, J. (2002), *Contemporary sociological theories*, SPb. Peter. [in Russian]
14. Leontiev, D. A. (2006), 'Existential foundations of the expert activity', *Expertise in the contemporary world: from knowledge to activity*, Ivanchenko, G. V. and (eds.), Leontiev, D. A. Moscow: Sense [in Russian].
15. About purification of power: Law of Ukraine form September 16, 2014. Document 1682-VII. Vidomosti of Verhovna Rada. 2014. No. 44. Article 2041
16. Final conclusion on the Law of Ukraine «On Purification of Power» (Law «On Lustration») [online]. Available at: https://forbiddentoforbid.org.ua/wp-content/uploads/2015/11/Visnovok-Venecijskoi-komisii_pereklad.pdf?0684a4 (accessed 05 May, 2020) [in Ukrainian]
17. Decentralization and local government reform: the results of the fourth wave of sociological research. Analytical report of the Kyiv International Institute of Sociology [online]. Available at: http://kiis.com.ua/materials/pr/20191103_decentralisation/decentr_ukr.pdf (accessed 05 May, 2020) [in Ukrainian]
18. Zhalilo, Y. A. et al (2019, p. 115) Decentralization of the Power: Agenda for the Medium Term: analytical report. National Institute for Strategic Studies. Kyiv [in Ukrainian]
19. Ionin, L. (2004), Sociology of culture: the path to the new millennium. 3rd ed., Moscow: Logos [in Russian]
20. Tymoshyna, O. (2014), 'Methodological foundations of sociology of law: L. Petrazhytsky, E. Ehrlich', *Law of Ukraine*. №1, p. 195-202 [in Ukrainian]
21. Fukuyama, F. (2006). Strong state: Governance and world order in the XXI century. M: ACT: ACT MOSCOW: KHRANITEL [in Russian].
22. Banakar, Reza (2009) Law Through Sociology's Looking Glass: Conflict and Competition in Sociological Studies of Law. DOI: <http://dx.doi.org/10.4135/9781446214626.n5> [online]. Available at: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1327025
23. Jorgensen, M. and Phillips, L. (2008) Discourse analysis. Theory and Method, 2 eds. Kharkiv: Publishing house «Humanitarian Center» [in Russian]
24. Laclau, E. and Mouffe, C. (1985) Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics. London: Verso
25. Draft Law of Ukraine «On Forgiveness» [online]. Available at: <https://sila-prava.org/ru/none-ru/tekst-proektu-zakonu-ukrayini-pro-proshhennya> (accessed 10 May, 2020) [in Russian]
26. Draft Law on Protection of Ukrainian Statehood from Collaborationism [online]. Available at: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63192 (accessed 10 May, 2020) [in Russian]
27. Filippova, O. A. and Soroka, Yu. G. (2009) 'Politics of identity: anthropological methods and sociocultural interpretations'. *Methodology, theory and practice of sociological analysis of contemporary society: a collection of scientific papers*. Kharkiv. V. N. Karazin Kharkiv National University. Vol. 15, p. 129-135 [in Russian]
28. On voluntary amalgamation of territorial communities: Law of Ukraine from 05.02.2015. Document 157-VIII. Information of the Verkhovna Rada. 2015. № 13. Article 91[in Ukrainian]
29. Carbonier, J. (1986) Legal Sociolog, translation by Tumanov, V. A. Moscow: Progress [in Russian]
30. Deineko, A., Bilokopytov, D. and Filippova, O. (2020) Decentralization reform in assessments of united territorial communities (hromadas) leaders': new dimensions of social subjectiveness *Ukrainian Sociological Journal*, Is. 21, pp. 16-24. DOI: <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2019-21-02> [in Ukrainian]
31. Blalock, Hubert M. (1967) Toward a theory of minority-group relations. Vol. 325. New York: Wiley

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ МОЛОДІ ТА ОСВІТИ

УДК 316.74:37

DOI: 10.26565/2227-6521-2020-44-07

SCHOOL ENVIRONMENT AS A FACTOR OF ACTUALIZATION / MINIMIZATION OF ADOLESCENTS' RISKY BEHAVIOUR (ACCORDING TO THE SURVEY OF LVIV REGION STUDENTS)

Shchudlo Svitlana – Dr in Sociological Science, Professor, Head of Law, Sociology, and Political Science Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Ivan Franko Str., 24, Drohobych, 82100, e-mail: svtlana.shchudlo@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5038-5290>

Mirchuk Iryna – PhD in Philosophy, Associate Professor, Department of Law, Sociology, and Political Science, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Ivan Franko Str., 24, Drohobych, 82100, e-mail: iruna0405@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-9761-9210>

The article is devoted to the analysis of the connection between the school environment and the manifestations of students' risky behaviour and their mental health. The study is actual due to the spread of students' risky behaviour in Ukraine and insufficient attention of Ukrainian sociologists to the relationship of educational institutions with the health of community. The authors of the article substantiate the relationship between the characteristics of the school environment and student behaviour and emphasise that the positive school climate is a significant factor in reducing various manifestations of students' risky behaviour. The authors define «school climate» as a qualitative characteristic of relations between teachers, between students, and between teachers and students, a set of psychological, moral and social conditions that promote or inhibit productive joint activities of school staff, and actualize or minimize socially acceptable or destructive behaviour of youth; «risky behavior» – as a problem or antisocial behaviour manifested as aggression, violence, deviances, crimes, taking psychotropic substances. The empirical basis of the study includes the results of the Ukrainian-Polish survey «Mental Health and Risky Behaviour of Adolescents», conducted in October – December 2016 among adolescents from Ukraine and Poland, based on the methodology of Polish study on adolescents' mental health that is more commonly known as the Mokotow Study and has been regularly conducted since the late 1980s. Based on the research results, the authors analyse various aspects of school relationship that influence the school psychological climate. The authors draw particular attention to students' trust to each other, their readiness to help others in problem-solving, providing psychological support as well as the respondents' attitudes towards their school and the way they feel in the school environment. In the obtained data, there prevail respondents' positive evaluation of the school climate. The authors present a correlation analysis that proves a positive relationship between the school climate and students' risky behaviour. The logical regression analysis also shows its influence on the minimising/actualising of students' risky behaviour. The authors demonstrate the decisive role of the family, in particular, children-parents relationship. In conclusion, they formulate the scope of objectives and tasks for the organisation of preventive work in the school and the family.

Keywords: risky behaviour, school, school climate, youth, adolescents.

ШКІЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ЧИННИК АКТУАЛІЗАЦІЇ/МІНІМІЗАЦІЇ РИЗИКОВАНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ОПИТУВАННЯ ШКОЛЯРІВ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Щудло Світлана Андріївна – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, Дрогобич, 82100, e-mail: svtlana.shchudlo@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5038-5290>

Мірчук Ірина – кандидат філософських наук, доцент кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького педагогічного державного університету імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, Дрогобич, 82100, e-mail: iruna0405@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-9761-9210>

У статті аналізується зв'язок середовища школи, її клімату з проявами ризикованої поведінки молоді. Актуальність обраної проблеми зумовлюється як поширенням таких поведінкових проявів у сучасному українському соціумі, так і недостатнім рівнем уваги вітчизняних соціологів до аналізу взаємозв'язку між діяльністю інституту освіти та соціальним здоров'ям суспільства. Акцентуючи залежність поведінки підліткової молоді від тих чи інших характеристик шкільного середовища,

автори статті підкреслюють, що позитивний морально-психологічний клімат школи є важливим чинником зменшення різних проявів ризикованої поведінки молоді. При цьому «клімат школи» визначається ними як якісна характеристика стосунків між учителями, між школярами, а також між учителями та школярами, що виявляється у сукупності психологічних, моральних та соціальних умов, які сприяють або гальмують продуктивну спільну діяльність шкільного колективу, а також актуалізують або мінімізують соціально прийнятну чи деструктивну поведінку підліткової молоді; «ризикована поведінка» – як проблемна або асоціальна поведінка, індикаторами якої є прояви агресії, насилля, порушення соціальних норм, злочини, вживання психоактивних субстанцій. Емпіричну базу цієї публікації складають результати українсько-польського дослідження «Психічне здоров'я і ризикована поведінка підлітків», проведеного протягом жовтня – грудня 2016 року серед школярів України та Польщі на основі методики авторитетного польського опитування школярів, більш відомого як Мокотовські дослідження, що регулярно проводяться з кінця 1980 року. На базі результатів цього дослідження у статті аналізуються різноманітні аспекти взаємовідносин у шкільному середовищі, які перш за все визначають морально-психологічний клімат школи. Зокрема, акцентується увага на відносинах довіри між учнями, їхньому прагненні допомагати одне одному у вирішенні тих чи інших проблем, надавати психологічну підтримку; на ставленні респондентів до своєї школи, їхньому самопочутті в освітньому середовищі. Зазначається, що отримані дані свідчать про переважно позитивні оцінки підлітків шкільного клімату. Наводяться результати кореляційного аналізу, що підтверджують зв'язок між кліматом школи та проявами ризикованої поведінки підліткової молоді. Також надаються результати використання методу логістичної регресії, що доводить вплив на мінімізацію/актуалізацію ризикованої поведінки учнівської молоді. Підкреслюється особлива роль у попередженні такої поведінки батьківської сім'ї, зокрема відносин довіри між дітьми та батьками. У висновках формулюються цілі та завдання щодо організації превентивної роботи з молоддю як у шкільних колективах, так і у сім'ї.

Ключові слова: ризикована поведінка, школа, клімат школи, молодь, підлітки.

Introduction. Transformation of education is one of the cores of reforms in modern Ukrainian society. Significant changes in the secondary level of Ukrainian education have been one of the most important among the reforms of all levels of education in recent years. School reform is regulated by the Concept «The New Ukrainian School» [1]. The strategy of changes is to turn to the child, therefore, in the Concept one of the main principles is «focus on the students' needs in the educational process, i.e. child-centeredness» [1, p. 7]. Reform processes, unfortunately, are often implemented without a proper empirical sociological justification. Individual results of the peculiarities of the educational environment of secondary school can be found in the PISA Project (2018) [2] and All-Ukrainian monitoring survey of teaching and learning among principals and teachers of secondary schools (by the methodology of TALIS) (2016) [3]. Among international studies the works of the educational environment and climate of the school by D. Bekhovska, K. Bobrowski, K. Okulicz-Kozaryn, K. Ostaszewski are of significant interest for us [4; 5; 6].

The research is actual due to the insufficient level of attention of Ukrainian sociologists to the relationship of the institute of education with the social health of society. We focus on the influence of the school climate on the manifestations of the risky behaviour of young students.

Numerous foreign researchers [6; 7; 8] substantiate the relationship between the characteristics of the school climate and student behaviour. The positive climate of the school is a significant factor in reducing various manifestations of the risky behaviour of young people. According to Eccles and Roeser, «the school climate is one of those elements of the social environment that can significantly change the processes of socialisation and development» [8, p. 225]. Components of this climate are «a sense of connection with the school, a sense of belonging to the school community, commitment to school and teachers» [6, p. 33].

The article aims to substantiate the connection between the school climate and the manifestations of the risky behaviour of youth.

School climate is a complex and multidimensional concept that is difficult to define unambiguously. According to the typology of the American National School Climate Center [9], the main elements of the school climate are the quality of social relations; features of the educational environment; physical and emotional security; characteristics of the physical environment.

In this article the authors define the school climate *as a qualitative characteristic of relations between teachers, between students, and between teachers and students, a set of psychological, moral and social conditions that promote or inhibit productive joint activities of school staff, and actualize or minimize socially acceptable or destructive behaviour of youth*. Describing the climate of the school, they characterise it from positive to negative. «A positive climate is usually synonymous with a climate conducive to development, characterised by dialogue and cooperation focused on understanding, support and safety at school, and a negative climate usually means an unfavourable, conflicting climate marked by violence, tension and insecurity» [9].

We consider risky behaviour as problematic or antisocial, the indicators of which are manifestations of aggression, violence, violation of social norms, crimes, use of psychoactive substances. Being at the stage of self-determination (on the school bench), young people mainly feel the effects not only of education but also of a whole range of social risks – political, legal, civilisational, etc., which cause deviations in their behaviour. The

study of risky behaviour of student youth and its consequences is described in more detail in the publications of S. Shchudlo [10, 11].

Method. The empirical basis of the study includes the results obtained from the Ukrainian-Polish survey under the title «Mental Health and Risky Behaviour of Adolescents» conducted in October, November and December 2016 among adolescents from Ukraine and Poland based on the methodology of the Polish authoritative study on adolescents' mental health that is more commonly known as the Mokotow Study and has been regularly conducted since the late 1980s.

In Poland, the study was conducted by the specialists from the Institute of Psychiatry and Neurology under the guidance of Krzysztof Ostaszewski, Dr hab. In Ukraine, the author of this article was the coordinator of the study participated by a team of sociologists from Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University and Lviv Polytechnic National University (Svitlana Shchudlo, Larysa Klymanska, Halyna Herasym, Iryna Mirchuk, Olga Gerus, Viktor Savka). The initiator of the project in Ukraine was the State Agency for Prevention of Alcohol-Related Problems (PARPA, Poland), which provided all organisational support for the survey [12].

The survey was conducted in order to discover deep and reliable information about the mental health of adolescents in Ukraine and Lviv region in particular. This information served as a scientific basis for initiating and developing a system to prevent mental health disorders in children and adolescents in the region with the help of the best European practices, including Polish experience.

The Ukrainian-Polish study on the mental health of adolescents involved 15-year-old pupils – ninth-graders from Ukrainian comprehensive schools and third-graders from Polish gymnasia. The respondents were selected due to the probabilistic method.

In Ukraine the study was conducted for the first time and involved the pupils from the Lviv region only. The respondents were selected in a representative manner, taking into account the type of living area: the large city (regional centre) – Lviv, the average city – Drohobych, the villages of Drohobych district. In Ukraine, 2001 pupils were surveyed, of whom 1246 ones were from Lviv (69%), 307 ones – from Drohobych (17%) and 288 ones – from the villages of Drohobych district (14%). In the Ukrainian sample, the percentage of girls is 48,2% and boys – 51,8%.

Results

Among the full range of research questions answered by the study, the authors chose a block of questions that characterise the social well-being of school students, as well as the impact of the school climate on the manifestations of risky behaviour of youth.

Table 1 shows the students' attitude to the statements characterising various aspects of the school climate.

Table 1

Assessment by students of relationships at school, %

In my school ...	Completely False Description	Largely False	Somewhat True	Largely True	Completely True Description
... students trust each other	10,8	29,1	36,2	15,0	8,9
... students make friends with students from other classes	5,1	15,6	23,7	20,5	35,0
... students help each other, even when they are not friends	20,6	33,0	23,2	12,7	10,4
... mostly students treat each other with respect	17,7	28,6	27,3	16,0	10,5

Source: Compiled by the authors

The results of the study cover students' trust in each other, help and mutual respect in the school environment. The scale consisted of 5 items (with 5-point answers scale each) concerning the school climate. It had good reliability and normal distribution.

As seen from the table, our respondents appreciate first of all friendly relations in the classroom and beyond (35,0%). The lowest indicator is one that characterises students' trust in each other (8,9%).

Students' feelings of emotional support from school friends are shown in Table 2.

In this question, we used the same 5-point scale. The set of four questions in the table characterises the mutual support between the student community. Analysis of the extremely positive response, which characterises full agreement with the above statement, shows that emotional contact of students (38,1% and 29,6%) is the most valued. The result of students' low expectations for their help to their school friends is noteworthy (0,1%).

Table 3 covers the categories, which together reflect the students' attitude towards school. In this question, a 4-point scale was used. Students and teachers are highly rated (25,8% and 25,2%), and the learning process itself is rated significantly lower (13,0%). Only 15,7% of students willingly go to school.

Table 2

Students' feelings of support for school friends, %

Degree of agreement with the statements	Completely False Description	Largely False	Somewhat True	Largely True	Completely True Description
I can count on the emotional support from friends (e.g. help, support, advice)	6,0	13,2	19,1	23,5	38,1
My friends expect emotional support from me	6,5	11,0	25,4	27,5	29,6
My friends help me solve problems well	6,6	14,0	26,9	27,0	25,5
My friends think that I help them solve their problems	8,6	18,7	47,5	25,1	0,1

Source: Compiled by the authors

Table 3

Students' Attitudes towards the School

Degree of agreement with the statements	Disagree	Somewhat disagree	Somewhat agree	Agree
I like the teachers who teach me this year	8,6	18,7	47,5	25,2
I like the school	14,8	22,3	37,1	25,8
I usually go to school willingly	22,1	32,4	29,8	15,7
I like school subjects	15,7	30,9	40,4	13,0

Source: Compiled by the authors

Table 4

Evaluation of students' connection with the school

Degree of agreement with the statements	Disagree	Somewhat disagree	Somewhat agree	Agree
1. I feel safe at my school	8,0	15,5	41,5	35,0
2. I am on friendly terms with the students of my school	3,6	9,0	44,2	43,3
3. I feel myself attached to my school	15,1	27,3	32,9	24,6
4. Most of the teachers at my school are kind and nice	7,3	21,0	39,1	32,6
5. Most of the teachers at my school are competent and professional	5,6	13,6	43,4	37,6
6. Most of the lessons are interesting and exciting	11,2	33,1	37,0	18,7

Source: Compiled by the authors

Table 4 shows the students' responses of their attachment to the school and teachers. We observe a close connection between students and their peers at school, with whom they spend a significant part of the day at school (43,3%). At the same time, the content of the educational process is the lowest, which can not help but worry (18,7%).

Table 5 shows the correlation of elements of the school environment with the external problems of student youth. Risky behaviour is associated with aggression, violence, violation of social behaviour, criminal behaviour, using of psychoactive substances. We can see the negative value of the obtained indicators indicates the inverse dependence of the school climate on the level of manifestation of the risky behaviour of young people. The more positive the school climate, the fewer manifestations of risky behaviour among students. The closest link between school attachment (-0,270) and risky behaviour.

Table 6 presents the results of the logistic regression analysis. The dependent variable is the level of risky behaviour that determines the mental health of youth. Independent variables, the influence of which turned out to be significant, are school climate, parent and peer support, family openness and their control.

Table 5

Correlation of school climate with manifestations of risky behaviour of young people

	Pearson's R	Value	Asymp. Std. Error	Approx. T	Approx. Sig.
School climate	Student relationships	-0,195	0,024	-8,185	0,000
	Supporting school friends	-0,072	0,025	-2,988	0,003
	Attitude to school	-0,261	0,023	-11,115	0,000
	School attachment	-0,270	0,024	-11,417	0,000

Source: Compiled by the authors

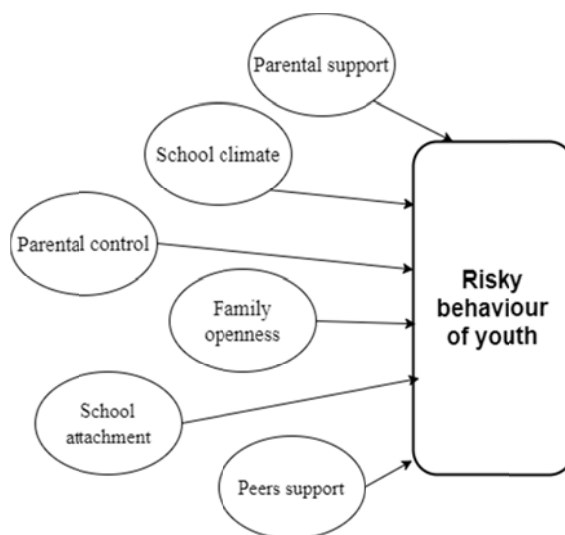
Table 6

Logistic regression analysis of results

Variables	Significance	Odds ratio	95% confidence interval	
			lower	higher
School climate	0,000	0,936	0,916	0,956
Parental control	0,010	0,967	0,942	0,992
Family openness	0,008	1,202	1,048	1,378
Parental support	0,045	0,926	0,859	0,998
Peers support	0,380	1,019	0,977	1,063

*The authors would like to thank dr. Katarzyna Okulicz-Kozaryn for help in carrying out the logistic regression analysis of results.

The results of logistic regression analysis show that the school is among the crucial factors that influence all manifestations of risky behaviour of student youth. According to our results, the most important are open relationships with parents (1,202) and a positive school climate (0,936) (Picture 1). The results of the regression analysis on peer support are noteworthy. Although the indicator is one of the highest (1,019), these data are not statistically significant. In our opinion, peers with risky behaviour can have a notable impact on adolescents.

Source: Compiled by the authors

Picture 1. **A regression model that explains the influence of socialisation factors on risky behaviour of youth**

Based on empirical data, we propose goals and objectives for the organisation of school-based prevention (Picture 2).

Source: Compiled by the authors

Picture 2. **Goals and objectives of prevention of risky behaviour of student youth**

In the authors' opinion, measures involving work with teachers, students, and their parents will be useful in reducing the manifestations of risky behaviour of student youth. It is essential to form a model of positive behaviour through the formation of the key life and social competencies.

Conclusions

Summing up the results of the study, the authors note that the school climate is an essential factor that affects the performance of the school and the behaviour of its subjects. In the process of its functioning, the school

creates a specific climate and type of interpersonal relationship.

The research results allowed to reveal the inverse correlation of the school climate with the manifestations of risky behaviour of student youth: the more positive the school climate, the fewer manifestations of risky behaviour among students. The closest connection is between school attachment and risky behaviour, which is manifested in aggression, violence, violation of social behaviour, criminal behaviour, using of psychoactive substances. Thus, the school can be both a protective factor and a risk factor for manifestations of problematic or antisocial behaviour of student youth.

In addition to the influence of school, with the method of logistic regression, the authors found the influence of other social factors, including relationships with parents, namely the openness of relations, trust, the influence of peers.

The results of logistic regression analysis prove the influence of the school climate on the minimisation/actualisation of risky behaviour of student youth. The family, in particular, the open relationship between children and parents, also plays a unique role in preventing such behaviour.

New social realities require the formation of qualitatively new, relevant to modern challenges forms of work with young people to prevent risky behaviours, which requires the development of scientifically sound preventive work in Ukraine.

The goals and objectives of preventive work at school will be activities aimed at working with teachers, students, and their parents. Notable in this process is the formation of key life and social competencies in the subjects of education. Creating a positive school climate will reduce the manifestations of the risky behaviour of student youth.

The main limitation of our results is that we cannot generalise our outputs to the entire population. Further research is needed to find out what proportion of these factors could bring the most positive results.

Bibliography:

1. Концептуальні засади реформування середньої школи «Нова українська школа». 2016. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 7.04.2020)
2. Програма міжнародного оцінювання учнів (PISA). 2018. URL: <https://testportal.gov.ua/pisa/> (дата звернення: 5.04.2020)
3. Щудло С., Заболотна О., Лісова Т. Українські вчителі та навчальне середовище. За результатами Всеукраїнського моніторингового опитування викладання та навчання серед директорів і вчителів загальноосвітніх навчальних закладів (за методологією TALIS). Дрогобич: Трек ІТД, 2018. 300 с.
4. Bobrowski K. Symptomy zaburzeń zdrowia psychicznego [w:] *Monitorowanie zachowań ryzykownych, zachowań nałogowych i problemów zdrowia psychicznego 15-letniej młodzieży Badania Mokotowskie 2004–2016*. Badania ukraińskie, obwód Lwowski 2016, red. K.Ostaszewski, Instytut Psychiatrii i Neurologii w Warszawie, Warszawa, 2017. S. 55-76.
5. Ostaszewski, K., Bobrowski, K., Okulicz Kozaryn, i in. *Monitorowanie zachowań ryzykownych i problemów zdrowia psychicznego młodzieży. Badania mokotowskie 2012*, Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii w Warszawie. 2013.
6. Ostaszewski K. Pojęcie klimatu szkoły w badaniach zachowań ryzykownych młodzieży. *Edukacja* 2012. 4(120). S. 22-38. URL: https://www.cen.lomza.pl/files/badania_raporty/36300417/lib/Pojecie-klimatu-szkoly.pdf (дата звернення: 7.04.2020)
7. Barboza, G., Schiamberg, L., Oehmke, J., Korzeniewski, S., Post, L. i Heraux, C. Individual characteristics and the multiple contexts of adolescent bullying: an ecological perspective. *Journal of Youth and Adolescence*, 2009. 38(1). P. 101-121.
8. Eccels, J., Roeser, R. Schools as developmental context during adolescence. *Journal of Research on Adolescence*, 2011. 21(1). P. 225-241.
9. Cohen, J., Geier V. School climate research summary – January 2010. New York, 2010. NY: Center for Social and Emotional Education. URL: www.schoolclimate.org/climate/documents/SCBrief_v1n1_Jan2010.pdf (дата звернення: 5.04.2020)
10. Щудло С. Психічне здоров'я та ризикована поведінка 15-літньої молоді Львівщини. *Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies*, 2017. №2 (8). С. 7-26. URL: www.ir.dspu.edu.ua/jspui/handle/123456789/367 (дата звернення: 7.05.2020)
11. Shchudlo S., Futysh M. Mental Health of Adolescents in Ukraine and Poland: Comparative Analysis of Internalizing and Externalizing Disorders. *Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy*, 2019, № 31 (2), S. 209-222.
12. Ostaszewski K. (red.), *Monitorowanie zachowań ryzykownych, zachowań nałogowych i problemów zdrowia psychicznego 15-letniej młodzieży Badania Mokotowskie 2004–2016* Badania ukraińskie, obwód lwowski 2016, Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii w Warszawie, 2017.

Школьная среда как фактор актуализации / минимизации рискованного поведения подростков (по результатам опроса школьников Львовской области)

В статье анализируется связь климата школы с проявлениями рискованного поведения молодежи. Актуальность проблемы обусловлена как распространением таких поведенческих проявлений в современном украинском социуме, так и недостаточным уровнем внимания отечественных социологов к анализу взаимосвязи между деятельностью института образования и социальным здоровьем общества. Акцентируя зависимость поведения подростковой молодежи от тех или иных характеристик школьной среды, авторы статьи подчеркивают, что положительный морально-психологический климат школы является важным фактором уменьшения различных проявлений рискованного поведения молодежи. При этом «климат школы» определяется ими как При этом «климат школы» определяется ими как качественная характеристика отношений между учителями, между

школьниками, а также между учителями и школьниками, проявляется в совокупности психологических, нравственных и социальных условий, способствующих или тормозящих продуктивную совместную деятельность школьного коллектива, а также актуализируют или минимизируют социально приемлемое или деструктивное поведение подростковой молодежи; «рискованное поведение» – как проблемное или асоциальное поведение, индикаторами которого являются проявления агрессии, насилия, нарушения социальных норм, преступления, употребление психоактивных веществ. Эмпирическую базу этой публикации составляют результаты украинско-польского исследования «Психическое здоровье и рискованное поведение подростков», проведенного в течение октября – декабря 2016 среди школьников Украины и Польши на основе методики авторитетного польского опроса школьников, более известного как Мокотовские исследования, регулярно проводимые с конца 1980 года. На базе результатов этого исследования в статье анализируются различные аспекты взаимоотношений в школьной среде, которые прежде всего определяют морально-психологический климат школы. В частности, акцентируется внимание на отношениях доверия между учениками, их стремлении помогать друг другу в решении тех или иных проблем, оказывать психологическую поддержку; на отношении респондентов к своей школе, их самочувствии в образовательной среде. Отмечается, что полученные данные свидетельствуют о преимущественно положительной оценке подростками школьного климата. Приводятся результаты корреляционного анализа, подтверждающие связь между климатом школы и проявлениями рискованного поведения подростковой молодежи. Предоставляются результаты применения метода логистической регрессии, посредством которого доказывается влияние на минимизацию / актуализацию рискованного поведения учащейся молодежи. Подчеркивается особая роль в предупреждении такого поведения родительской семьи, в том числе доверия между детьми и родителями. В выводах формулируются цели и задачи по организации превентивной работы с молодежью как в школьных коллективах, так и в семье.

Ключевые слова: рискованное поведение, школа, климат школы, молодежь, подростки.

References:

1. Conceptual principles of secondary school reform «The New Ukrainian School» (2016) [online]. Available at: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf> (Accessed: 7.04.2020)
2. Programme for International Student Assessment (PISA) (2018) [online]. Available at: <https://testportal.gov.ua/pisa/> (Accessed: 5.04.2020)
3. Shchudlo, S., Zabolotna, O. and Lisova, T. (2018). Ukrainian teachers and learning environment. The results of the All-Ukrainian monitoring survey of teaching and learning among principals and teachers of secondary schools (by the TALIS methodology). Drohobych: Track LTD [in Ukrainian]
4. Bobrowski, K. (2017) Symptoms of mental health disorders [in:] Monitoring of risky behaviour, addictive behaviour, and mental health problems of 15-year-old youth. Mokotowsky Studies 2004–2016. Ukrainian studies, Lviv region 2016, edited by K. Ostaszewski, Institute of Psychiatry and Neurology in Warsaw, Warsaw. pp. 55-76 [in Polish]
5. Ostaszewski, K., Bobrowski, K., Okulich-Kozaryn, K. i in. (2013) Monitoring risk behaviours and mental health problems in young people. Mokotowsky studies 2012, Warsaw: Institute of Psychiatry and Neurology in Warsaw [in Polish]
6. Ostaszewski, K. (2012) The concept of school climate in researching youth risk behaviour. Education, 4(120), pp. 22-38 [online]. Available at: https://www.cen.lomza.pl/files/badania_raporty/36300417/lib/Pojecie-klimatu-szkoly.pdf (Accessed: 7.04.2020) [in Polish]
7. Barboza, G., Schiamburg, L., Oehmke, J., Korzeniewski, S., Post, L. and Heraux, C. (2009) Individual characteristics and the multiple contexts of adolescent bullying: an ecological perspective. Journal of Youth and Adolescence, 38(1), pp.101-121.
8. Eccels, J. and Roeser, R. (2011) Schools as developmental context during adolescence. Journal of Research on Adolescence, 21(1), pp. 225-241.
9. Cohen, J. and Geier V. (2010) School climate research summary – January 2010. New York, NY: Center for Social and Emotional Education [online]. Available at: www.schoolclimate.org/climate/documents/SCBrief_v1n1_Jan2010.pdf (Accessed: 5.04.2020)
10. Shchudlo, S. (2017) Mental health and risky behaviour of 15-year-old youth of Lviv region. Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies, №2 (8), pp. 7-26 [online]. Available at: www.ir.dspu.edu.ua/jspui/handle/123456789/367 (Accessed: 7.05.2020) [in Ukrainian]
11. Shchudlo, S. and Futysh, M. (2019) Mental Health of Adolescents in Ukraine and Poland: Comparative Analysis of Internalizing and Externalizing Disorders. Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy, № 31 (2), pp. 209-222.
12. Ostaszewski, K. (eds.) (2017) Monitoring risky behaviour, addictive behaviour, and mental health problems of a 15-year-old youth. Mokotowsky Research 2004–2016. Ukrainian Research, Lviv Region 2016, Warsaw: Institute of Psychiatry and Neurology in Warsaw [in Polish]

УДК 316.663.5

DOI: 10.26565/2227-6521-2020-44-08

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ НОВОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ ТА ЇЇ ПРОЯВИ В ОСВІТНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ¹

Балакірєва Ольга Миколаївна – кандидат соціологічних наук, завідувач відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», вул. Панаса Мирного, 26, Київ, 01011, Україна, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0790-7142>, email: glavred@ukr-socium.org.ua

Левін Роман Якович – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», вул. Панаса Мирного, 26, Київ, 01011, Україна, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4991-0246>, email: levinr@ukr.net

У статті аналізується суперечливий вплив глобалізації на різні сфери суспільного життя, зокрема трансформацію морально-етичних цінностей. Зазначається, що це, в тому числі, актуалізує прояви так званої нової суб'єктності, навколо якої точаться дискусії в науковому середовищі. Підкреслюється, що розуміння нової суб'єктності не суперечить традиційному погляду на суб'єктність людини, а лише розширюється за рахунок виявлення її нових характеристик. Наголошується, що нова суб'єктність може проявлятися (і вже проявляється) в ситуативній зміні способів самореалізації залежно від обставин, що в умовах непередбачуваності трансформації моралі важливо спрямовувати прояви нової суб'єктності на позитивні зміни в суспільстві, попереджуючи її можливі негативні наслідки. Акцентується увага на тому, що цю місію мають виконувати інститути держави. На прикладі сфери освіти як найважливішого продуцента людського капіталу доводиться, що вже сьогодні всередині вітчизняної освітньої системи є носії нової суб'єктності з числа кращих представників педагогічного середовища. Проте в масштабах країни їх поки замало, що гальмує конструктивне реформування сфери освіти, зокрема процеси автономізації закладів освіти. Наголошується на тому, що роль держави є визначальною для старту бажаних змін в освітній сфері, що першочергові зусилля доцільно зосередити на вдосконаленні нормативної бази для вивільнення креативного потенціалу педагогів та на ресурсному забезпеченні освітніх закладів сучасними інформаційно-комунікаційними технологіями. Стверджується, що державна політика сприяння позитивним проявам нової суб'єктності може бути ефективною, якщо спиратиметься на інтереси осіб і груп високого рівня такої суб'єктності, роблячи акцент на використанні сучасних інформаційних технологій для посилення мережевої взаємодії між ними. Особливо актуальною мережева інтеракція стає в умовах глобальної епідемії Covid-19, оскільки така активність носіїв нової суб'єктності може сприяти стабілізації суспільства, його економічної, освітньої та інших сфер життєдіяльності.

Ключові слова: глобалізація, трансформація морально-етичних цінностей, нова суб'єктність, освітня сфера.

THE CONCEPTUALIZATION OF NEW SUBJECTIVITY AND ITS MANIFESTATIONS IN THE EDUCATION SPHERE IN UKRAINE

Olga Balakireva – PhD (Sociology), head of department for monitoring-based research of social and economic transformations, SO «Institute for Economics and Forecasting, National Academy of Sciences of Ukraine», 26, Panasa Myrnoho Str., Kyiv, 01011, Ukraine, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0790-7142>, email: glavred@ukr-socium.org.ua

Roman Levin – PhD (Pedagogics), senior scientific fellow, department for monitoring-based research of social and economic transformations, SO «Institute for Economics and Forecasting, National Academy of Sciences of Ukraine», 26, Panasa Myrnoho Str., Kyiv, 01011, Ukraine, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4991-0246>, email: levinr@ukr.net

Authors demonstrate that the influence of globalization is contradictory with respect to the socio-cultural sphere and causes transformation of moral and ethical values and changes traditional manifestations of the human capital subjectivity. In this regard, the problem of a new subjectivity arises in scientific discourse, the understanding of which does not contradict the established concept of personality subjectivity, while at the same time supplementing it with the specific psychophysical features of the carriers of this subjectivity. A new subjectivity can manifest (and manifests) itself in a situational change in the ways of self-realization, depending on the circumstances. Under conditions of unpredictability of moral transformation, it is important to direct

manifestations of subjectivity in favor of society, while simultaneously preventing negative consequences, and this mission should be performed by state institutions. Using the example of the educational sphere as the most important producer of human capital, it is proved that within the system itself there are carriers of a new subjectivity amongst the best representatives of the pedagogical environment, but they are still not enough for fundamental changes across the country, mainly because of bureaucratic obstacles to pedagogical creativity. It is assumed that the role of the state is crucial for the start of the desired changes in education, and it is advisable to focus on the priority efforts to improve the regulatory framework to release faculty's creative potential and to provide institutions with modern resources for information and communication technologies. It is argued that in general the state policy of promoting positive manifestations of the new subjectivity will be effective if it relies on the interests of individuals and high-level groups of such subjectivity, using the modern capabilities of information and communication technologies to enhance network interaction between them. This is especially true during the global COVID-19 pandemic, since the activity of the carriers of a new subjectivity can contribute to the stabilization of society.

Keywords: globalization, transformation of moral and ethical values, new subjectivity, educational sphere.

Постановка проблеми. Останніми роками дедалі частіше предметом суспільствознавчих дискусій знов стає начебто вже добре досліджений феномен людської суб'єктності. Це викликано наслідками різнопланових епохальних явищ третього тисячоліття (поширенням глобалізації в умовах стрімкого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, розгортанням Четвертої промислової революції, старінням населення країн «золотого мільярду» поряд з «агресивною» міграцією з країн «третього світу», вичерпанням продуктивного потенціалу «класичного капіталізму» індустріальних часів, руйнуванням балансу геополітичного світопорядку, встановленого після Другої світової війни тощо), вплив яких на соціокультурну сферу виявився амбівалентним, різновекторним, багато в чому суперечливим. Результатом цього впливу є, зокрема, трансформація традиційних морально-етичних норм. Відповідно, нетрадиційними можуть ставати прояви в соціальних діях суб'єктності людського капіталу (головного рушія соціально-економічного розвитку сучасних суспільств), тому й з'являється в науковому дискурсі проблема нової суб'єктності. Дискусії щодо неї мають не тільки науково-теоретичне значення в сенсі визначення можливих ризиків для суспільного розвитку внаслідок нових змін у соціокультурній сфері. Вони є важливими і для практичного вироблення державної політики в напрямі визнання відповідальності інституціональної системи та пошуку засобів її впливу на формування суб'єктності людського капіталу, здатної в нових умовах проявлятися, як і раніше, переважно в суспільно-позитивних діях, а тепер ще й раціонально опиратися негативним аспектам глобалізаційного тиску.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковий доробок відомих учених різних часів (М. Бердяєва, П. Бурдє, Е. Гідденса, Г. Гегеля, І. Канта, С. К'єркегора, Ф. Ніцше, С. Рубінштейна, Е. Тоффлера, М. Гайдеггера, П. Штомпки, К. Ясперса та інших) заклав основи традиційного розуміння суб'єктності, згідно з яким найбільш значущими компонентами суб'єктності є цінності, соціальні дії, активність, свідомий вибір життєвих стратегій, усвідомлення людиною дійсності та себе в ній. Сучасні вітчизняні дослідники розвивають доробок своїх попередників, описуючи феномен суб'єктності [1], визначаючи відповідне йому поняття [2], акцентуючи увагу на такому похідному понятті, як «соціальна суб'єктність» [3]. Останнє поняття Л. Г. Сокурянська визначає як «сутнісну якість суб'єкта (індивіда, групи тощо), що насамперед проявляється в його ціннісних орієнтаціях, стратегічному життєвому виборі, соціально творчій самодіяльності, цілеспрямованій активності» [4, с. 155]. Узагальнюючи існуючі напрацювання щодо феномену суб'єктності, можна сформулювати таку дефініцію відповідного поняття: суб'єктність – це комплекс інтеріоризованих завдяки взаємодії людини із суспільством соціально значущих цінностей, втілених у здатність до соціально корисних дій, активне стратегування власної діяльності, розрізнення реальних і нав'язаних мотивів, адекватне усвідомлення дійсності та себе.

На нашу думку, що традиційне розуміння суб'єктності є недостатнім для пояснення тих соціокультурних змін, які відбуваються під впливом глобалізації часів Четвертої промислової революції. Ця революція, за характеристикою засновника Всесвітнього економічного форуму К. Шваба, спричиняє кардинальні зрушення в усіх сферах людської діяльності: з'являються нові бізнес-моделі, дизруптивні (підривні) інновації; відбуваються докорінні перетворення систем виробництва, споживання, логістики; змінюються парадигми способів праці, спілкування, інформування, самовираження, розваг; поширюється використання технологій модифікації поведінки; трансформуються системи освіти, охорони здоров'я, транспорту тощо. Це створює не лише нові можливості розвитку, але й нові ризики, які «перевизначають» діяльність держави, вимагають від неї пошуків нового способи співробітництва із суспільством [5]. У цьому зв'язку науковці висловлюють думки про «перевідкриття» суб'єктності, виникнення в третьому тисячолітті феномену нової суб'єктності соціальних акторів. «Дедалі частіше філософи говорять про сучасну людину <...> як про новий антропологічний тип <...>, обговорюють перспективи трансформації суб'єктності...» в епоху «...не лише постсучасності та постіндустріальності, але й постлюдяності» [6]. Дискусії з проблеми нової суб'єктності зосереджуються на питаннях моралі та невизначеності майбутнього й дедалі частіше

привертають увагу дослідників, які представляють різні галузі наукового знання. Так, відомий американський економіст Д. Аджемоглу² вважає, що «мораль має бути відносною. <...> технології та інновації – непередбачувані. <...> Ми не знаємо, що буде з людством через 20–30 років. <...> Культура наступних поколінь <...> відповідатиме їхнім інтересам <...> Але не регулюватиме саму себе. Це повинні робити державні інституції, аби обмежувати неприйнятне чи злочинне» [7]. Як бачимо, тут знов робиться наголос на відповідальності держави.

Дослідники вбачають сутність проблеми нової суб'єктності (як позитивних, так і негативних її аспектів) у тому, що глобалізація, формуючи єдиний гео економічний простір з вільним переміщенням інформації, товарів, капіталів і робочої сили, надаючи мобільності ваги найважливішої цінності, водночас впливає на людський світогляд у напрямі релятивізації (визнання умовності понять добра та зла, усталених моральних норм), коригування традиційних стратегій життєвого орієнтування, почуття загострення екзистенціальних проблем духовності та посилення відчуття невизначеності майбутнього [6]. Описуючи характерні риси нової суб'єктності, науковці визначають чотири вектори глобалізаційних змін: у технологіях, у взаємодії (вона стає мережевою), у самоідентифікації (суперечності між унікальністю індивіда та уніфікацією способу життя, самобутністю локальних культур і тиском глобальних культурних зразків), у гендерних моделях. Відповідно до цих векторів основні риси нової суб'єктності дослідники характеризують таким чином.

Технологічні трансформації. Вони змушують соціального актора вбудовуватися в існуючу техносферу, в результаті чого на місце традиційної суб'єктності приходить нове інтелектуально-функціональне утворення і суб'єктом пізнання є не просто обдарована особистість, як раніше, а ефективно застосований сукупний потенціал знання і технологій. Він налаштовує завдання в різних сферах життєдіяльності відповідно до наявної сукупності технологічних знань-навичок з урахуванням існуючих можливостей і обмежень. За цих умов вирішального значення для життєвого успіху набуває інтелектуальний капітал, носій якого в епоху глобалізації є не лише креативною та інтелектуально обдарованою, але й інженерно-технологічно підготовленою особистістю, здатною ефективно функціонувати в сучасному виробничому й комунікаційному просторі. Крім того, комфортне життя в глобалізованому світі вимагає потужного техніко-технологічного забезпечення життєдіяльності людини, внаслідок чого характерною рисою сучасності стає нова суб'єктність, важливою частиною якої є споживання в цілому та, зокрема, споживання здобутків електронних технологій, що становить небезпеку надмірного засвоєння споживацької психології як такої, що девальює духовні цінності. Отже, позитивна властивість глобалізації – економікоцентричність з її пріоритетами ефективності й конкурентоздатності – має водночас зворотний бік: вона здатна спричинити тенденції падіння моралі як у поведінці мас, так і еліт [8]. У новій суб'єктності, сформованій у ринкових умовах за глобальної дегуманізації суспільств, цінність традиційних гуманітарних пріоритетів (довіра, чесність, порядність, гуманність тощо) може істотно зменшуватися [6].

Мережеві взаємодії. Заради життєвого успіху вони нав'язують пріоритетність нових проявів суб'єктності, зокрема вимагають від індивіда бути постійно включеним у мережеві практики та підпорядковуватися їхнім правилам: мимоволі піддаватися контролю, прихованому або явному примусу, інколи навіть репресивному впливу акторів мережі. Поряд з адаптивно-позитивними ефектами мережевої взаємодії (необхідність розвивати й демонструвати мобільність, лабільність, розмаїття зв'язків, багаторольову поведінку, флексібільність як здатність цю поведінку ситуативно змінювати тощо) залишається невизначеним, якою мірою особистість здатна зберегти власну індивідуальність під тиском глобалізаційних мережевих практик та якою мірою втрачати її, уніфікуючись відповідно до мегатенденцій глобальних трансформацій [6].

Самоідентифікація. Глобалізація плюралізує ідентичність, тиснучи уніфікованими культурними стандартами на самобутність локальних культур і змушуючи людину постійно перебувати в стані готовності адаптуватися до нових вимог, мимоволі «вбудовуватись» у будь-яке соціальне, технологічне, економічне середовище, незалежно від попереднього досвіду й набутої системи цінностей. Доводиться відмовлятися від звичних уподобань на користь нових норм, які «сьогодні» вважаються уніфікованими, але самі швидко змінюються. Наслідком цього може бути збільшення в суспільстві частки індивідів, які перманентно переживають відчуття власної несамодостатності, навіть неповноцінності [6].

Гендер. З одного боку, необхідність адаптації до техносфери начебто обмежує природну свободу творчості суб'єкта, вона розмивається під тиском соціально-ситуативних умов («Ми втратили свою особисту свободу, яку відібрали у нас технології» [9]). Проте водночас глобальний модерн (тим більше постмодерн) актуалізує чинник індетермінованості життєвих стратегій носіїв нової суб'єктності

²Д. Аджемоглу та британський політолог Д. Робінсон є співавторами популярної книги «Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності», в якій доводиться, що головним стимулом суспільного розвитку є ефективність політичних та економічних інститутів держави.

(безумовної свободи волі, яка, на противагу детермінізму, не визнає всезагальність, зумовленість і причинну залежність явищ природи, суспільства, душевного життя), про що, зокрема, переконливо свідчить сучасне розмаїття гендерних параметрів суб'єктності: статевої самоідентифікації, форм шлюбу і ролей у ньому, нівелювання традиційних відмінностей жіночих і чоловічих життєвих сценаріїв тощо [6].

Отже, з огляду на наведені вище та інші публікації, можна зробити висновок про те, що глобалізація, провокуючи зміни в різних сферах суспільного життя, зумовлює нову якість людської суб'єктності, наслідки чого (як позитивні, так і негативні) наразі важко передбачити в умовах невизначеності майбутнього хоча б на найближчі 2-3 десятиліття [7].

Метою даної статті є визначення характерних ознак нової суб'єктності та її проявів у діяльності українців, зокрема в освітній сфері.

Виклад основного матеріалу. Ознаки нової суб'єктності в сучасному українському суспільстві поки неможливо оцінити в кількісному вимірі через відсутність способів розрахунку чисельності її носіїв. Водночас їх можна ідентифікувати за якісними ознаками, що створює основу для подальшої розробки методології оцінювання масштабу явища методами соціологічних досліджень. Інструментом такої ідентифікації може слугувати сукупність притаманних носіям нової суб'єктності характеристик, які описані в наведених вище публікаціях. Спираючись на ці публікації, ми поділили ознаки носіїв нової суб'єктності на дві групи: характеристики діяльності індивіда та його внутрішньоособистісні характеристики.

Ознаками *діяльності* носіїв нової суб'єктності можуть слугувати факти їхньої участі в будь-якій новій справі; користування новими засобами комунікації; прояви активності (можливо, тимчасові, фрагментарні, в локальних середовищах), спрямовані на досягнення нових цілей; застосування для цього нетрадиційних механізмів, способів інклюзії тощо.

Носіям нової суб'єктності притаманне, як свідчать проаналізовані нами публікації, такі внутрішньоособистісні характеристики, як специфічна система світоглядних цінностей, в якій співіснують (і часом небезконфліктно) прийняття традиційних, усталених, таких, що існують протягом двох тисячоліть, моральних норм, з одного боку, та визнання їхньої умовності у третьому тисячолітті, з іншого – розумова обдарованість, значний інтелектуальний капітал, креативність, обізнаність щодо сучасних технологій, вміння ефективно застосовувати свій потенціал для комунікацій і функціонування в соціальному, зокрема виробничому просторі. Носій нової соціальної суб'єктності сполучає розуміння проблем духовності в «епоху постлюдяності» (дегуманізації суспільства, зменшення цінності традиційних гуманістичних пріоритетів – довіри, чесності, порядності [6]) з вибором життєвих стратегій у відповідності до основних викликів глобалізації (у сферах технологій, взаємодії, самоідентифікації та гендеру). Результати такого вибору можуть бути як негативними (посилення споживацької психології, що девальвує духовні цінності; контроль і неявний примус в межах активної мережевої взаємодії, що спричиняє ризик нівелювання індивідуальності на користь уніфікації мислення і поведінки; перманентна психологічна напруга від необхідності бути напоготові в будь-який час адаптуватися до нових середовищ – соціального, технологічного, економічного, що змушує відмовлятися від звичних уподобань на користь нових правил, відчувати власну несамодостатність, обмежувати свою свободу під тиском ситуації), так і позитивними. Останні проявляються у розмаїтті соціальних зв'язків, лабільності мислення і дій, здатності до багаторольової поведінки та флексібільності (властивості ситуативно змінювати поведінку), готовності до мобільності, адаптації, демонстрації ситуативної ідентичності (динамічної зміни способів самореалізації залежно від конкретних умов і обставин, що складаються на цей момент), індетермінованості (свободі волі), гендерній толерантності, суспільно корисній діяльності тощо.

Як бачимо, ознаки нової суб'єктності є надзвичайно різноманітними та багато в чому суперечливими. Це суттєво ускладнює визначення поняття «нова суб'єктність», тим паче, що воно є міждисциплінарним (до нього можуть звертатися (і вже звертаються) і психологи, і соціологи, і педагоги, і економісти, і представники інших галузей наукового знання). Крім того, враховуючи те, що сьогодні феномен нової суб'єктності перебуває на етапі становлення, ускладнюється проблема ідентифікації носіїв нової суб'єктності, тим більше, що вона (нова суб'єктність) може бути як усталеною, так і ситуативною. Поки що важко визначити, чи залежить рівень розвитку нової суб'єктності від соціально-демографічних характеристик її носіїв, від того, де вони живуть (у місті чи селі), якій професії присвятили своє життя, від рівня їхньої освіти тощо. Пошукам відповідей на ці та інші питання будуть присвячені наші подальші наукові розвідки.

Важливо зазначити, що при визначенні поняття «нова суб'єктність» не можна не враховувати дефініції суб'єктності в її традиційному розумінні. Проте, щоб схарактеризувати саме *нову* якість суб'єктності, у визначенні цього поняття зонайменше мають бути представлені такі ознаки: знання та навички володіння новітніми, в тому числі інформаційними, технологіями, здатність застосовувати їх у своїй професійній діяльності та повсякденному житті; превалювання життєвих стратегій, відповідних сучасним глобальним трендам (навіть якщо це суперечить традиційним гуманістичним цінностям); здатність до багаторольової поведінки та флексібільності; активна мережева взаємодія, розмаїття

соціальних зв'язків, готовність до мобільності, адаптації, суспільно корисної діяльності, не мотивованої переважно власними меркантильними інтересами; характеристики світогляду як гендерно толерантного і ситуативно адаптивного (насамперед в аспектах зміни способів самореалізації), такого, що сполучає цінності традиційної моралі з релятивістським ставленням до неї; ситуативний примат споживацького перед духовним і навпаки; ситуативна індетермінованість та водночас готовність обмежувати особисту свободу, відмовлятися від узвичаєних правил на користь нових.

Зазначимо, що прояви нової суб'єктності в усіх сферах життєдіяльності українського соціуму настільки різноманітні, що більш-менш повно описати їх у межах цієї публікації неможливо. Відтак ми обрали лише одну сферу – освітню, оскільки, по-перше, саме вона вважається головною рушійною силою суспільного розвитку в постіндустріальну епоху, детермінантою загальносвітового розвитку³; по-друге, тому, що сучасна українська освіта поки що не виконує належною мірою свою суспільну місію. На думку О. Михайленко та Т. Блейона, «наслідком явних і прихованих процесів, орієнтованих на збереження застарілої системи, є пасивність, конформізм, недовіра <...> Саме така система сформувалася в освіті України» [11]. Тим не менш, ми можемо говорити про певні позитивні приклади нової суб'єктності, про що мають знати державні інститути, які повинні не лише «...обмежувати неприйнятне...» [7], але й стимулювати розвиток інновацій.

Проект «Цифрова школа». Цей проєкт спрямований на те, щоб створити «... армію юних геніїв для України та світу!» [12]. У 2019 р. 47-річний О. Кендюхов, який першим в Україні захистив докторську дисертацію з економіки, присвячену організації та управлінню інтелектуальним капіталом, запропонував концепцію національного освітнього проєкту створення принципово нової загальнонаціональної державної цифрової школи, яка не має світових аналогів, завдяки чому Україна може стати світовим лідером із діджиталізації освіти. Вартість реалізації цього проєкту не перебільшує витрат на будівництво однієї звичайної школи, а видатки держави на навчальний процес є несумірними з нинішніми шкільними бюджетами навіть з урахуванням надання кожному, хто вступатиме, персонального ноутбуку, окулярів віртуальної реальності й відеокамери для тестування. Проєкт розв'язує такі проблеми традиційної школи багатьох країн світу, як стримування та усереднення інтелектуального розвитку найобдарованіших дітей, приниження їх «звичайними» однолітками (випадки булінгу), перешкоди в достроковому завершенні шкільної програми (зазначимо: у США та Китаї можна вступати до університетів у віці 12–14 років) тощо. Цифрова школа – це багатофункціональний освітній інформаційний цифровий сервіс, який дозволяє навчатись у режимі віддаленого доступу з будь-якої частини світу (вступ через електронне тестування), закінчувати середню освіту в будь-якому віці та за будь-який період часу (в межах 1–12 років), склавши відповідні тести за кожен клас та отримавши державний атестат про повну загальну середню освіту. Будь-який тест можна скласти достроково. Теоретично за рік можна скласти всі тести 12-річної програми й отримати атестат. Для кожного класу передбачений мінімально необхідний для його закінчення перелік та обсяг дисциплін та кредитів з предметів, визначених державою обов'язковими, та предметів за вибором, у тому числі таких, що можуть сприяти професійному самовизначенню школярів. Якщо учень не складе тест після кількох спроб, він переводиться з цифрової школи до звичайної. Тестування проходить повністю в електронному режимі з моментальним оголошенням результату; ідентифікація школяра, який проходить тестування, забезпечується спеціальною процедурою, яка передбачає режим доступу за сітковою очей або відбитком пальця дитини; процес тестування фіксується завдяки відео- та аудіозаписам. У процесі навчання дитина через систему ідентифікації входить у свій віртуальний клас (робочий кабінет), обирає урок, який проходить у вигляді віртуальної лекції, лабораторного завдання, фільму, презентації тощо. Можна створювати набір уроків у режимі віртуальної реальності (уроки природознавства – в лісі, полі, біля моря, історії – у локалізаціях відповідної епохи, фізики – у віртуальній лабораторії, біології – в парку юрського періоду тощо). Учень присутній на уроці в образі вченого, мандрівника, конкретного історичного персонажа; класний керівник – у вигляді улюбленого героя дитини, який щодня в кімнаті дитини у вигляді голографічного об'єкту нагадуватиме про графік занять, пропущений урок, поганий результат тесту тощо. Діти і батьки мають постійний доступ до системи контролю якості навчання, результати успішності автоматично відображуються на смартфонах. Важливими складовими цифрової школи є цифрова бібліотека з інтерактивними підручниками з кожного предмету; змагання (добровільна участь у шкільних олімпіадах у цифровому режимі); розвиток навичок командної роботи (виконання колективних завдань, коли кожен член групи працює в режимі віддаленого доступу, а групи формуються випадковим машинним вибором) [12].

Проект науково-популярного YouTube-каналу «Цікава наука», створений у 2016 р. 34-річним вчителем фізики та астрономії Рівненського НВК «Колегіум» В. Шевчуком, сьогодні має 33 500 прихильників і ще 47 000 – на Facebook-сторінці. На каналі для популяризації науки розміщено близько 250

³ У документі UNESCO 1998 р. «Всесвітня декларація про вищу освіту для XXI століття: підходи і практичні заходи» стверджується, що освіта є найважливішим чинником забезпечення прав людини, демократії, сталого розвитку та миру [10].

коротких роликів (найбільше взято з потужного освітнього ресурсу TEd-Ed, перекладено й озвучено українською), що просто й яскраво пояснюють складні наукові теми переважно природничого спрямування. Продукт зручний для використання на уроках, адже залишає педагогу час на обговорення/пояснення матеріалу. Проблема авторських прав розв'язується завдяки політиці YouTube, який дозволяє роботу за умов добросовісного використання (є всі обов'язкові посилання; публікація має освітню мету; відсутня прибутковість, тобто будь-яка реклама). Завдяки створенню сторінки «Цікава наука» канал отримав регулярну підтримку на американському ресурсі patreon.com (там творчі проекти підтримують багато добровольців); навколо каналу гуртуються зацікавлені люди, яких об'єднує не лише контент, але й процес роботи і спільний інтерес. Творець каналу не заперечує, коли відеоролики використовуються навіть без посилання на його канал у YouTube, не ставить свого копірайту на звукову доріжку чи субтитри, вважає, що знання мають належати всім. Основні мотиви ентузіаста – цікавість, бажання створити для вітчизняного користувача базу науково-популярних роликів, зруйнувати поширені стереотипи, що наука – це нудно, що український YouTube не здатний бути цікавим, що хороша онлайн-освіта може бути лише російською [13].

Безоплатний онлайн-курс «Наука повсякденного мислення», створений у 2017 р. на платформі «Prometheus» засновниками благодійної організації «Фонд випускників України», яка прагне розвивати традицію добросовісної підтримки українських закладів освіти та впроваджувати найкращі світові освітні практики в Україні, лише на старті зібрав 26 тис. слухачів і дотепер залишається у відкритому доступі. Десятки волонтерів і добровольців доєдналися і підтримали реалізацію цього курсу (переклад та озвучення українською мовою) авторства Університету Квінсленда (Австралія), який, за оцінками слухачів, належить до топ-3 найкращих онлайн-курсів світу. Цей інтерактивний і доступний курс у цікавій, захоплюючій формі пояснює складні концепції психології повсякденного мислення (чому люди вірять у неправдоподібні речі, як формуються та змінюються погляди, як ухвалювати зважені рішення тощо), навчає застосовувати наукові методи для оцінки тверджень; розуміти докази й усвідомлювати, чому люди так часто роблять нерациональний вибір. Курс пояснює, як працює мозок, фокусуючись на візуальних і слухових ілюзіях; як досвід впливає на те, що ми бачимо та чуємо, як це запам'ятовуємо; як формуємо судження; як упередження впливають на сприйняття та рішення; описує «похибку планування» (поширену недооцінку кількості часу й зусиль для виконання певного завдання), ефект «кращий за середній» (людям властиво у всьому вважати себе кращими за середньостатистичний рівень), вплив упереджень на сприйняття реальності й ухвалення рішень (має вирішальне значення для критичної оцінки об'єктивності інформації медіаджерел); вплив обставин на людські дії; допомагає ефективно навчатися новому та використовувати набуті знання про особливості мислення в повсякденному житті [14].

Проект *«Міжнародна освітня конференція»* з 2012 р. щорічно реалізується в містечку Винники (біля Львова) з 13-тисячним населенням зусиллями директорки місцевої школи-інтернату санаторного типу Л. Свистович. У 2017 р. у дводенній VI Міжнародній конференції «Освітні паралельні світи», що була організована нею та проходила з метою обміну досвідом освітньої діяльності, взяли участь фахівці з Нідерландів, Польщі, Словаччини, Австрії та близько 200 учасників з різних регіонів України. За їхніми оцінками, логічно побудована програма конференції сприяла конструктивній дискусії щодо її основної ідеї: управлінські надбудови системи освіти в Україні стали перешкодою прогресивним змінам освітньої сфери. Як зазначив у своєму виступі відомий український педагог В. Громовий, «у нас скрізь паралельні світи. Міністерство – один, управління – інший. Інститути післядипломної освіти – ще один. А школа – зовсім окремих світ. І я навіть не знаю, що краще: щоб вони хоч іноді перетиналися, чи все ж таки ні. Бо від таких перетинів швидше буває солоно й погано» [15]. Цінність такого заходу, ініційованого та організованого «знизу» небайдужими людьми, перш за все полягає у відвертості оцінок і виробленні пропозицій щодо необхідних змін в освіті. Першим напрямком таких змін учасники конференції визначили шкільну автономію, підкреслюючи, що зробити це буде надзвичайно складно через шалений опір системи, адже у такому випадку відпадає необхідність у відділах/управліннях освіти різних рівнів. Серед інших напрямів було визначено слідування загальноєвропейському тренду ціннісноорієнтованої школи, завдання якої – не навчати бути успішним, а давати картину світу, ґрунтовану на цінностях, здатних зробити суспільство комфортним і безпечним навіть в умовах постмодерного зростання невизначеності. У виступах учасників конференції також акцентувалась увага на тому, що українська академічна наука відстає від потреб часу і не витримує конкуренції в дискусії з молоддю; що в країні багато освітян, які вже взяли на себе відповідальність за зміни, що є великий запит на конструктивне реформування освітньої сфери, натомість відбувається її руйнування [15].

Проект перетворення загальноосвітньої школи у типовому селі (близько 1400 осіб населення) глибокого (150 кілометрів від обласного центру) житомирського Полісся із злидненим бюджетом (половина мешканців намагається видобувати бурштин) на біотехнологічний ліцей «Радовель», який тепер відвідують навіть діти з райцентру, почався 1 вересня 2018 р. завдяки вихідцеві з цього села бізнесменові (виробництво й торгівля продуктами харчування) М. Весельському. Станом на кінець 2018 р. він витратив на проект

майже 140 млн грн. Педагоги приїжджають сюди працювати з усієї України (у тому числі із столиці та міст-мільйонників; конкурс на одне вчительське місце сягає 200 претендентів); усі приміщення зроблені з найкращих матеріалів із дизайнерським інтер'єром та обладнані найсучаснішими технологіями: кожне робоче місце учня – комп'ютерне, класна дошка – комп'ютер smart board (дозволяє демонструвати зображення в режимі 5D, прокручуючи його в усіх площинах), усі термінали об'єднано в локальну мережу з виходом в Інтернет, у кожній точці ліцею є доступ до Wi-Fi. Замість парт – різнобарвні дугоподібні столи, з яких можна постійно створювати новий інтер'єр класу, забезпечуючи потрібну дітям різноманітність простору; на кожному поверсі санвузли, де розміри сантехніки адаптовані під конкретну вікову групу; у кожному приміщенні водогін з артезіанської свердловини з кількома ступенями очищення та окреме регулювання температури повітря, чистоту якого безперервно забезпечує система вентиляції; у шкільній їдальні сучасне обладнання, суворе дотримання санітарних норм, підготовлені кухарі, смачна їжа, безкоштовний обід для учнів. Створено всі умови для спортивних ігор, занять у самодіяльному театрі, музичній міні-школі, хореографічному залі, кулінарній майстерні, майстерні гончарної справи з повним циклом виготовлення виробів. Для дітей з особливими потребами скрізь обладнано ліфти й пандуси. Для педагогів ціла вулиця забудовується сучасними зручними будинками. До ліцею запрошують тільки творчих людей, для яких найважливіше – самореалізація. Їм надають повну свободу педагогічного пошуку, вважаючи, що вчителі – головні фігури в навчально-виховному процесі, здатні розбудити в дитині генія. Тут категорично неприйнятно кричати на дітей, вони почуваються абсолютно захищеними, дорослі не керують ними, а опікуються, захищають і допомагають. Організатори проекту після трьох років подорожей не знайшли йому аналогів у країнах Європи. Автор проекту мотивує бажання реалізувати його прагненням показати «...приклад, як за приватні інвестиції можна створити особливий просвітницький простір для дітей, їхніх батьків і вчителів. Коли вся громада буде поглинена цим простором, тут зміниться світосприймання, зміниться спосіб життя, <...> мають з'явитися люди, що стануть кістяком, елітою громади» [16].

Проект «Українська академія лідерства» (УАЛ), який являє собою 10-місячне навчання для випускників середніх шкіл, побудований на поєднанні елементів фізичного, академічного та духовного виховання і вдосконалення з метою відібрати молодь з високим потенціалом лідерства, безкоштовно дати їй найкращу підготовку й інструменти, які дозволять розкрити себе, обрати шлях у майбутньому і практикувати відповідальне лідерство на благо країни. Цей проект був задуманий у 2014 р. та ініційований О. Семенюк (однією з провідних, на думку журналу Forbes, HR-директорів України, співзасновницею компанії Changers, яка займається консультаціями з лідерства й управління персоналом). У 2016 р. УАЛ зробила перший випуск, а вже в 2017 р. таких академій було шість у різних містах України. Навчання майбутніх лідерів фінансує фонд Western NIS Enterpris. Слухачі УАЛ «відпрацьовують» вартість свого навчання участю у волонтерстві (це одна з основних умов проекту). Ідея проекту запозичена з досвіду Ізраїлю, де він реалізується вже 20 років у різних закладах з однією місією – працювати для людей, суспільства, розвивати сильну державу, виховувати лідерів, у тому числі майбутню еліту. Випускників шкіл або людей з базовою освітою такі проекти готують до відповіді на запитання: «Хто ти в цьому житті? Що готовий робити для інших? Що готовий робити для своєї країни?». Проект передбачає дві поїздки за кордон (в Ізраїль для знайомства з однодумцями, потім у Європу для вивчення досвіду роботи інституцій і зустрічі з цікавими лідерами). Школи конкурують за можливість взяти участь у проекті, розбудовується система, де лідери УАЛ разом із представниками Міністерства освіти і науки України та інших освітніх організацій випробовують прогресивні ідеї у вітчизняній освітній сфері. Це фундаментальна програма спілкування з людьми, які багато чого досягли і можуть поділитися досвідом своєї діяльності в різних сферах; це чудове середовище для навчання, якого діти не мають у своїх закладах освіти; гарна можливість відкрити в собі якісь таланти, а чогось позбавитись, відокремивши нав'язане соціумом від власних уподобань [17].

Висновки.

Отже, концептуалізуючи феномен нової суб'єктності та аналізуючи його прояви у сфері вітчизняної освіти, ми дійшли таких висновків. Трансформація традиційних морально-етичних цінностей, що відбувається під впливом глобалізації, зумовлює значні зміни людської суб'єктності. Її традиційні форми поступово витісняються так званою новою суб'єктністю. Проте остання не заперечує сутнісні характеристики суб'єктності, що формувались протягом більш ніж двох тисячоліть, а лише доповнює їх.

Нова суб'єктність, серед іншого, проявляється в ситуативній зміні способів самореалізації її носіїв залежно від конкретних обставин, що відбувається в умовах невизначеності майбутнього, непередбачуваності подальшої трансформації морально-етичних норм. Відтак надзвичайно важливо спрямовувати прояви нової суб'єктності на сприяння суспільному розвитку, мінімізуючи негативні наслідки глобалізаційного впливу. На нашу думку, це перш за все місія інститутів держави.

Приклади проявів нової суб'єктності в українському соціумі, зокрема в системі освіти, переконливо свідчать про те, що всередині цієї системи вже присутні агенти прогресивних змін – носії нової

суб'єктності. Це кращі представники педагогічного середовища, проте в масштабах країни їх, на жаль, поки що недостатньо для того, щоб протистояти надмірній зарегламентованості своєї праці, формальній реалізації безкінечних освітніх реформ, бюрократизації управління освітою тощо.

Так само поки що небагато агентів прогресивних змін серед реальних та потенційних стейкхолдерів освіти – носіїв нової суб'єктності з числа бізнесменів із сучасним мисленням і розумінням значення освіти для всебічного розвитку суспільства. Уможливити і пришвидшити бажану модернізацію системи вітчизняної освіти здатне ефективне запровадження державної політики сприяння партнерству освіти й бізнесу.

Ми вважаємо, що за будь-якої стратегії реформування освіти роль держави є визначальною для старту бажаних змін. Першочергові зусилля доцільно зосередити на істотному вдосконаленні нормативної бази в напрямі вивільнення креативного потенціалу педагогічних кадрів та на ресурсному забезпеченні закладів освіти сучасними інформаційно-комунікаційними технологіями.

Державна політика сприяння позитивним проявам нової суб'єктності може бути ефективною, якщо враховуватиме інтереси осіб і груп високого рівня такої суб'єктності, використовуючи, зокрема, можливості мережевої взаємодії між ними, що набуває особливої актуальності в умовах глобальної епідемії Covid-19, коли активність носіїв нової суб'єктності може сприяти стабілізації соціально-економічного стану суспільства.

Література:

1. Сальніков С. З. Розуміння суб'єктності в контексті формування і розвитку громадянського суспільства. Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: матеріали звітної науково-практичної конференції викладачів, докторантів та аспірантів, 14-18 березня 2016 року. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. С. 91-92.
2. Литвин Є. Суб'єктність особистості в контексті політичної гри. *Віче*, 2010. № 2. С. 16-17.
3. Фаріна Я. О. Суб'єкт і суб'єктність як соціальні феномени: наукові інтерпретації. *Наукові праці – Соціологія*, 2012. Т. 184. Вип. 172. С. 42-46. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/sociology/2012/184-172-9.pdf>.
4. Сокурская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода: монография. Харьков: Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2006. 576 с.
5. Шваб К. Четвертая промышленная революция: монография. Москва: Эксмо, 2016. 208 с.
6. Лешкевич Т. Г. «Глобальный модерн» и новое понимание субъектности. *Век глобализации*, 2017. № 3 (23). С. 31-42.
7. Самасва Ю. Дарон Аджемоглу: «Нищити завжди легше, ніж будувати». *ZN.UA*, 2019. № 35. 21-27.09.
8. Панарин А. С. Искусшение глобализмом. Москва: Эксмо, 2003. 416 с.
9. Почепцов Г. Як людина втратила свою свободу. *ZN.UA*, 2019. № 38. 12–18.10.
10. Высшее образование в XXI веке: подходы и практические меры. СГУ. Москва, 1999. 36 с. С. 3.
11. Михайленко О., Блейн Т. Постіндустріальна освіта: куди йдемо? *ZN.UA*, 2016. № 43-44. 19-25.11.
12. Кендюхов О. Цифрова школа. *ZN.UA*, 2019. № 22–23. 14-21.06.
13. Онищенко О. Віталій Шевчук: «Я просто роблю те, що мені цікаво». *ZN.UA*, 2019. № 12. 30.03–05.04.
14. Варгола Н. Курс, який може змінити життя. *ZN.UA*, 2017. № 14. 15–21.04.
15. Чумаченко С. Майбутнє української освіти. Нотатки оптиміста. *ZN.UA*, 2017. № 9. 11–17.03.
16. Конєв В. Вирватися із зачарованого кола. *ZN.UA*, 2018. № 50. 28.12-11.01.
17. Котляр А. Інкубатор майбутнього, або Звідки взяти невідповідних лідерів? *ZN.UA*, 2017. № 14. 14–21.04.
18. Соціальні інтереси в контексті соціокультурної модернізації / за ред. О. Злобіної. Київ: ІС НАНУ, 2011. 323 с.
19. Социальная психология: учебник для высших учебных заведений / Г. М. Андреева. 5-е издание, исправленное и дополненное. Москва: Аспект Пресс, 2003. 364 с.

Концептуализация новой субъектности и ее проявления в образовательной сфере Украины

В статье анализируется противоречивое влияние глобализации на различные сферы общественной жизни, в частности на трансформацию морально-этических ценностей. Отмечается, что это, в том числе, актуализирует проявления так называемой новой субъектности, вокруг которой ведутся дискуссии в научной среде. Подчеркивается, что понимание новой субъектности не противоречит традиционному взгляду на субъектность личности, а лишь расширяется за счет выявления ее новых характеристик. Отмечается, что новая субъектность может проявляться (и уже проявляется) в ситуативной смене способов самореализации в зависимости от обстоятельств, что в условиях непредсказуемости трансформации морали важно направлять проявления новой субъектности на позитивные изменения в обществе, предупреждая ее возможные негативные последствия. Акцентируется внимание на том, что эту миссию должны выполнять институты государства. На примере сферы образования как важнейшего продуцента человеческого капитала доказывается, что уже сегодня внутри отечественной образовательной системы есть носители новой субъектности из числа лучших представителей педагогической среды. Однако в масштабах страны их пока мало, что тормозит конструктивное реформирование сферы образования, в том числе процессы автономизации учебных заведений. Подчеркивается, что роль государства является определяющей для старта желаемых изменений в образовательной сфере, что первоочередные усилия целесообразно сосредоточить на совершенствовании нормативной базы для высвобождения креативного потенциала педагогов и на ресурсном обеспечении учебных заведений современными информационно-коммуникационными технологиями. Утверждается, что государственная политика содействия позитивным проявлениям новой субъектности может быть эффективной, если будет опираться на

интересы лиц и групп высокого уровня такой субъектности, акцентируя на необходимости использования современных информационных технологий для усиления сетевого взаимодействия между ними. Особенно актуальной сетевая интеракция становится в условиях глобальной эпидемии Covid-19, поскольку такая активность носителей новой субъектности может способствовать стабилизации общества, его экономической, образовательной и других сфер жизнедеятельности.

Ключевые слова: глобализация, трансформация морально-этических ценностей, новая субъектность, образовательная сфера.

References:

1. Salnikov, S. Z. (2016) Understanding subjectivity in the context of the formation and development of civil society. In Unity of teaching and scientific research - the main principle of the university: materials of the reporting scientific-practical conference of lecturers, doctoral students, and graduate students, 14-18 March 2016. Kyiv: Publishing house of The National Pedagogical Dragomanov University, pp. 91-92 [in Ukrainian]
2. Lytvyn, Ye. (2010) Personality subjectivity in the context of a political game. Viche, No. 2. Pp. 16-17 [in Ukrainian]
3. Farina, Ya. O. (2012) Subject and subjectivity as social phenomena: scientific interpretations. Scientific works – Sociology, Vol. 184. Issue 172. Pp. 42-46. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/sociology/2012/184-172-9.pdf> [in Ukrainian]
4. Sokyryanskaya, L. G. (2006) Studenthip on the way to another society: the value discourse of the transition: a monograph. Kharkov: V. N. Karazin Kharkiv National University [in Russian]
5. Shvab, K. (2016) The fourth industrial revolution: a monograph. Moscow: Eksmo [in Russian]
6. Leshkevych, T. G. (2017) «Global modern» and a new understanding of subjectivity. The age of globalization.No. 3 (23). pp. 31-42 [in Russian]
7. Samaieva, Yu. (2019) Daron Acemoglu: "To destroy is always easier than to create" ZN.UA. No. 35. 21-27.09 [in Ukrainian]
8. Panarin, A. S. (2003) The temptation of globalism. Moscow: Eksmo [in Russian]
9. Pocheptsov, H. (2019) How a man lost his freedom. ZN.UA. No. 38. 12–18.10. [in Ukrainian]
10. Higher education in the 21st century: approaches and practical measures. (1999) SGU. Moscow [in Russian]
11. Mykhailenko, O., Bleion, T. (2016) Post-industrial education: where are we going?ZN.UA. No. 43–44. 19–25.11 [in Ukrainian]
12. Kendiukhov, O. (2019) Digital school. ZN.UA. No. 22–23. 14–21.06 [in Ukrainian]
13. Onyshchenko, O. (2019) Vitalii Shevchuk: «I do what I am interested in». ZN.UA. No. 12. 30.03–05.04 [in Ukrainian]
14. Varhola, N. (2017) Direction that can change life. ZN.UA. No. 14. 15–21.04 [in Ukrainian]
15. Xumachenko, S. (2017) The future of Ukrainian education. Notes of an optimist. ZN.UA. No. 9. 11–17.03 [in Ukrainian]
16. Koniev, V. (2018) Break out of the vicious circle. ZN.UA. No. 50. 28.12–11.01 [in Ukrainian]
17. Kotliar, A. (2017) An incubator of the future, or where to get non-random leaders? ZN.UA. No. 14. 14–21.04 [in Ukrainian]
18. Zlobina, O. (Ed.). (2011) Social interests in the context of socio-cultural modernization. Kyiv: Institute of Sociology NAS of Ukraine [in Ukrainian]
19. Andreeva, G. M. (2003) Social psychology: a textbook for higher education institutions. Moscow: Aspekt Press [in Russian]

DOI: 10.26565/2227-6521-2020-44-09

МАТЕМАТИКА ЯК ЗНАРЯДДЯ МАНІПУЛЯЦІЙ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Рецензія на книгу Кейт О'Ніл. Big Data. Зброя математичного знищення. Як великі дані збільшують нерівність і загрожують демократії / переклад з англ. О. Калініної. Київ: Форс Україна, 2020. 336 с.

Кононов Ілля Федорович – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, пл. Гоголя, 1, Старобельськ 92703, Луганська обл., Україна, kononov_if@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9253-6261>

Публікацію присвячено аналізу феномену великих даних (BIG DATA), які завдяки експансії інформаційних технологій стали викликом для соціології та соціальної статистики. Представлено історію походження терміну «BIG DATA», визначено чинники появи та розвитку відповідного феномену. Зазначено, що в соціологічній перспективі великі дані не тільки трансформували методи отримання первинної соціологічної інформації, а й змінили саму логіку дослідження. На думку автора публікації, завдяки великим даним соціологія зможе повернутися до свого покликання – створення великої теорії суспільства, від якої, у свою чергу, залежить можливість аналізу та інтерпретації великих даних. Акцентовано увагу на роботі Кейт О'Ніл «BIG DATA. Зброя математичного знищення...», головна ідея якої полягає у тому, що великі дані породжують нові форми нерівності в сучасному світі. Підкреслено, що під кутом зору цієї ідеї американська дослідниця аналізує вплив великих даних на різні сфери суспільного життя: на освітню систему, акцентуючи роль університетських рейтингів (визначення яких далеко не завжди є прозорим) у комерціалізації вищої освіти, її перетворенні на великий бізнес; на правоохоронну систему, зокрема такої країни, як США, зазначаючи, що математичні моделі, що створюються для поліції цієї країни, мають дискримінаційні ознаки стосовно бідних та «кольорових» громадян; на систему прийому на роботу, надання кредиту тощо. При цьому вона пише про те, що через великі дані із життя людей зникає приватність, вони все більше підлаштовуються до моделей масової поведінки, знаходячись під впливом споживчого та (що викликає особливу тривогу) політичного маркетингу. Автор публікації констатує, що у Кейт О'Ніл, на жаль, немає відповіді на питання, як протидіяти маніпулятивному впливу великих даних. Вона переважно покладається на етичні регулятори та рекомендує спеціалістам з даних створювати моделі з обов'язковими зворотними зв'язками.

Ключові слова: монографія, рецензія, експансія інформаційних технологій, великі дані, маніпулятивний вплив великих даних, нові соціальні нерівності.

MATHEMATICS AS A TOOL OF MANIPULATION IN MODERN SOCIETY

Review of the book by Cathy O'Neil «Weapons of Math Destruction. How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy»

Kononov Ilyia – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Head of the Department of Philosophy and Sociology, Lugansk National Taras Shevchenko University, 1, pl. Gogol, Starobelsk, Lugansk region, 92703, Ukraine, kononov_if@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9253-6261>

The article focuses on the analysis of big data phenomenon that by the expansion of information technology has become a challenge for sociology and social statistics. The history of «big data» term origins is presented, the factors of appearance and development of this phenomenon are determined. It is noted that in the sociological perspective big data have not only transformed the methods of obtaining primary sociological information, but also changed the very logic of the study. The author considers that with a help of big data sociology will be able to return to its calling – the creation of a large theory of society, which, in turn, the opportunity to analyze and interpret big data depends on. Emphasis is placed on Cathy O'Neil's work «Big data. Weapons of Math Destruction...», which concludes that big data construct new forms of inequality in a contemporary world. It is stressed that through the focus of this idea the American researcher analyzes the impact of big data on various spheres of public life: on the educational system, emphasizing the role of university rankings (which definition is not always transparent) in commercialization of higher education, its turning into big business; on the law enforcement system, in particular in a country such as the United States, noting that the mathematical models developed for the country's police have discrimination grounds for poor and «colored» citizens; on the system of employment, credit system, etc. At the same time, she writes that because of big data privacy is disappearing in people's lives, they are increasingly adapting to models of mass behavior, being under the influence of consumer and political (what is especially alarming) marketing. The author of the publication notes that Cathy O'Neil, unfortunately, gives no answer to the question of how it is possible to counteract the manipulative effects of big data. She relies heavily on ethical regulators and recommends to data specialists create models with mandatory forward linkages.

Keywords: monograph, review, information technology expansion, big data, manipulative impact of big data, new social inequalities.

Про великі дані (Big Data) зараз пишуть багато. Можна навіть сказати, що в справі отримання інформації про соціальні процеси великі дані (ВД) якісно змінили ситуацію, перетворившись на виклик для соціології та соціальної статистики. Варто зазначити, що самі ці дані стосуються не лише наук про суспільство, а і наук про природу, а також суспільної практики. В природничих науках великі дані використовувалися при розшифруванні геному людини, при роботі з генетичною інформацією, в популяційній генетиці, в епідеміології, в кліматології тощо. Ми ж зосередимося на великих даних, які використовуються суспільними науками і суспільною практикою.

Щоб не повертатися до цього, відразу скажемо про випадковість походження самого терміну «Big Data». Пошлюсь на пояснення М. С. Васяніна: «Вважається, що термін «Big Data» вперше використав головний науковий співробітник компанії «Silicon Graphics Inc.» Джон Мешн на конференції USENIX Association у 1998 р., але інтерес до даного поняття різко підвищився тільки після публікації в журналі «Nature» у вересні 2008 р., де обговорювалися проблеми, викликані зростанням обсягу даних, що були отримані в процесі проведення сучасних наукових експериментів» [1, с. 18]. Правда, інші дослідники знаходять і більш ранні згадування цього терміну. Так, О. М. Кислова пише, що вперше термін «великі дані» був застосований у 1997 р. Майклом Коксом і Девідом Еллсвортом для позначення даних, яким бракує ємності комп'ютерної пам'яті для виконання певних операцій з їхньої обробки [4, с. 60].

Назва типу даних і дослідницького поля, що виникло разом з ним, відразу наразилася на критику. Спеціалісти твердили, що «...дані не бувають «великими» (big), а бувають лише «довгими» (long) і «широкими» (wide). «Довжина» даних визначається кількістю доступних для аналізу спостережень конкретного фактору. «Ширина» ж даних говорить про кількість функціональних залежностей, які існують між різними факторами» [1, с. 19]. Але, як це часто трапляється, закріпилася назва, яка не найкраще відображає сутність явища, яке позначає.

Саме явище великих даних завдячує своїй появі розвитку комп'ютерної техніки і пов'язаних з нею засобів спостереження та фіксації соціальних процесів. Завдяки ІТ – інфраструктурі стало можливим фіксувати електронні сліди діяльності людей, зберігати величезні обсяги інформації, обробляти ці масиви даних, аналізувати їх і отримувати нове знання. О. М. Кислова відмічає: «Наші повсякденні дії та взаємодії безперервно створюють машиночитані інформаційні масиви, які прийнято називати «великими даними». Датчики є всюди: всі рухи, дії, транзакції не можуть відбутися, не залишивши десь цифрові сліди. Активність у соціальних мережах, пошукові запити та покупки в інтернеті, оцифровані бібліотеки та архіви, навіть керування розумним телевізором зараз перетворюються на «великі дані», які збираються, накопичуються та можуть бути проаналізовані» [4, с. 60].

Великі дані все ширше і глибше пронизують суспільне життя разом з експансією ІТ -технологій. Тому у вчених є підстави для висновку про них як про «відображення в інформаційних системах різних сфер життєдіяльності соціуму з врахуванням впливу ІТ – технологій на соціум (фактично, це відображення впливу ІТ – технологій на соціум в ІТ – системах)» [5, с. 28].

Великі дані мали потужний вплив на соціологію. Якщо до цього часу соціологи емпірично вивчали суспільство, орієнтуючись на закон великих чисел, а отже, проводячи вибіркові дослідження, то тепер з'явилася надія на дослідження процесів в обсязі всього суспільства в реальному часі. В науку повернулося сподівання на універсальний індуктивізм: «Раніше у інституту науки не існувало достатніх потужностей для реєстрації і обробки даних, необхідних для здійснення гносеологічно виправданої індукції (принаймні, в ідеалі, закладеному Ф. Беконом)» [7, с. 40]. Це пов'язано з тим, що «...ця форма організації спостереження і аналізу має дві переваги – оперуванням популяціями, а не вибірками ($n = All$) і автоматизованою реєстрацією поведінки, а не опосередкованою опитувальним інструментарієм опінії» [7, с. 32]. Як наслідок «...Big Data стали одним із факторів, що похитнули легітимність опитувальних методик як домінуючих у вивченні соціальної реальності» [7, с. 32].

Варто наголосити на тому, що великі дані змінили не лише методи отримання первинної соціологічної інформації. Відбулося дещо більше: змінилася сама логіка дослідження. До цього часу методологічний розділ програми емпіричного соціологічного дослідження виглядав таким чином: 1) формулювання проблеми, визначення об'єкту і предмету дослідження; 2) визначення мети і постановка завдань дослідження; 3) уточнення та інтерпретація основних понять; 4) попередній системний аналіз об'єкту дослідження; 5) розгортання робочих гіпотез. Процедурний розділ програми складається з таких елементів: 1) стратегічний план дослідження; 2) обґрунтування системи вибірки одиниць спостереження; 3) визначення основних процедур збору і аналізу первинних даних [8, с. 70]. Гіпотези орієнтували дослідження, в ході якого і перевірялися. Великі дані передбачають іншу методику, адже вони створюються незалежно від будь-якої мети дослідника і від будь-яких гіпотез. Тому, отримавши доступ до даних, дослідник повинен зрозуміти і описати для себе механізми їхнього збору. Вже після цього проводиться інтерпретація змінних, а потім висуваються гіпотези, які і перевіряються в ході аналізу готових даних [2, с. 59]. В англомовній літературі робота з великими даними описується за допомогою термінів Data Mining та

Big Data Analytics. Перший термін у прямому сенсі означає «видобуток даних». Спеціалісти його визначають таким чином: «Сутність і мета технології Data Mining полягає у вилученні з великих обсягів даних неочевидних, об'єктивних і корисних на практиці закономірностей» [6, с. 40]. «Добування даних» – передумова їхнього аналізу. «Можна сказати, що Big Data Analytics – це поєднання онлайн-даних (цифрових слідів), технологій доступу до них та інтелектуального аналізу даних» [4, с. 62]. О. Б. Мосягін пише: «Data Mining не може замінити аналітика, а всього лише дає йому потужний інструмент для полегшення і покращення роботи. <...> Тому робота з такими засобами потребує тісного співробітництва між експертом у предметній царині і спеціалістом з інструментів Data Mining» [6, с. 40].

Великі дані можуть викликати розпач у тих, хто визначав соціологію через методи, з допомогою яких вона отримувала інформацію про стан суспільства. На нашу думку, навпаки, соціологія має можливість повернутися до свого покликання – створення великої теорії суспільства. Саме від наявності такої теорії залежить можливість аналізу та інтерпретації великих даних.

Побіжно зауважимо, що великі дані вимагають інакше навчати майбутніх соціологів. Їх треба готувати більшою мірою як теоретиків. При цьому вони повинні вільно володіти мовою математики.

Для соціології великі дані – не лише новий спосіб отримання первинної інформації про суспільне життя. Вони самі – частина цього життя. Великі дані створюються в процесі сучасної соціальної практики. Тому потрібно аналізувати їхню соціальну роль. Саме цьому і присвячена книжка Кейт О'Ніл.

Авторка книжки «Big Data. Зброя математичного знищення» за освітою математик. За своє життя викладала в університеті, працювала в гедж-фонді, співпрацювала з різними стартапами, вела блог Meth-Vabe, де критикувала те, що сама називала «зброєю математичного знищення» (ЗМЗ). Блог є актуальним і зараз. Таким чином, її досвід включає і фундаментальний науковий аналіз великих даних, і прикладну роботу з ними.

Для Кейт О'Ніл переломними моментами у формуванні її позиції стали такі події, як світова криза 2008 р. і протестний рух «Захопи Волл-стрит» 2011 р. Про події 2008 р. вона пише: «Ця криза доволі чітко показала, що математика як мій прихисток не тільки глибоко просякла в проблеми світу, а й також підживлювала багато з них» (с. 18).

Вже у вступі Кейт О'Ніл формулює основну тезу свого дослідження: «Застосунки, які створили на основі математики і які продукували економіку даних, виникли з огляду на вибір ненадійних людських істот. Деякі з таких рішень робили, безсумнівно, з найліпшими намірами. Попри це багато з таких варіантів зашифрували людську упередженість, непорозуміння і забобонність у програмне забезпечення, яке почало поступово керувати нашим життям. Наче боги, ці математичні моделі були невизначеними, їхня робота була невидимою для всіх, але були й утаємниченіші жерці у цій справі – математики і розробники. Їхні вердикти, навіть якщо вони помилкові чи шкідливі, були безапеляційними й беззаперечними. І вони зазвичай карали бідних і пригнічених у нашому суспільстві, продовжуючи робити багатих ще багатшими» (с. 20).

В науковій літературі вже відмічалось, що великі дані продукують нові нерівності в суспільстві. Так, Є. В. Карчагін відмічав, що «...існуюча екосистема навколо ВД створює новий вид цифрового розриву: на багатих і бідних у сфері ВД» [2]. Американська дослідниця, аналізуючи вплив ВД на освітню систему, показує, що виникає значно суттєвіший розрив: «...Найпривілейовані орієнтуються на конкретних людей, а машини – на маси» (с. 27).

Освітня система США під кутом зору впливу індустрії ВД постійно знаходиться в центрі уваги авторки книги. Спочатку вона зупиняється на конкретних долях сумлінних учителів, які виявилися звільненими в результаті оцінок машинних програм. У програму був закладений параметр підвищення рівня знань учнів. Сумлінні вчителі зіткнулися з тим фактом, що на попередніх етапах навчання учням завищували оцінки. Коли вони показували реальні рівні їхніх знань, то це призводило до того, що їх просто звільняли. Програми оцінок, побудовані на основі ВД, стали джерелом шахрайських дій. До 70% класів потрапили під підозру в шахрайстві (с. 28).

В сучасному світі, де вища освіта значно комерціалізувалася і перетворилася на великий бізнес, суттєву роль відіграють рейтинги університетів. У залежності від місця університету в рейтингах визначається плата за навчання в ньому. В деяких країнах від відповідного місця в рейтингах залежить державне фінансування закладу. Кейт О'Ніл пише: «Поки люди грають системою, індикатори втрачають свою ефективність. А шахраїв заносить на ліпші позиції» (с. 90).

Авторка підкреслює, що проблема не в тому, що рейтинги шкідливі. Вони можуть бути і корисними, якщо при їхньому визначенні існує зворотній зв'язок, а сама система оцінювання є прозорою. Але всі комерційні організації, які створюють відповідні рейтинги, діють непрозоро. «Тому проблема полягала не в самій моделі рейтингів, а в її шкалі вимірів. Вона змушувала всіх діяти винятково за однаковими показниками, які перетворюють оцінки університетів на «щурячі перегони», що зазвичай мають дуже шкідливі й небезпечні наслідки» (с. 94). Рейтинги сприяли тому, що майже всі університети почали приділяти увагу таким видам діяльності, як створення спортивних команд тощо, які в принципі не мають стосунку до їхньої суспільної місії. Рейтинги дозволили підняти ціни. У США впродовж 1985 – 2013 рр. вартість навчання

зросла на понад 500%, учетверо обігнавши рівень інфляції (с. 97). Навколо університетів виникла ціла індустрія репетиторства, тренувальних таборів та ін. Найбільшу вигоду з усього цього мали банки, які дають кредити на навчання. Уся бурхлива діяльність зорієнтована на те, щоб «догодити величезній машині, вдовольнити монстра під назвою «зброя математичного знищення». І наприкінці випробування чимало учасників уже були обтяжені шаленими боргами, на погашення яких підуть десятиліття. Вони були лише пішаками у гонитві озброєнь, і це особливо неприємно усвідомлювати» (с. 104).

Кейт О'Ніл протягом усього дослідження підкреслює думку, що «моделі, попри їхню репутацію неупередженості, відображають цілі й ідеології» (с. 44). Вона демонструє це на прикладі американської правоохоронної системи. У США потужна система тюрем: американські в'язні становлять 25% від усіх ув'язнених світу (на 2020 р. у в'язницях цієї країни перебували 2 121 600 чол.). На утримання в'язниць витрачається щорічно близько 70 млрд. дол. платників податків (с. 54). «Відповідно до Американської спілки захисту громадянських свобод, вироки, накладених на чорношкірих людей, у федеральній системі майже на 20% більше, ніж для білих засуджених за такими самими злочинами. І нехай вони становлять лише 13% всього населення, афроамериканці становлять 40% усіх засуджених у США» (с. 48). Мабуть, певну роль у цьому відіграли особливості соціального становища афроамериканців. Але дослідниця бачить у цьому і роль стереотипів, які закладаються у відповідні програми. Моделі сприяють виникненню токсичних циклів рецидивної злочинності (с. 51).

Авторка рецензованої нами книжки розглядає опитувальник РОПІ (рівень обслуговування реєстрації переглядів). Вона показує, що для бідних і кольорових в'язнів цей опитувальник стає інструментом їхньої стигматизації. Скажімо, для оцінки можливості рецидивів там є запитання про соціальне середовище ув'язнених. Зрозуміло, що вже вони ставлять їх у невідгідне становище, адже бідні і кольорові у своєму соціальному середовищі частіше стикаються зі злочинцями.

Математичні моделі, які створюються для поліції, мають дискримінаційні ознаки стосовно бідних і кольорових громадян США. Скажімо, в Нью-Йорку поліція проводить політику профілактики злочинності методом превентивних арештів. Кейт О'Ніл пише, що за минуле десятиліття кількість превентивних арештів зросла на 600% (700 тис. інцидентів на рік). «Те, що ми знайшли, не шокувало нас, а підтвердило наші здогадки: понад 85% затриманих поліцією молодиків були афроамериканцями чи латиноамериканцями. У деяких кварталах їх затримували буквально миттєво, щойно вони виходили з дому. Лише 0,1%, чи один із тисячі затриманих, був причетним до вчинення якогось серйозного злочину» (с. 142 – 143). Бідні і кольорові громадяни розглядаються як потенційні злочинці. «Як наслідок, з'являється масивна, величезна машина несправедливості» (с. 146).

ВД використовуються в усіх сферах суспільного життя. Скажімо, при прийомі на роботу аналізуються різноманітні особисті дані претендентів, включаючи дані про психічне здоров'я. «Людам з певними проблемами психічного здоров'я, яких помітили червоним кольором, не дають можливості мати нормальну роботу та нормальне життя, в подальшому ізолюючи їх» (с. 169).

При прийомі на роботу 72% резюме відкидаються комп'ютерними програмами і не потрапляють до розгляду (с. 170). Вас можуть відкинути через індекс вашого поштового відділення, адже він свідчить, що у вашому кварталі живуть переважно бідні. Авторка книги порівнює використання ВД корпораціями з френологією (с. 181). Але на відміну від цієї псевдонауки, використання ВД переслідує мету отримання максимального прибутку. «Модель оптимізує ефективність і прибутку, а не справедливості чи блага для всіх» (с. 191).

У США кредити для різних груп людей можуть видаватися під різні проценти. Це залежить від їхніх кредитних історій, які стають дуже важливими у життєвих траєкторіях індивідів. Погана кредитна історія часто стає вироком долі. Але банки оцінюють не лише сплати за кредитами чи частоту звернення за грошима. Їх цікавить все, що стосується поведінки клієнтів, актуальних і потенційних. Кейт О'Ніл наводить слова з веб-сторінки компанії Мерілл: «Всі дані є кредитними даними» (с. 229).

Приватність як така зникає із життя людей. При цьому від приватності здійснюються легкий перехід до масової поведінки, як і навпаки. «Страхові компанії ретельно вивчають моделі нашого життя та наших тіл, і це дає їм можливість розділити нас на нові групи «племен». Та ці дані не збиратимуть у традиційний спосіб, де будуть такі речі, як вік, стать, чистий прибуток чи поштовий індекс. Натомість вони вивчатимуть нашу поведінку як племен, які повністю згенеровані алгоритмами машин» (с. 246). Одним з таких способів збирання даних про масову поведінку є слідкування за рухом мобільних телефонів, як за пересуванням точок на мапі. Потім ці точки об'єднуються в «племена» за типами переміщень. У цьому сенсі дані можуть використовуватися для вироблення засобів маніпулювання масовою, а не індивідуальною поведінкою.

Для того, щоб протидіяти маніпулятивним впливам, людям потрібна надійна інформація. Але ВД використовуються для того, щоб фільтрувати інформацію, яка потрапить до споживачів. Зараз універсальною медіа-рамкою для значних мас людей є соціальні мережі. Люди ставляться до них як до газет, але в соцмережах кожний отримує свою інформацію. Дослідниця пише про інформаційні маніпуляції на Facebook: «Ця платформа масивна, потужна і непрозора. Алгоритми приховані від нас, і ми бачимо лише

результати експериментів, які дослідники вирішили опублікувати» (с. 263). Ці слова стосуються і Google.

ВД переважно використовуються в маркетингових цілях. При цьому маркетинг набуває особливо цинічних форм. Кейт О'Ніл розглядає діяльність сайту FindFamilyResources. Він збирає дані тих, хто шукає продовольчі талони. Вона пише: «Той факт, що люди передусім потребують продовольчих талонів, відображає провал ринкової економіки. Уряд, використовуючи податкові кошти, намагається компенсувати це з надією, що отримувачі продовольчих талонів зрештою матимуть змогу повністю себе підтримувати. Проте лідогенератори підштовхують їх у бік непотрібних операцій, залишаючи чимало з них із більшим дефіцитом і навіть залежнішими від громадянської допомоги. Допоки ЗМЗ приносить дохід для пошукових систем, лідогенератори і маркетингологи – це п'явка всієї економіки» (с. 292).

Особливу тривогу викликає політичний маркетинг: «Зближення великих даних і споживчого маркетингу наразі забезпечує політиків набагато потужнішими інструментами. Вони можуть націлюватися на мікрогрупи громадян і за голосами, і за грошима та апелювати до кожного з них досконало відточеним повідомленням, одним із таких, яке, найімовірніше, ніхто більше не бачив. Це може бути банер у Facebook або електронний лист про збір коштів. Проте кожен дає можливість кандидатам спокійно продавати множинність версій самих себе – можна лише здогадуватися, яка версія з'явиться для роботи після інавгурації» (с. 268).

З країн центру світової капіталістичної системи способи маніпулятивного управління поведінкою людей, засновані на використанні ВД, розповсюджуються по усьому світу. В Китаї запроваджено систему соціального рейтингу: «Алгоритм обчислення рейтингу повністю не розкривається, але оприлюднено 5 головних факторів, що впливають на рейтинг: 1) кредитна історія; 2) здатність виконувати взяті на себе зобов'язання; 3) верифіковані особисті дані, наприклад адреса чи номер мобільного телефону; 4) особисті переваги та поведінка; 5) стосунки між громадянами» (Кислова, 2019: 64). Нинішня пандемія коронавірусу ще більше підштовхне до тотального контролю над громадянами з боку урядів, але не тільки урядів. У засобах маніпуляцій і контролю зацікавлені транснаціональні корпорації, різноманітні організації, включно з міжнародними, злочинні структури. Великі дані все більше будуть перетворюватися на простір боротьби за владу і збагачення.

Що робити у цій ситуації? Як протистояти маніпуляціям? У Кейт О'Ніл немає чітких відповідей на ці запитання. З одного боку, вона покладається на етичні регулятори: «Як і лікарі, вчені з даних мусять складати клятву Гіппократа, ту, яка зосереджується на можливостях зловживання і неправильному трактуванні своїх моделей» (с. 290). З іншого, вона дає рекомендацію спеціалістам з даних, щоб вони створювали моделі обов'язково зі зворотними зв'язками. «Лише коли ми маємо екосистему з позитивними зворотними циклами, то можемо очікувати поліпшення навчання використання даних. Доти це лише покарання» (с. 295).

Рекомендації вірні, але вони нічого не змінять у використанні ВД, поки це буде давати можновладцям владу і прибуток. Проблеми виникли в межах неоліберальної моделі розвитку і можуть бути вирішені лише з відходом від неї.

І наостанок, на жаль, про неприємне. Видавництво дуже неякісно підготувало книжку. Переклад інколи просто жахливий. Виникає враження, що це – машинний текст, який людиною навіть не редагувався. Зустрічаються орфографічні помилки і неузгодженості між словами. Це особливо прикро, враховуючи корисність самої книжки не лише для науковців, але й для широкої громадськості.

Література:

1. Васянин М. С. Взаимодействие социологии и больших данных // V социологическая Грушинская конференция «Большая социология: расширение пространства данных». 12-13 марта 2015 г. М., 2015. URL: <https://publications.hse.ru/mirror/pubs/share/folder/bdq8w1gpp4/direct/153608700>
2. Волков В. В., Скугаревский Д. А., Титаев К. Д. Проблемы и перспективы исследований на основе Big Data (на примере социологии права) // Социологические исследования. 2016. №1. С. 48-58.
3. Карчагин Е. В. Эпистемология и эвристические возможности Big Data // Концепт. Научно-методический электронный журнал. 2015. №12. URL: <http://e-koncept.ru/2015/15437.htm>
4. Кислова О. М. Великі дані в контексті дослідження проблем сучасного суспільства // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2019. Вип. 42. С. 59-68. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2019-42-06>
5. Колисниченко О. Ю., Смородин Г. Н. Большие данные: социальные вызовы // V социологическая Грушинская конференция «Большая социология: расширение пространства данных». 12-13 марта 2015 г. М., 2015. URL: <https://publications.hse.ru/mirror/pubs/share/folder/bdq8w1gpp4/direct/153608700>
6. Мосягин А. Б. Использование методологии Data Mining при решении задач обработки социальных данных // V социологическая Грушинская конференция «Большая социология: расширение пространства данных». 12-13 марта 2015 г. М., 2015. URL: <https://publications.hse.ru/mirror/pubs/share/folder/bdq8w1gpp4/direct/153608700>
7. Одинцов А. В. Социология общественного мнения и вызовы Big Data // Мониторинг общественного мнения: Экономические и социальные перемены. 2017. №3. С. 30-43.
8. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. 7-е изд. М.: Добросвет, 2003. 596 с.

Математика как орудие манипуляции в современном обществе

Рецензия на книгу Кейт О'Нил. Big Data. Оружие математического уничтожения. Как большие данные увеличивают неравенство и угрожают демократии

Публикация посвящена анализу феномена больших данных (BIG DATA), которые благодаря экспансии информационных технологий стали вызовом для социологии и социальной статистики. Представлена история происхождения термина «BIG DATA», определены факторы появления и развития соответствующего феномена. Отмечено, что в социологической перспективе большие данные не только трансформировали методы получения первичной социологической информации, но и изменили саму логику исследования. По мнению автора публикации, благодаря большим данным социология сможет вернуться к своему призванию – созданию большой теории общества, от которой, в свою очередь, зависит возможность анализа и интерпретации больших данных. Акцентируется внимание на работе Кейт О'Нил «BIG DATA. Оружие математического уничтожения ...», главная идея которой заключается в том, что большие данные порождают новые формы неравенства в современном мире. Подчеркивается, что с точки зрения этой идеи американская исследовательница анализирует влияние больших данных на различные сферы общественной жизни: на образовательную систему, акцентируя роль университетских рейтингов (определение которых далеко не всегда является прозрачным) в коммерциализации высшего образования, его превращении в крупный бизнес; на правоохранительную систему, в частности такой страны, как США, отмечая, что математические модели, которые создаются для полиции этой страны, имеют дискриминационные признаки относительно бедных и «цветных» граждан; на систему приема на работу, предоставления кредита и тому подобное. При этом она пишет о том, что из-за больших данных из жизни людей исчезает приватность, они все больше подстраиваются к моделям массового поведения, находясь под влиянием потребительского и (что вызывает особую тревогу) политического маркетинга. Автор публикации отмечает, что у Кейт О'Нил, к сожалению, нет ответа на вопрос, как противодействовать манипулятивному воздействию больших данных. Она преимущественно полагается на этические регуляторы и рекомендует специалистам по данным создавать модели с обязательными обратными связями.

Ключевые слова: монография, рецензия, экспансия информационных технологий, большие данные, манипулятивное воздействие больших данных, новые социальные неравенства.

References:

1. Vasyanin M. S. Interaction of Sociology and Big Data. Materials of the V sociological Grushin conference «Big Sociology: Expanding the Data Space» (March 12-13, 2015, Moscow) Moscow: VTsIOM [online]. Available at: <https://publications.hse.ru/mirror/pubs/share/folder/bdq8w1gpp4/direct/153608700> [in Russian]
2. Volkov, V. V., Skougarevskiy, D. A. and Titaev, K. D. (2016) 'Problems and prospects for studies based on Big Data (the case of sociology of law)' *Sociological Studies* No 1. P. 48-58
3. Karchagin, E. (2015) 'Epistemology and heuristic potential of Big Data' *Koncept. Scientific and methodological electronic journal* [online]. Available at: <http://e-koncept.ru/2015/15437.htm>
4. Kyslova, O. (2019) 'Big Data in the Context of Studying Problems of Modern Society' *Visnyk V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods»* Vol 42. Pp. 59-68. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2019-42-06> [in Ukrainian]
5. Kolesnichenko O. Yu., Smorodin G. N. Big data: social challenges. Materials of the V sociological Grushin conference «Big Sociology: Expanding the Data Space» (March 12-13, 2015, Moscow) Moscow: VTsIOM [online]. Available at: <https://publications.hse.ru/mirror/pubs/share/folder/bdq8w1gpp4/direct/153608700> [in Russian]
6. Mosyagin, A. B. (2015). Using the Data Mining methodology to solve social data processing tasks. Materials of the V sociological Grushin conference «Big Sociology: Expanding the Data Space» (March 12-13, 2015, Moscow) Moscow: VTsIOM [online]. Available at: <https://publications.hse.ru/mirror/pubs/share/folder/bdq8w1gpp4/direct/153608700> [in Russian]
7. Odintsov, A. (2017) 'Sociology of public opinion and the Big Data challenge' *Monitoring of Public Opinion: Economic and Social Changes Journal (Public Opinion Monitoring)* №3. Pp 30-43 [in Russian] DOI: [10.14515/monitoring.2017.3.04](https://doi.org/10.14515/monitoring.2017.3.04)
8. Yadov, V. A. (2003) Strategy of sociological research. Description, explanation, understanding of social reality. 7-th Edition. Moscow: Dobrosvet [in Russian]

DOI: 10.26565/2227-6521-2020-44-10

ПІЗНАЮЧИ КАРТИНУ «НЕЗНАЙОМОГО СОЦІАЛЬНОГО»

Рецензія на монографію Олександра Сергійовича Голікова «Фабрикація порядку. Знання в конституюванні соціального». Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 592 с.

Судаков Володимир Іванович – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії соціології факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 58, Київ, 01601, Україна, vl_sudakov@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-2032-1093>

У публікації аналізується монографія доктора соціологічних наук, доцента кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Олександра Голікова. Акцентується безперечна теоретична значущість рецензованої роботи, у фокусі якої постає з'ясування ролі знання в конституюванні соціального, що в умовах глобалізації, віртуалізації та індивідуалізації суспільного життя набуває властивостей «незнайомого соціального». Особлива увага в монографії приділяється процесам фабрикації різних типів знання, тобто створенню та поширенню різних знань як структурних та практичних чинників конституювання соціального. Зазначається, що авторська дослідницька стратегія є оригінальною, конструктивною та продуктивною як у теоретичному, так і в практичному сенсі. Підкреслюється, що наукова новизна роботи полягає: в концептуалізації категоріального трикутника «знання – соціальне – порядок»; у запропонованому концепті інтерналізованого Другого та деперсоніфікованого Третього як «узагальнених Інших»; у з'ясуванні специфіки комунікації у виробництві знаково-символічних та інформаційних форм знання; у введенні до наукового обігу поняття «хронотоп порядку знання» та ін. Водночас підкреслюється, що ця фундаментальна монографія містить певні дискусійні положення. На думку рецензента, більш чіткого визначення потребують: наукова проблема роботи, тобто питання, яку саме гносеологічну суперечливість розв'язує авторська концепція; змістовне наповнення категорії «фабрикація»; ідеологічна оформленість знань, в наслідок чого вони стають одним із компонентів маніпулятивних соціальних технологій. Незважаючи на зауваження, рецензент відзначає значний евристичний потенціал теоретичних студій представлених в монографії, яка, на його думку, відрізняється вишуканою професійною мовою, високим рівнем наукової достовірності та інноваційним змістом.

Ключові слова: монографія, рецензія, знання, соціальне, фабрикація соціального, хронотоп порядку знання.

COGNISING THE PICTURE OF «STRANGE SOCIAL»

Review of the monograph by Alexander Golikov «Fabrication of order. Knowledge in the Constitution of Social»

Volodymyr Sudakov – Doctor of Sociological Science, Head of the Theory and History of Sociology dpt., Faculty of Sociology Taras Shevchenko National University of Kyiv, 58, Volodymyrska Str., Kyiv, 01601, Ukraine, vl_sudakov@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-2032-1093>

This paper is devoted to analysis of the monograph written by Alexander Golikov, Doctor of Sociological Sciences, Associate Professor of the Department of Sociology of the Sociological Faculty of V. N. Karazin Kharkiv National University. The author emphasizes the indisputable theoretical significance of reviewed work, focused on the elucidation of the role of knowledge in the constitution of the social, which in the context of globalization, virtualization and individualization of social life acquires the properties of an «unfamiliar social». The monograph pays special attention to the processes of fabrication of various types of knowledge, that is, the creation and dissemination of various knowledge as structural and practical factors in the constitution of the social. It is noted that the author's research strategy is original, constructive and productive both in theoretical and practical sense. It is emphasized that the scientific novelty of the work lies in the conceptualization of the categorical triangle «knowledge – social – order»; in the proposed concept of an internalized Second and a depersonalized Third as «generalized Others»; in clarifying the specifics of communication in the production of sign-symbolic and informational forms of knowledge; in the introduction to scientific circulation the concept of «chronotope of the order of knowledge», etc. At the same time, it is emphasized that this fundamental monograph contains certain controversial provisions. In particular, a clearer definitions are required by: the scientific problem of work, that is, the question of what kind of epistemological inconsistency the author's concept solves; meaningful content of the «fabrication» category; ideological shape of knowledge, as a result of which it becomes one of the components of manipulative social technologies. Despite the remarks, the reviewer notes the significant heuristic potential of A. Golikov's developments, which, in his opinion, is distinguished by a refined professional language, a high level of scientific reliability and innovative content.

Keywords: monograph, review, knowledge, social, fabrication of the social, chronotope of the order of knowledge.

Оцінюючи зміст наукових тенденцій кінця XX та початку XXI століття, пов'язаних із дослідженням специфіки когнітивних та епістемологічних засад новітнього соціологічного теоретизування, стає очевидним, що об'єктом фундаментальних та прикладних соціологічних досліджень постають не лише складні взаємозумовлені суперечності основоположних онтологічних процесів організації суспільного життя – соціальної інтеграції, соціалізації та культурної репродукції, але й специфічний комплекс соціальних детермінант ресурсного розвитку суспільних систем аграрного, індустріального та постіндустріального типу, які співіснують у глобальному просторі різноманітних взаємодій та комунікацій. Монографія доктора соціологічних наук, доцента О. С. Голікова зорієнтована саме на з'ясування конститутивної ролі та інструментальних функцій соціального знання як одного із провідних ресурсних джерел технологічного та соціального розвитку людської цивілізації. Вочевидь, що в умовах зростаючого впливу новітніх тенденцій глобалізації, віртуалізації та індивідуалізації суспільного життя постійно формуються різноманітні картини «незнайомого соціального», які суттєво змінюють як зміст соціального порядку різних суспільств, так і способи та форми соціального функціонування буденних, ціннісно-нормативних (морально-етичних, релігійних, політико-правових) та наукових систем знань.

Слід підкреслити, що автор не ігнорує цього, даючи ґрунтовний аналіз даної обставини на основі ретельного вивчення значного числа наукових праць закордонних та вітчизняних учених-суспільствознавців. Автор справедливо констатує, що в сучасному світі знання стають атрибутивною коекзистенціальною складовою та специфічним онтологічним маркером процесу ідентифікації сутності та проявів соціального. Водночас, підкреслює він, вкрай проблематичною є концептуальна обмеженість поширеного феноменологічного визначення знання як очевидної та прийнятної для певного суб'єкта раціональної рефлексії усвідомлених ним смислових підстав своїх реальних та можливих соціальних дій. «У «мінливому», «глобальному», «проблематичному», «інформаційному» світі простіше за все, дійсно, зрозуміти себе та своє місце крізь призму практично освоєного знання та знаннево конституційованої практики. Однак соціологи вже не раз виявляли, що таке визначення і самовизначення є відірваним від включеності агента до соціального» (с. 22). Така «відірваність», як відомо, значною мірою зумовлюється недоступністю для переважної більшості людей до певного дефіцитарного типу знань як до культурного капіталу, тобто саме як до чинника утвердження меритократичного профілю соціальної структури та соціального порядку суспільств постіндустріального типу.

Автор наголошує, що в сучасних суспільствах інтенсифікуються процеси фабрикації різних типів знань. Тут поняття «фабрикація» означає певний порядок створення та поширення різних знань як суперечливих чинників конституювання соціального в значенні усталеної системи спільних дій та поточних практик взаємодій та комунікацій індивідуальних та колективних суб'єктів суспільного життя. Автор, як нам здається, цілком виправдано надає цьому поняттю певного категоріального значення і використовує його при формулюванні теми свого дослідження.

Базуючись на цьому, автор пропонує оригінальну дослідницьку стратегію інтегрального теоретичного синтезу в соціології, яка спрямована на розробку інноваційної соціологічної концепції, яка за своїми пізнавальними можливостями дозволяє здійснити опис та пояснення динамічних, функціональних і дисфункціональних характеристик різноманітних організаційних форм суспільного життя людей як учасників соціальних процесів у категоріях їхнього знання щодо змісту та перспектив розвитку даних процесів. Саме тому, як аргументує автор, «наукова проблема, яка вирішується в роботі, пов'язана з необхідністю розробки соціологічної концепції знанневих засад, структур та вимірів соціального» (с. 26).

Усвідомлення автором складності та масштабності задачі сприяло виокремленню оригінального соціологічного контексту наукової розробки обраної теми. У роботі чітко сформульовані мета та дослідницькі завдання, об'єкт та предмет дослідження (с. 26-27). Зміст монографії досить переконливо засвідчує, що реалізована у чотирьох розділах праці (с. 30-522) авторська дослідницька стратегія є конструктивною та цілком продуктивною в суто науковому плані, оскільки вона призводить до формулювання низки значущих узагальнень та висновків, котрі містять наукову новизну (с. 523-539) та мають вагому теоретичну та практичну значущість.

Основні наукові результати першого розділу «Знання, суспільство, порядки: до не тільки соціології знання», який складається із трьох підрозділів (с. 30-174), демонструють конструктивні зусилля автора розкрити зміст головних напрямків соціологічного теоретизування стосовно проблематики знанневої конституції соціального в концептуальній площині категоріального трикутника «знання - соціальне - порядок», першість виокремлення якої належить саме автору монографії. Це дало йому змогу змістовно схарактеризувати біовітальні, соціально-антропологічні та соціокультурні детермінанти пізнавальної активності людей як чинники їхньої функціональної автономності (свободи), їхньої соціальної ідентифікації та смислової основи організації певного соціального порядку їхнього колективного життя. Цікавим є розкриття автором коекзистенціальної сутності знання як «універсуму суджень, що робить сумісну дію практично можливою», а також його конститутивної ролі з позицій спеціалізованого дослідження міжсуб'єктних взаємодій певних співфабрикантів знання – інтерналізованого Другого та деперсоніфікованого Третього як «роз'єднаних Інших», діяльність яких спричинює певний суспільний

розкол на Своїх та Чужих (с. 72-140). Цілком оригінальним є також авторське тлумачення знання як інструменту забезпечення «невипадковості сумісної дії людей», як об'єктивної передумови соціального та формування певних режимів відтворення соціального порядку (с. 141-174).

Наукові результати другого та третього розділів монографії (відповідно, «Комунікація, знання, свідомість» (с. 175-303) та «Хронотроп порядків знання» (с. 304-415)) слід оцінювати як конструктивне вирішення автором завдань аналізу феноменальної специфіки комунікації в процесах виробництва знаково-символічних та інформаційних форм знання на основі запропонованої у монографії нової концептуально-категоріальної аргументації: 1) специфічних способів їхньої легітимації у суспільній свідомості та структурах влади, а також 2) дії спеціалізованих механізмів просторово-часової фабрикації цих форм знань.

Важливо зазначити, що введення автором у науковий обіг поняття «хронотроп порядку знання» сприяло інноваційному виокремленню та дослідженню певних інтернальних та екстернальних «осей впорядкування знань», зокрема таких, як вісь одиничності та загальності; вісь насилля і ненасильства; вісь природного і штучного; вісь реального і віртуального; вісь індивідуального і комунітарного; вісь раціонального і ірраціонального; вісь емоційного та емоційно нейтрального. Саме така змістовна ідентифікація осей впорядкування знань слугує для О. С. Голікова важливою когнітивною підставою оригінальної інтерпретації «порядку соціального» як конкретного способу економії (зусиль, ресурсів, часу, уваги) за рахунок непередбачуваності або передбачуваності соціальними суб'єктами минулого, теперішнього, майбутнього, свого власного або чужого місця в структурі конкретного соціуму.

У четвертому розділі «Емпірика та прагматика знання в порядках соціального» (с. 416-522) автором здійснена цілком конструктивна спроба емпіричної верифікації розробленої соціологічної концепції знаннєвої конституції соціального. У монографії узагальнюються результати емпіричних досліджень повсякденних знань мешканців Харкова стосовно: 1) особливостей визначення ними знаннєвих смислових елементів культури споживання; 2) їхньої «реакції» на отримане знання відомого та невідомого; 3) міри їхньої обізнаності щодо соціальної дії існуючих правових норм; 4) зацікавленості безпосередньо контактувати з конкретними сегментами правової системи. Саме в даному розділі автор здійснює концептуалізацію категорії знаннєвого протоколу, зміст якої, як доводить О. С. Голіков, має різноманітні операціональні визначення. За своєю суттю протоколи – це упорядковані та режимні способи регуляторного відтворення засвоєних суб'єктами знань через певну комунікативну систему атомарних та узагальнених суджень.

Поряд з безперечними науковими здобутками, фундаментальна монографія О. С. Голікова містить певні дискусійні положення, які автору доцільно було б осмислити в ході подальшого опрацювання обраної ним теми та які могли б стати своєрідними уроками для молодих соціологів.

1. У назві, яка є виразом предметної специфіки праці, автор використовує категорію «фабрикація». Однак, з нашої точки зору, він недостатньо розкриває зміст цієї категорії. Сподіваємося, що у своїх майбутніх наукових студіях автор здійснить більш глибокий аналіз однієї з головних категорій своєї роботи.

2. Певного уточнення потребує формулювання наукової проблеми. В монографії зміст наукової проблеми визначається в проектній площині, тобто як пізнавальне стратегічне завдання розробки нової «соціологічної концепції знаннєвих засад, структури та вимірів соціального». Проте виникає питання: яку гносеологічну суперечність розв'язує дана концепція? Автор монографії надає таке пояснення: «Нашою метою було проаналізувати соціальне не так лінійно, як це робилося досі. Врешті-решт, спроби поглибити погляд на соціальне робилися і раніше, однак і досі залишилися в соціології артефакти веберівського погляду на соціальне як на продукт суб'єктивного врахування об'єктивності» (с. 533-534). Однак, як нам видається, від більш чіткого опису гносеологічної проблемності обраної Олександром Голіковим теми монографія б виграла, в тому числі концептуально.

3. На нашу думку, що було б доцільним більше уваги приділити аналізу феномену ідеологічної оформленості знань, внаслідок чого самі знання стають важливими компонентами маніпулятивних соціальних технологій та конститутивними елементами фейкових новин та повідомлень, особливо в кіберпросторі. Окрім того, важливо враховувати, що в постіндустріальних суспільствах наукові знання функціонують як безпосередня виробнича сила, як культурний капітал, котрий по відношенню до реалій повсякденного життя людей по суті є чинником соціальної ексклюзії. Вочевидь, що наукові знання як стимул розвитку технологій штучного інтелекту провокують появу ідеологізованих сурогатних буденних знань, які приховують деструктивні наслідки зникнення багатьох професій та робочих місць.

Але в цілому ми маємо зауважити, що результати проведеного О. С. Голіковим дослідження мають значний евристичний потенціал для вирішення актуальних завдань концептуального розвитку сучасної соціологічної теорії, зокрема розробки спеціального категоріального апарату для досліджень широкого спектру знаннєвих процесів та з'ясування особливостей конституювання соціального знаннєвими інструментами. Текст монографії вражає вишуканою професійною мовою, що в синтезі із змістовними здобутками роботи, високим рівнем наукової достовірності та з виразним інноваційним змістом створює саме ту єдність форми та змісту, що зветься сутністю наукової праці.

Познавая картину «незнакомого социального». Рецензия на монографию Голикова А. С. «Фабрикация порядка. Знание в конституировании социального» Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2018. 592 с.

В публикации анализируется монография доктора социологических наук, доцента кафедры социологии социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина Александра Голикова. Акцентируется бесспорная теоретическая значимость рецензируемой работы, в фокусе которой выяснение роли знания в конституировании социального, что в условиях глобализации, виртуализации и индивидуализации общественной жизни приобретает свойства «незнакомого социального». Особое внимание в монографии уделяется процессам фабрикации различных типов знания, то есть созданию и распространению различных знаний как структурных и практических факторов конституирования социального. Отмечается, что авторская исследовательская стратегия является оригинальной, конструктивной и продуктивной как в теоретическом, так и в практическом смысле. Подчеркивается, что научная новизна работы заключается: в концептуализации категориального треугольника «знание – социальное – порядок»; в предложенном концепте интернализованного Второго и деперсонифицированного Третьего как «обобщенных Других»; в выяснении специфики коммуникации в производстве знаково-символических и информационных форм знания; во введении в научный оборот понятие «хронотоп порядка знания» и др. В то же время подчеркивается, что эта фундаментальная монография содержит определенные дискуссионные положения. По мнению рецензента, более четкого определения требуют: научная проблема работы, то есть вопрос, какую именно гносеологическую противоречивость решает авторская концепция; содержательное наполнение категории «фабрикация»; идеологическая оформленность знаний, в результате чего они становятся одним из компонентов манипулятивных социальных технологий. Несмотря на замечания, рецензент отмечает значительный эвристический потенциал теоретических разработок, представленных в монографии, которая, по его мнению, отличается изысканным профессиональным языком, высоким уровнем научной достоверности и инновационным содержанием.

Ключевые слова: монография, рецензия, знание, социальное, фабрикация социального, хронотоп порядка знания.

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ**Стаття, що подається на розгляд повинна містити:**

1. Шифр (бібліографічні показники) УДК.
2. Назва статті (великими літерами).
3. Прізвище, ім'я, по батькові автора.
4. Наукове звання, посада, місце роботи автора (поштова адреса закладу, де працює автор та поштовий індекс).
5. ORCID автора.
6. Електронну адресу автора.
7. Анотації до статті українською, російською та англійською мовою (не менше 1800 знаків кожна) мають відображати усі структурні елементи статті.
8. Ключові слова до статті (українською, російською та англійською мовами).
9. Текст статті.
10. Назва статті, прізвище автора, наукове звання, посада, місце роботи (поштова адреса закладу, де працює автор) українською, російською та англійською мовами.

При наборі тексту треба дотримуватися наступних вимог:

1. Рисунки та діаграми повинні бути зроблені у додатку до *Microsoft Word - Microsoft Graph*. Будь ласка, використовуйте для графіків та діаграм кольори від чорно до білого (можна додавати «штриховку» та «узори»).

2. Шрифт – *Times New Roman*, розмір - 12, інтервал – 1,5

3. Поля – 2 см

Перелік літератури подається наприкінці статті у порядку згадування.

Бібліографія оформлюється відповідно до Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Київ, 2016. 16 с. http://akademperiodyka.org.ua/sites/default/files/References_settings_0.pdf

References – джерела з цього списку, перекладені англійською мовою та оформлені згідно з міжнародним бібліографічним стандартом *HARVARD style* <https://www.mendeley.com/guides/harvard-citation-guide>

У кінці перекладеного джерела додаємо [in Russian], [in Ukrainian] без крапки до чи після квадратної дужки.

Статті приймаються електронною поштою socioedition@karazin.ua.

Обсяг статті 20000-30000 знаків.

Редакція зберігає за собою право скорочувати статті й правити мову статті (без викривлень позиції автора).

Редакційна експертиза статей виконується виключно для внутрішнього користування.

До друку приймаються лише наукові статті, які мають такі необхідні структурні елементи:

1. Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.
2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття.
3. Формулювання мети статті.
4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.
5. Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок в обраному напрямі.

Автори статей несуть відповідальність за достовірність наведених у статті даних, результатів дослідження та обґрунтованість зроблених висновків, а також за порушення авторських прав при використанні зовнішніх матеріалів. Подаючи статтю до редакції, автори тим самим засвідчують, що під час проведення дослідження і підготовки статті вони дотримувались етичних вимог, зокрема Кодексу етики Міжнародної соціологічної асоціації (ISA) (http://www.isa-sociology.org/about/isa_code_of_ethics.htm), Кодексу професійної етики соціолога (САУ) (<http://www.sau.kiev.ua/codex.html>), а матеріали, які вони подають, є оригінальними і раніше не публікувались.

З усіх питань звертатися до *Сокурянської Людмили Георгіївни ((057)707-54-90 та*

Остроухової Анни Сергіївни ((057) 707-53-89).

E-mail: socioedition@karazin.ua

**СОЦІОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені В.Н. Каразіна**

Адреса: Харків, 61022, майдан Свободи, 6
Телефон: (+38 057) 707-53-97
fax: (+38 057) 714-14-08

E-mail: socio@karazin.ua
Рівень акредитації: IV

Соціологічний факультет заснований у 1990 році. Він став першим серед подібних факультетів в університетах України. Науковою, методичною та кадровою базою розвитку соціологічної освіти в університеті стала створена ще в 1963 році лабораторія соціологічних досліджень – один з перших в Україні та СРСР наукових соціологічних підрозділів. Підготовку фахівців у галузі соціології було започатковано в 1980 році, коли було створено кафедру соціології, що почала здійснювати спеціалізацію з соціології на економічному факультеті.

Фундатором розвитку соціології в Харківському університеті, засновником визнаної серед науковців Харківської соціологічної школи по праву вважається доктор філософських наук, професор, академік Міжнародної академії наук вищої школи Олена Олександрівна Якуба (1929-2002).

У складі факультету 6 кафедр: соціології, прикладної соціології та соціальних комунікацій, соціології управління та соціальної роботи, методів соціологічних досліджень, політичної соціології, медіакомунікацій. Факультет має сучасні комп'ютерні класи, мультимедійні аудиторії та ресурсний центр.

На факультеті навчається близько 800 студентів за спеціальностями «Соціологія» (освітні програми бакалавріату – «Соціально-політичні та маркетингові дослідження», «Соціологія комунікацій, реклами та зв'язків з громадськістю»; магістратури – «Соціальні технології», «Соціальний менеджмент»), «Соціальна робота», «Політологія», «Журналістика» (освітні програми бакаларіату – «Медіакомунікації та зв'язки з громадськістю»; магістратури – «Медіакомунікації», «Стратегічні комунікації та нові медіа»). Факультет має денне та заочне (дистанційне) відділення.

Соціологічний факультет здійснює навчання за освітньо-науковою програмою підготовки докторів філософії за спеціальністю 054 «Соціологія». На факультеті працює Спеціалізована вчена рада із захисту докторських дисертацій з соціології.

Студентам факультету пропонуються десятки різноманітних навчальних курсів, серед яких «Історія класичної соціології», «Методологія та організація соціологічних досліджень», «Соціологія молоді», «Соціологія економіки», «Соціологія міста», «Соціологія культури», «Соціологічні основи маркетингу», «Конфліктологія», «Етносоціологія», «Зв'язки з громадськістю», «Спічратинг», «Гендерні дослідження», «Соціологія реклами», «Соціологія масових комунікацій», «Електоральна соціологія», «Політичні еліти та лідерство», «Політична регіоналістика», «Медіатеорія», «Інтернет-комунікації та веб-дизайн», «Кіберкультура», «Медіамистецтво», «Медіаменеджмент» та багато інших.

Одним із найважливіших принципів діяльності факультету є органічне поєднання освітнього процесу та науково-дослідницької діяльності. Головним напрямком наукової діяльності факультету є дослідження процесів трансформації українського суспільства, в рамках якого вивчаються найбільш актуальні проблеми сучасності, в тому числі зміни стратифікаційної системи, соціально-політичної та економічної поведінки, соціальні регулятори трудових відносин, система соціального захисту населення України, якості життя, проблеми молоді та освіти тощо.

Випускники факультету працюють в органах державного управління та місцевого самоврядування, університетах, дослідницьких та аналітичних експертних центрах, фірмах з вивчення громадської думки, консалтингових, рекламних, туристичних, маркетингових та рекрутингових агенціях, медіабізнесі, прес-службах, засобах масової інформації, соціальних службах по роботі з різними соціальними групами та верствами населення, благодійних установах та громадських організаціях тощо.

Соціологічний факультет виступає організатором міжнародних наукових конференцій «Харківські соціологічні читання» (з 1994 р.), «Якубинська наукова сесія» (з 2004 р.), «Соціологія у (пост)сучасності» (з 2003 р.), а також Школи молодого соціолога (з 1997 р.). Вони стали популярними та здобули авторитет не тільки серед вітчизняних фахівців, але і серед соціологів ближнього та дальнього зарубіжжя.

Наукове видання

ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. КАРАЗІНА

Серія
**«Соціологічні дослідження
сучасного суспільства:
методологія, теорія, методи»**

Випуск 44

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання Остроухова Г. С

Підписано до друку 30.06.2020 Формат 60X84 / 1/8
Папір офсетний. Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 9,9 Обл.-вид. арк. 11,7
Наклад 100 пр.

61022, Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Видавництво.

Надруковано: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4
Тел.: 705-24-32

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09